

Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovností

Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovností

Jiří Šafr a kolektiv

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i.
Praha 2012

Práci recenzovali:

PhDr. František Kalvas, Ph.D.

Doc. PhDr. Pavel Kuchař, CSc.

Editor:

Jiří Šafr

Autorský kolektiv:

Jiří Šafr (ed.)

Tereza Bariekzahyová

Magdaléna Gorčíková

Julia Häuberer

Věra Patočková

Ondřej Špaček

Tato publikace byla vytvořena v rámci projektu „Sdílené hodnoty a normy chování jako překonávání negativních dopadů sociální diferenciací v ČR“ (e.č. 2D06014) podpořeného MŠMT ČR. Vydání bylo dále umožněno Výzkumným záměrem Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“, č. AV0Z70280505, a podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378025.

Klíčová slova: mezigenerační sociální mobilita, kulturní reprodukce, dosahování statusu, sociální třída, kulturní kapitál, sociální kapitál, výchovné styly, osobnostní rysy

Obsah

Abstrakt	7
Abstract	8
1. Úvod: „Distinkce & hodnoty 2008“ – výzkum sociální reprodukce a diferenciací hodnotových struktur Jiří Šafr	9
2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu Jiří Šafr	25
3. Sociální kapitál a jeho vliv na status v počátku profesní kariéry Julia Häuberer, Jiří Šafr	50
4. Pro-čtenářské klima v rodině původu a dětské čtenářství: vliv na status a mezigenerační třídní mobilitu Magdaléna Gorčíková, Jiří Šafr.....	68
5. Výchovné styly rodičů a osobnostní rysy: vliv na status a mezigenerační třídní mobilitu Jiří Šafr, Tereza Bariěkzahyová	90
6. Mezigenerační „reprodukce“ životního stylu: vliv socializace na trávení volného času v dospělosti Věra Patočková, Ondřej Špaček, Jiří Šafr	114
Závěrem – životní úspěch v generaci otevřených možností Jiří Šafr	133
Literatura	141
Přílohy	151
Summary	159
Jmenný rejstřík	163
Věcný rejstřík	164
Informace o autorech	165

Abstrakt

Monografie pojednává o problematice mezigenerační transmise sociálních nerovností v procesu rodinné socializace s využitím výsledků reprezentativního šetření Distinkce a hodnoty 2008 provedeného v kohortě dnešních třicátníků (narozeni 1974–1978) spolu s jejich rodiči. Výsledky ukazují na jedné straně na výraznou reprodukci sociálního statutu/třídní pozice a částečně také životního stylu (volnočasové aktivity) v dospělosti, a to na základě třídní pozice rodičů a dostupnosti různých zdrojů v rodině. Na straně druhé ale také na to, že tyto kulturní zdroje, ačkoliv třídně nerovně distribuované, jsou účinným nástrojem vzestupné mobility ze znevýhodněné třídní pozice – jde především o aktivní demokratický výchovný styl a pro-čtenářské klima v rodině. Přikláníme se tak k platnosti teoretického modelu kulturní mobility spíše než rigidní kulturní reprodukce. Navíc na vzestupnou mobilitu mají vliv individuální faktory (dětské čtenářství, školní výkon a dosažené vzdělání) a částečně také nekognitivní osobnostní rysy (svědomitost a celková vyrovnanost). Obecně tak platí, že kultura je významným nástrojem v mezigeneračním úsilí o zajištění co nevyhodnější pozice v sociálním prostoru.

Klíčová slova: mezigenerační sociální mobilita, kulturní reprodukce, dosahování statusu, sociální třída, kulturní kapitál, sociální kapitál, výchovné styly, osobnostní rysy

Abstract

This study deals with intergenerational transmission of social inequalities during family socialization employing data from the survey “Distinction and Values” (2008) which surveyed cohorts ages 30–34 along with their parents. The results show strong reproduction of social status/class position and also partly lifestyle (leisure activities) in adulthood – it is determined by class position of parents jointly with family’s accessible resources (social and cultural capital). On the other hand also these cultural resources (namely active and democratic parenting style and pro-reading climate), though unequally distributed, are efficiently supporting upward mobility from disadvantaged class position. This affirms theoretical model of cultural mobility rather than rigid cultural reproduction. Furthermore individual factors (reading in childhood, academic performance and educational attainment) and to some extent also non-cognitive personality traits (conscientiousness and emotionally stable personality) contribute to upward social mobility. Generally, the results point out to the fact that culture is important tool in intergenerational struggle to secure prominent position in social space.

Key words: intergenerational social mobility, cultural reproduction, status attainment, social class, cultural capital, social capital, parenting styles, personality traits

1. Úvod: „Distinkce & hodnoty 2008“ – výzkum sociální reprodukce a diferenciacie hodnotových struktur

Jiří Šafr

Nerovná distribuce různých zdrojů, které napomáhají v úspěchu při vzdělanostních přechodech mezi jednotlivými stupni škol a posléze v pracovní dráze – jinými slovy budování statusové pozice ve společnosti –, má kořeny v prvé řadě v rodině, v níž jedinec vyrůstá. Jde především o ranou fázi dětství, v období adolescence se pak postupně stále více uplatňuje vliv školního prostředí a vrstevníků. Socializační milieu rodiny tak podstatnou měrou předurčuje náš budoucí životní úspěch, především pokud jde o společenský status, a to zejména tím, že formuje vzdělanostní i profesní aspirace a vytváří (či naopak nevytváří) podmínky pro úspěšné zvládnutí školy a následně profesní kariéry. Co více, v prvé řadě utváří osobnost jedince: hodnotové orientace, sociální dovednosti ve vztahu k druhým lidem, formuje postoje k životu a práci, vede, a nebo naopak nevede k vypěstování vlastností jako vytrvalost či cílevědomost, které později pozitivně ovlivňují profesní úspěch, a tedy i dosažený socioekonomický status dospělého jedince. Sociální vývoj dítěte, jeho schopnost navazovat sociální vztahy s osobami blízkými, jakož i budovat vztahy spolupráce s lidmi mimo zázemí nejbližších, závisí na vzorech v rodině. Sociální postavení rodičů a blízkých příbuzných, jejich společenská aktivita a zapojení v sociálních sítích (zasíťování) také poskytuje zdroje zakotvené v sociální struktuře, cenné především při hledání pracovního místa. Zdroje mezigenerační mobility, stejně tak jako omezení vedoucí k reprodukci nízkého či naopak vysokého sociálního postavení, lze hledat vedle jiných, jako například proměny vzdělávacího systému či strukturální změny pracovního trhu, právě v rodinách.

S cílem zmapovat mechanismy vedoucí k dosahování socioekonomického statusu, mezigenerační reprodukci třídního postavení i obecně utváření životního stylu v české společnosti po roce 1989 u nastupující mladé generace jsme po důkladné teoreticko-konceptuální a metodologické přípravě na konci roku 2008 uskutečnili ve spolupráci s týmem z CESES UK výzkum kohorty dnešních třicátníků spolu s jejich rodiči pod názvem *Distinkce a hodnoty*. Hlavní problematiku, kterou výzkum sledoval, tvořily dva okruhy: procesy reprodukce

sociálního statusu a hodnotových struktur v rámci rodiny původu. V širším kontextu se dotýká utváření životního stylu a obecnější otázky geneze osobnostní stránky jedince s důrazem na vlivy v období primární socializace. V této monografii se zaměřujeme především na procesy v pozadí sociální mobility, utváření profesního a symbolického statusu. Dodejme, že problematice hodnot a jejich reprodukci je věnována jiná studie z pera partnerského týmu CESES UK [Šmídová, Vávra et al. 2010]. Ta porovnává generace potomků a rodičů ve čtyřech základních hodnotových dimenzích: preference, orientace, rámce a normy chování (k tomuto konceptu viz [Prudký et al. 2009]). Také se věnuje otázce předávání hodnot v rodině, konkrétně sleduje vliv rodičovské výchovy a atmosféry v rodině na socializaci hodnot a religiozitu.

Zkoumání mechanismů stojících v pozadí sociální mobility, respektive mezigenerační reprodukce společenského postavení, jež je záměrem této studie, vychází z retrospektivních výpovědí respondentů dvou generací pocházejících vždy z jedné rodiny – dospělého potomka a jeho/jejího rodiče. Zaměřujeme se především na to, jakou roli v tomto procesu hrají v rodinách s odlišným třídním postavením různou měrou dostupné zdroje či kapitály. Vedle tradičně sociology uvažovaných zdrojů (ekonomický a kulturní kapitál, viz dále) jsme zavedli také další významný mediátor, který působí během socializace dítěte a adolescenta – a to sociální kapitál uvnitř rodiny [srovnej Coleman 1988]. Stručně řečeno, jde o milieu vznikající v interakci rodiče-dítě. Ta se sestává z mnohačetného a spleťtého klubka zahrnujícího mimo jiné přístup rodičů k výchově, citové vazby v rodině (především emočně-komunikační prostředí), rodičovskou angažovanost v mimoškolních činnostech dítěte a při náplni jeho volného času, jakož i formování aspirací do budoucna (vedle toho výzkum také sledoval sociální sítě mimo rodinu ve formě konexí rodičů).

Pokud jde o podobu socializace v rodině, většina výzkumů zkoumala vliv rodičů na adolescenty (v oblasti působení výchovných stylů např. [Chan, Koo 2010], formování vzdělanostních aspirací např. [Katrňák 2006; Matějů, Smith, Basl 2008, 2010]). Naše reprezentativní dotazníkové šetření se naproti tomu zaměřilo na populaci dospělých v mladším středním věku (30–34 let) s cílem studovat *dlohodobé efekty* procesu primární socializace a vlivu dostupných zdrojů v rodině původu na životní styl, hodnotové orientace a obecně vzato životní úspěch (v oblasti problematiky mezigenerační transmise postojů lze podobný přístup nalézt např. u [Jaspers, Lubbers, De Vries 2008]). Volba této relativně úzké věkové kohorty byla vedena dvěma důvody.

Zaprvé, záměrem našeho výzkumu bylo sledovat „výsledky“ procesu mezigenerační transmise stratifikační (třídní) pozice spolu s utvářením osobnosti, její postojové výbavy, hodnotové orientace a životního stylu. V tomto věku je

již dosažen socioekonomický status, nejenže je ukončeno období vzdělávání, ale obecně také jedinec již nabyt zkušenosti na pracovním trhu a postupně vyprofiloval svou kariéru. Souběžně s tím jsou již ukotveny postoje a základní hodnotové orientace, osobnost jedince je uzavřena. Úzká věková kohorta má v sobě z hlediska interpretace výsledků dvojí výhodu. Tu první představuje skutečnost, že je přirozeným způsobem fixován vliv chronologického (kalendářního) věku, odlišnosti například v hodnotových preferencích tak mohou být způsobeny vlivem životní fáze odehrávající se v linii dráhy rodinné i profesní (či přípravy na ní), tedy především skutečností, zda jedinec má rodinu nebo ne, případně zda je či není ekonomicky aktivní. Druhou výhodu lze spatřovat v tom, že v mobilitní analýze je vyloučen efekt strukturálních vlivů způsobených institucionálními proměnami v čase, zejména co se týče vzdělávacího systému a trhu práce (to se pochopitelně týká v daleko menší míře generace rodičů, kde je věkový rozptyl podstatně vyšší). Všichni účastníci výzkumu prošli stejnými podmínkami vzdělávání – a tedy i jejich mobilitní šance byly ovlivněny výhradně dostupnými specifickými kapitály a strategickými volbami či obecněji hodnotami a ambicemi jejich rodičů – i později od vstupu na pracovní trh. I když pochopitelně u sledované po/revoluční generace docházelo díky různé délce studia v závislosti na dosaženém stupni vzdělání k nástupu do prvního zaměstnání v relativně odlišných podmínkách: v první polovině devadesátých let u vyučených a na přelomu nultých let u vysokoškoláků (viz kapitolu 2).

Zadruhé, volba úzké věkové kohorty souvisí se skutečností, že v případě naší společnosti je třeba vzít v úvahu také specifickou historickou dobu, vymezením věku na ročníky 1974 až 1978 se totiž výpovědi o čase dětství/dospívání zároveň neposouvají příliš hluboko do minulosti před rok 1989 (jde o druhou polovinu 80. let), neboť smyslem výzkumu bylo zachytit konkrétní mechanismy procesu mezigenerační reprodukce/mobility v novém demokratickém režimu po roce 1990.¹ Sledovaná populace dosáhla plnoletosti v letech 1992–96 a drtivá většina z nich ukončila středoškolské vzdělání až po roce 1990 (95 % mezi lety 1991 až 1998). Podstatné je, že rozhodovací proces o studiu na vysoké škole se u všech odehrál již v podmínkách nového politického systému (tj. po roce 1990).

¹ Při volbě věkové kohorty zkoumané populace jsme tak stáli před dvojitým dilematem. Na jedné straně by volba starších kohort (např. 35–40 let) jistě lépe odrážela stratifikační, hodnotové a osobnostní „výsledky“ procesu sociální reprodukce, nicméně u takto pojatých starších kohort bychom následně vypovídali především o mechanismu reprodukce v období pozdního socialismu, k čemuž existují výzkumy sledující kulturní a sociální zdroje rodin přímo z tohoto období. Na straně druhé mladší kohorta (např. 25–30 let) nespĺňuje požadavek dosažení a ukotvení „výsledků“ reprodukce: ne u všech jedinců je ukončeno vzdělávání, získána stabilní profese (třídní pozice), rovněž proces formování hodnotových orientací a ukotvení osobnostních rysů není zcela završen.

Výzkumné otázky

Výzkum *Distinkce a hodnoty* 2008 si klade za úkol rozšířit poznání na poli procesu mezigenerační reprodukce sociálních nerovností a přenosu společenského statusu, utváření osobnosti, hodnotových orientací a životního stylu. Pokud jde o mechanismy vzniku sociálních nerovností po roce 1989, byl výzkum motivován hlavní výzkumnou otázkou: Do jaké míry je mezigenerační přenos sociálního statusu, v jeho socioekonomické i symbolické dimenzi, ovlivněn kulturními a sociálními zdroji v rodinách z odlišného třídně-kulturního prostředí? Dále jsme si kladli otázky týkající se širokého okruhu problematiky utváření osobnosti jedince a jeho společenské pozice: Jakými mechanismy se tyto zdroje spolu s odlišným prostředím rodinné socializace podílí na dosaženém statusu, vzestupné sociální mobilitě, osobnostních rysech a obecně životním stylu jedince v dospělosti? Uplatňují se v procesu sociální mobility vedle askriptivních charakteristik rodiny původu a kognitivních schopností také nekognitivní charakteristiky osobnosti jedince, jako je kupříkladu sebeúcta? Odpovědi na tyto otázky přináší monografie, kterou má čtenář v ruce (připomeňme, že problematice reprodukce hodnotových struktur se věnuje jiná studie [Šmídová, Vávra et al. 2010]).

Z hlediska uplatněných indikátorů spočívá určitá inovace modelu mezigenerační reprodukce statusu, souvislostí utváření osobnosti a determinant životního stylu v začlenění širšího socializačního a sociálně psychologického kontextu jdoucího za rámec běžně sledovaného socioekonomického statusu či třídního postavení rodiny [např. Matějů, Řeháková, Simonová 2004; Simonová, Soukup 2009].² Jak jsme uvedli výše, pro transmissi statusu mají klíčový význam různé formy kulturního a sociálního kapitálu. Co se týče kapitálu sociálního, sledovali jsme sociální síť rodiny – dostupný sociální kapitál (výhodné kontakty, kterými rodiče disponovali) a mobilizovaný sociální kapitál (využití osobního kontaktu k nalezení prvního zaměstnání a socioekonomický status této osoby, která pracovní místo doporučila nebo zprostředkovala). Jiná forma sociálního kapitálu vzniká během participace v mimoškolních aktivitách, které představují prostředí, jež je příznivé pro utváření společenských kompetencí a vlastní sociální sítě jedince. Dále výzkum zkoumal interakční vnitrorodinnou dimenzi sociál-

² V českém prostředí má k námi uplatněnému modelu socializačních vlivů (kulturní kapitál, vzdělávací zdroje, rodičovské aspirace a hodnoty) na stratifikační výsledky nejbližší asi studie T. Katrňáka [2005] a P. Matějů, M. Smitha a J. Basla [2008], které ovšem sledují vzdělanostní aspirace žáků 9. tříd ZŠ jakožto pouhý, byť klíčový, mediátor sociálních nerovností (vyjádřeno metaforou jde pouze o jakousi „přestupní stanici“ na cestě k dosaženému vzdělání).

ního kapitálu, zejména jde o strategie výchovy uplatňované rodiči v době prepubescence (specificky demokratický-autoritativní výchovný styl) a emoční klima rodiny – vztahy s/mezi rodiči, dále pak aktivity s rodiči ve volném čase mimo domov, z nichž některé zároveň představují kulturní kapitál (např. společné návštěvy kulturních zařízení či umělecké aktivity). Právě kulturní kapitál rodiny stál v centru zájmu výzkumu, proto jsme také tuto formu kulturního zvýhodnění konceptualizovali do odlišných dimenzí. Sledován byl typ elitistický vysokokulturní (participace rodičů na vysoké kultuře) a kognitivní (pro-čtenářské klima v rodině). Vzhledem k tomu, že některé z uvedených konceptů jsou méně známé, představíme je v následující části podrobněji.

Hlavní koncepty uplatněné ve výzkumu a model mezigenerační transmise

Termín *kulturní zdroje*, spolu s ekonomickými a sociálními zdroji slouží k vysvětlení odlišných preferencí, výhod/překážek spojených s určitou třídní pozicí a její mezigenerační reprodukcí [Goldthorpe 1980]. Jde o zdroje, které rodiče mobilizují pro úspěch dětí, především dosažení vzdělání, později pak pro získání zaměstnání. Tento koncept je příbuzný užšímu pojmu *kulturní kapitál*, který v našem výzkumu konceptualizujeme do dvou základních typů: *elitistického vysokokulturního* spojeného s univerzálním obecně závazným – dominantním kulturním vkusem a *kognitivního* typu rozvíjejícího u dítěte jazykovou kapacitu, myšlenkové procesy a exekutivní funkce, které napomáhají schopnosti poznávat a učit se (k uvedené typologii kulturního kapitálu viz [Šafr 2008a, 2009]). Rozlišení uvedených dvou typů kulturního kapitálu na základě jejich funkce je podle našeho názoru podstatné pro rozkrytí toho, jakými mechanismy mezigenerační reprodukce/mobilita probíhá, konkrétně jde o testování platnosti modelu kulturní reprodukce a modelu kulturní mobility (viz dále). Připomeňme a zdůrazněme, že původní Bourdieuho koncept (vysoko)-kulturního kapitálu [Bourdieu 1973, (1979) 1984] sloužil především jako východisko konfliktualistické *teorie kulturní reprodukce* [Bourdieu 1973; Bourdieu, Passeron (1970) 1990], která nahlíží na vzdělání jako na prostředek, pomocí něhož dominantní třída vylučuje ostatní třídy ze získání žádaných profesních pozic [viz též Bowles, Gintis 1976]. Kulturní kapitál v tomto původním pojetí je „... vtělen v dobrém vychování, správném vkusu či dokonce držení těla a fyzickém šarmu – výsledky internalizace tělesných norem převládajících v dominantní třídě, které jsou přímo předávány rodinou a tudíž nezávisí na vštěpování a zasvěcování v prostředí školy“ [Bourdieu, Passeron (1964) 1979: 88].

Podle tohoto teoretického modelu se proces mezigenerační transmise třídní pozice odehrává prostřednictvím mechanismu inkluze/exkluze na základě včasného a přednostního osvojování si dominantního kulturního kódu v rodině již v předškolním věku dítěte. Ten je následně školou, či přesněji řečeno učiteli jakožto zástupci frakce nejvyšší, tzv. dominantní třídy, oceňován, v důsledku čehož jsou pak potomci z vyšších sociálních tříd v procesu vzdělávání zvýhodněni. Ne že by snad byli přímo lépe hodnoceni bez ohledu na svůj skutečný výkon a nadání, ale talent je *de facto* definován právě jako obeznámenost s legitimní kulturou. Škola tedy vyžaduje a hodnotí něco, co sama nevyučuje. Vzdělávací systém v tomto úhlu pohledu proto není ani tak prostorem pro vyhledávání a kultivování potenciálů dětí, ale spíše nástrojem sociální kontroly, který reprodukuje třídní nerovnosti pod rouškou meritokracie (univerzalizmu). Je třeba podotknout, že model kulturní reprodukce nebyl v rigidní formě prakticky nikde na světě empiricky identifikován [srovnej Kingston 2001]. Zdá se proto tedy, že ve světle demokratizace vzdělávacího systému probíhající v západních zemích v posledním půlstoletí mnohem realističtější pohled nabízí *model kulturní mobility* [DiMaggio 1982; Aschaffenburg, Maas 1997]. Podle něj kulturní zdroje v rodině působí na vzestupnou mobilitu víceméně bez ohledu na třídní postavení rodičů (či jiné znevýhodnění jako například příslušnost k minoritní etnické skupině), přičemž významný vliv na vzdělanostní úspěch a posléze profesní status má právě kognitivní typ kulturního kapitálu [viz De Graaf, De Graaf, Kraaykamp 2000].

Mechanismus kulturní reprodukce, vycházející z konfliktualistické perspektivy polarizující společnost třídně, teorie kulturní mobility zcela nevyvrací, jen zásadním způsobem oslabuje jeho interpretaci. Obecně platí, že v podmínkách pozdně moderní společnosti roste význam schopnosti vyhledávat a orientovat se v rychle proměňujících se obsazích a kontextech informací, v důsledku toho tak nabývají na důležitosti kognitivní dovednosti (ty jsou navíc postupně stále méně vázány na určitý uzavřený kulturní kontext). Vedle toho s rozšiřující se flexibilitou práce a rozvojem sektoru služeb nabývají na významu také tzv. *soft skills* (jde o nekognitivní osobnostní rysy a vlastnosti, jejichž spektrum se pohybuje od empatie přes komunikativnost, sebekritičnost, schopnost prosadit se, vést tým až po schopnost nadchnout ostatní pro společný cíl). Navíc postupující proces individualizace narušuje tradiční kulturní hierarchie. Dominantní kulturní kód tak pomalu přestává být něčím exkluzivním dostupným pouze pro příslušníky vyšší třídy. Mnohem více než kdy v minulosti si kulturní kapitál mohou osvojit i potomci z nižších tříd, podstatné je, že právě u nich je efekt jeho akumulace a aktivizace nejmarkantnější, protože zvyšuje jejich šanci na mezigenerační vzestup. Nesmíme ale zapomínat, že kognitivní typ kulturního kapitálu také napomáhá reprodukci potomků z vyšších tříd.

Tabulka 1.1. Dimenze kulturních a sociálních zdrojů v rodině uplatněné ve výzkumu Distinkce a hodnoty 2008

Aktivity dětí a rodičů s dětmi:
– podporující kognitivní schopnosti (společné hry, výlety do přírody; pro-čtenářské klima: předčítání pohádek, velikost knihovny, komunikace o knihách) – kognitivní kulturní kapitál
– podporující sociální kompetence (kroužky/oddíly, kde dochází k interakci s ostatními dětmi) – sociální kapitál dítěte (interiorizace sociálních norem a zasíťování do společenství mimo rodinu)
– podporující osvojování si prvků dominantní kultury (společné návštěvy koncertů, galerií) – vysokokulturní kapitál
– sportovní podporující sociální kompetence i fyzické schopnosti
– podporující kompetenční znalosti (skills) (specifické kurzy/kroužky, např. jazykové, dostupnost vzdělávacích zdrojů v domácnosti, např. velikost knihovny)
– podpora dětí při školní přípravě a emocionální kapitál (afektivní solidarita) – vnitrorodinný sociální kapitál
– zasíťování rodičů (dostupnost výhodných/užitečných kontaktů rodiny) – sociální kapitál (dostupný a mobilizovaný)

Zdroj: autor.

Poznámka: Konkrétní znění otázek v dotaznících je k dispozici na <<http://sdilenihodnot.soc.cas.cz>>.

Univerzální koncept kulturních zdrojů rodiny odpovídá mikrosociologické teorii reprodukce nerovností hledající příčiny reprodukce/mobility především v rodině, výbavě a jednání jedinců. Makrosociální teorie by naproti tomu sledovala vliv strukturálních příležitostí či omezení (školní systém, pracovní trh atd.), které existují nezávisle na jedinci. Námi uplatněná konceptualizace kulturních zdrojů (jejich dimenze uvádí schéma v tabulce 1.1) zahrnuje jak oba výše uvedené typy kulturního kapitálu, tak i rodinné emoční a výchovné klima. Tím se zároveň dostáváme k problematice interakčního sociálního kapitálu v rodině i mimo ní (cenné jsou především vazby na rodiče vrstevníků dítěte), jenž podle Colemanovy teorie funguje jako významný mediátor přenosu vzdělanostního (obecně lidského) kapitálu rodičů na jejich potomky [Coleman 1988]. Souvislost zde tedy nacházíme i s poznatky sociálně psychologického modelu [např. Haller, Portes 1973; Sewell, Hauser, Springer, Hauser 2004; přehled viz Matějů 2005a], který zdůrazňuje vliv podpory nejbližšího sociálního okolí (aspirace a rozvíjení studijního úsilí). Rodina je rovněž v centru zájmu teorie racionálního jednání, která vysvětluje přetrvávající třídní rozdíly v dosaženém vzdělání jako důsledek rozhodování, během něž rodiče zvažují zisky a ztráty spjaté s odlišnými vzdělávacími drahami svých potomků [Goldthorpe 2000: kap. 8 a 9]. Podle této teorie rodiče z různých sociálních tříd reagují na podmínky spjaté se svou třídní pozicí

odlišně. V závislosti na dostupných zdrojích volí pro své potomky co nejrealističtější vzdělanostní aspirace a strategie minimalizující riziko mobilityho sestupu. Aspirace a cíle nejsou absolutní, tj. společensky univerzální, nýbrž relativní vzhledem k třídní pozici. Rodiny z dělnické třídy proto volí „méně ambiciózní – a také méně nákladné – možnosti vzdělávání, které jsou podle nich přiměřené k naplnění cíle, kterým je zachování třídní stability, a zároveň poskytují poměrně slušné šance na případný menší mobility vzhledem“ [Goldthorpe 2000: 175]. Takovou dráhu nejčastěji nabízí vyučení se nějakému praktickému oboru. Tato volba má zajistit, či přesněji řečeno pojistit, že u potomka jednou nedojde k sestupu do nekvalifikované profese či dokonce riziku opakované nezaměstnanosti, což by mohlo nastat, pokud by si zvolil náročnější akademickou dráhu (studium na gymnáziu) a eventuálně v ní neuspěl. Náklady spjaté s náročnější studijní větví jsou tak pro dělnické rodiny větší než pro rodiny ze střední třídy, neboť ty mají k dispozici i jiné zdroje, kterými případný neúspěch mohou kompenzovat.

Jak jsme naznačili výše, s kulturními zdroji rodiny uplatnitelnými v mezigenerační transmisi sociálního zvýhodnění souvisí také aspirace, zejména rodičovská očekávání, která formují životní směřování potomka. Obecně *aspirace* definujeme jako orientační cíle, kterých dítě chce dosáhnout v dospělosti [Bengtson et al. 2002]. Adolescenti mají cíle v různých oblastech jako kariéra, manželství a rodinný život, zdraví, štěstí či příjem. K jejich uskutečnění pocho-pitelně nejsou rodičovské aspirace jedinou podmínkou, spíše se dá říci, že představují jakýsi aktivizující prvek vzestupné mobility (či reprodukce u potomků z vyšších tříd). Náš výzkum se mohl zaměřit pouze na retrospektivní reflexi vzdělanostní aspirace rodičů (očekávání, že potomek získá maturitu či dokonce vysokoškolský diplom v porovnání s tím, že začne co nejdříve pracovat) spolu s životními strategiemi/hodnotovými orientacemi doplněnou o zpětný pohled rodiče na naplnění životních cílů potomka. Právě aspirace rodičů a jejich schopnost stimulovat u dětí vytyčování si životních cílů a jejich cílevědomé dosahování se podílí nejen na mezigenerační reprodukci vysokého sociálního statusu i vzestupné mobility, ale také obecněji životního stylu v dospělosti.

Ke kulturním zdrojům rodiny můžeme též přiřadit výchovně-vzdělávací interakce rodičů (intuitivní přístupy rodičů a spontánní interakce), které psychologie označuje pojmem *výchovné styly*.³ Obecně lze hovořit o strategiích výchovy, kam kromě výchovných stylů lze zařadit taktéž hodnotové orientace rodiny, zejména jde o strategie dosahování úspěchu. Výchovné styly zahrnují učení a vedení, důležité je především podněcování a usměrňování. Obecně při výchově dětí v rodině bývají rozlišovány dimenze stylu z hlediska náročnosti, direktiv-

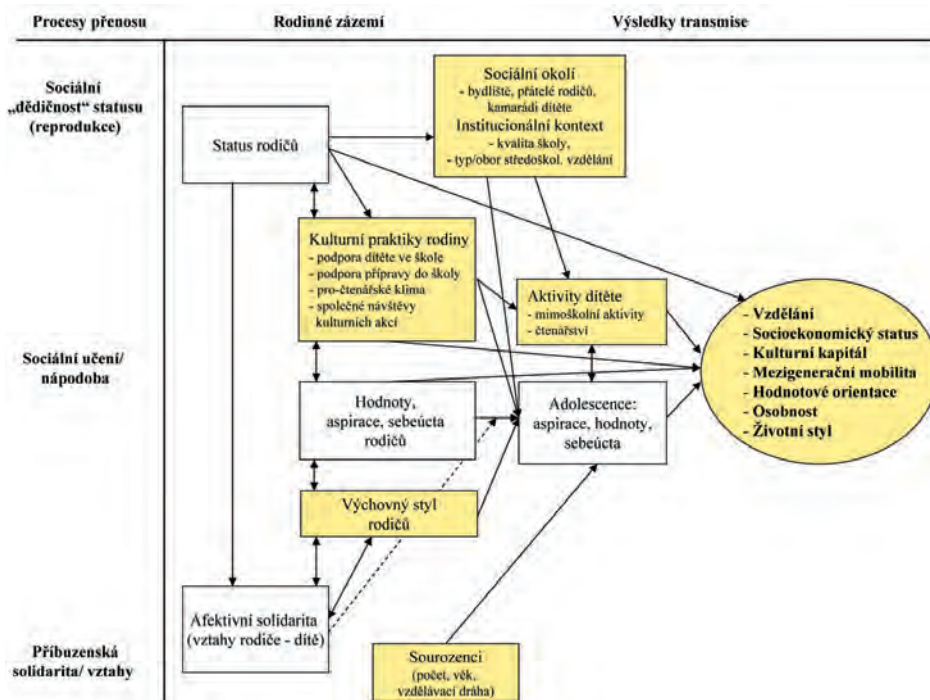
³ O této problematice pojednáváme podrobněji v kapitole 5.

nosti, tvořivosti (strnulosti výchovy) a citové zainteresovanosti. Pro výzkum byly vybrány ty, u nichž jsme očekávali významný vliv v kulturní transmisi statusu [srovnej Katrňák 2004]. Vycházíme při tom ze základní typologie výchovných stylů, kterou identifikovala psycholožka D. Baumrindová [1978]. Rozlišit lze tři základní přístupy k výchově. *Autoritářský*, pro nějž je typické přísné prosazování poslušnosti a nižší míra verbální komunikace. Na jedné straně se ve vztahu k dítěti projevuje ochranářstvím, na straně druhé rodiče neváhají při vzniku konfliktu uplatňovat tresty. Naproti tomu styl *demokratický – opřený o autoritu* rodičů se vyznačuje vysokou mírou komunikace, neustálým vysvětlováním jednání a racionalitou při řešení problémů. Rodiče se snaží dětem být vzorem i oporou. Chtějí, aby dítě požadavkům dobře rozumělo a vědělo, čemu slouží a proč platí. Tento typ považujeme za jednu z dimenzí výše uvedeného interakčního sociálního kapitálu typu uvnitř rodiny (J. S. Coleman). Třetí výchovný styl lze označit jako *volný* či *permisivní*, projevuje se v něm maximální volnost, požadavky a omezování jsou minimální, trestání je eliminováno. Rodiče nejsou aktivním ovlivňovatelem utvářejícím budoucí jednání dítěte. Předpokládají, že dítě nakonec přijde k rozumu, a samo musí vědět, co chce. Další výzkumy ukázaly, že tento přístup není jednoznačně koherentní, rozlišit je třeba mezi pojetím výchovy, v němž „volnost“ znamená shovívavost a vysokou míru pochopení, a pojetím vyznačujícím se ve skutečnosti rezignovaností a nezájmem o kultivaci dítěte. Rodiče vsází na vývoj dítěte jeho vlastní „přirozenou cestou“. Právě toto druhé zmíněné pojetí výchovy – rezignace na aktivní usměrňování, resp. nestarání se – identifikoval v dělnických rodinách s dětmi ve věku povinné školní docházky T. Katrňák. V této souvislosti používá pro takto vychovávané děti metaforu „volně plovoucích zátek“. Jde o styl výchovy, který rezignuje na motivaci potomků k aktivnímu přístupu k životu, především pokud se jedná o vztah ke škole. Rodiče – hlavně ti s nižším vzděláním a profesním statutem – nekladou na dítě velké nároky, a ty jsou tak v podstatě ponechány samy sobě. Kulturní svět a školní látku zprostředkovávají svým potomkům pouze sporadicky. Očekávají přitom, že děti si poradí samy a najdou si svou cestu ke vzdělání [Katrňák 2004]. Na tomto místě je však třeba podotknout, že zdaleka ne všechny dělnické rodiny lze z hlediska přístupu ke škole považovat za pasivně statické. Již v polovině 90. let byl v českém prostředí identifikován typ „ambiciózní dělnické rodiny“, která sice nedisponuje vzdělanostním kapitálem, také její kapitál kulturní bývá pouze průměrný, podstatný je ovšem zájem rodičů o školní prospěch, další vzdělávací dráhu dětí a jejich mimoškolní aktivity [Průša, Průšová 1997 citováno in Večerník, Matějů et al. 1998: kap 2]. Obdobné rozdíly mezi „ambiciózními“ a „statickými“ dělnickými rodinami v současnosti ukazují výsledky výzkumu Rodiče a výchova 2010 [Šafr 2011].

Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovností

Poté, co jsme se věnovali hlavním konceptům, které stojí v pozadí výzkumu, v krátkosti představíme jejich vzájemné vztahy, a to na té nejobecnější úrovni. Konkrétní podoba souvislostí je pak dána dílčí teorií vztahující se k té které úloze či oblasti, jimiž se dále zabýváme v jednotlivých kapitolách. Námi uplatněný obecný model vztahů tvořící základ pro přípravu výzkumu vychází z teoretických poznatků mezigenerační transmise v rodinách V. L. Bengtsona [Bengtson et al. 2002]. Podle nich dochází k reprodukci pomocí tří hlavních procesů: dědění statusu, sociálního učení a mezigenerační solidarity. Dále uplatňujeme poznatky modelu kulturní reprodukce a kulturní mobility (role rodinou mobilizovaných kulturních zdrojů) a sociálně psychologického modelu dosahování statusu (vliv významných druhých na aspirace). Souhrnně model uvádí schéma v obrázku 1.1. Dodejme, že uvedená podoba vztahů je zjednodušená, tzn. neuvažuje vzájemné interakce a nepřímé – zprostředkované efekty.

Obrázek 1.1. Model mezigeneračního přenosu statusu, kulturních zdrojů a utváření hodnotových orientací

Zdroj: Adaptováno podle [Bengtson et al. 2002: 30].

Poznámka: vyznačeny jsou v modelu koncepty přidáné a uplatněné naším týmem.

Obecně platí, že s tím, jak dítě dospívá – přesouvá se do věku pubescence a adolescence, přímý vliv rodičů v socializaci (z hlediska zaměření našeho výzkumu jde především o formování vzdělanostních aspirací, hodnotových orientací a usměrňování trávení volného času) postupně klesá, zatímco narůstá vliv širšího sociálního okolí, jmenovitě vrstevníků. Tento proces pochopitelně náš výzkum zachytit nemohl, k tomu by bylo třeba longitudinální panelové studie mapující navíc podobu rozsáhlejšího prostředí komunity, kde socializace probíhala. Proto některé indikátory, především vliv sociálního okolí (zastoupeného hlavně skrze mimoškolní aktivity), slouží spíše jako kontrolní znaky pro posouzení přímého vlivu rodiny původu. Indikátory sociálního milieu v období dospělosti, ať už jde o status partnera nebo přátel v sociální síti, pak představují – z hlediska výzkumné otázky diferenciací životního stylu a kulturního kapitálu – vliv druhé časové etapy života, po té, co se jedinec odpoutal od rodiny původu (viz kapitolu 6).

Dvougenerační design výzkumu a limity retrospektivního dotazování

Většina výzkumů, které zkoumají vliv rodiny původu a jsou přitom omezeny na jeden časový úsek (*crosssectional design*), musí tudíž používat retrospektivní dotazování ohledně minulosti, sleduje toliko omezený počet především „objektivních“ indikátorů (např. vzdělání rodičů nebo jejich profese v době dospívání dotázaného). U nich lze předpokládat, že ačkoliv nejsou zjišťovány bezprostředně v době, kdy se jejich potenciální vliv mohl projevit, jde o údaje více méně validní a reliabilní. Cílem našeho zkumu bylo ale zkoumat vliv širšího pole kulturních a sociálních zdrojů v rodině, jejichž operacionalizace by byla náročnou záležitostí, i pokud bychom je měřili v adekvátním čase, např. v předškolním věku s využitím longitudinálního panelového výzkumu. Již v přípravné fázi jsme si proto byli vědomi, že kritickým místem zvoleného designu bude skutečnost, že věk, během něhož probíhala primární a částečně také sekundární socializace, bude zachycen pouze v retrospektivním dotazování. Proto jsme se rozhodli získat nejen výpovědi potomků, ale i jejich rodičů, u nichž předpokládáme vyšší reliabilitu a validitu. Jednak jsou jejich vlastní odpovědi na otázky, jak vychovávali děti, mnohem relevantnější, jednak jsou podstatně méně zatíženy zkreslením „potvrzování si“ vlivů na vzdělanostní či profesní ne/úspěch (k tomu viz dále).

Přesto, abychom dosáhli alespoň částečně validních výsledků, nemohli jsme dotazování směřovat do příliš vzdálené minulosti k období raného dět-

ství. Zaměřili jsme se tedy v podstatě pouze na období rané adolescence (13–16 let), tj. na druhý stupeň, respektive konec ZŠ, neboť o tomto období lze předpokládat, že si jej jedinec pamatuje a je schopen charakterizovat, na rozdíl od raného dětství, jak socializace v rodině probíhala (to platí i pro výpovědi jeho rodičů). Tato etapa je rovněž považována z hlediska mezigeneračního předávání hodnot za formativní. Nicméně je třeba mít na paměti, že některé kognitivně podpůrné aktivity, jakož i osvojování si základního přístupu k vnějšímu světu, mají efekt spíše v raném dětství, tedy již v předškolním věku (viz např. výsledky studií britského sociolingvisty B. Bernsteina [Bernstein, MacRae 1973]), jako kupříkladu čtení s dětmi, hraní společných her, společné výlety do přírody atd. Jsá si vědomi jejich důležitosti v procesu mezigenerační reprodukce, pokusili jsme se doplňkově zjišťovat i tyto skutečnosti (v dotazníku šlo nejčastěji o blíže nespecifikovaný věk označený jako „v dětství“). Druhým limitem je skutečnost, že lidská paměť má tendenci pamatovat si především pozitivní momenty a ty negativní, stejně tak jako ty méně důležité, vytěšňovat. To je ostatně neuralgický bod všech na minulost zpětně se dotazujících výzkumů, a pokud výzkumník nemá k dispozici data z longitudinální panelové studie, bude otázka oprávněnosti retrospektivity zkoumání vždy představovat kompromis mezi možnostmi nahlédnout do minulosti a pochopit tak kauzální mechanismy zkoumaných procesů a přesností, resp. zkrácením takto pojatého měření. V našem výzkumu mezigenerační mobility, dosahování statusu a formování životního stylu bychom měli uvažovat ještě o jednom riziku zkrácení. Jedná se o třídně podmíněnou sociální desirabilitu retrospektivních odpovědí. Neboť některé aspekty rodinného prostředí (zejména ty, kde se uplatňuje subjektivní hodnocení, např. přístupy rodičů k výchově nebo kulturní aktivity s rodiči během prepubesce) jsou respondenty hodnoceny dnešní optikou vlastního dosaženého společenského statusu či třídní pozice, a je tudíž možné, že jejich výpovědi o minulosti tak v sobě částečně odráží právě tento mezigenerační třídní výsledek (tento problém ostatně souvisí s otázkou ukotvování třídního habitu a jeho dynamikou u vzestupně mobilních z nižších tříd). Abychom alespoň částečně čelili riziku výše uvedených zkrácení, zvolili jsme v našem výzkumném šetření méně obvyklý design, kdy jsme vedle samotných potomků (generace třicátníků) oslovili i jejich rodiče, s cílem získat tak co nejvalidnější údaje o situaci v rodině původu a přístupu rodičů k výchově právě v období dětství a adolescence.

Výzkumu se zúčastnilo 1021 respondentů z generace dětí, tento základní soubor označujeme jako „soubor potomků“ (s ohledem na větší počet případů ho využíváme ve specifických úlohách v kapitole 3 a 6). U 60 % z nich se poda-

řilo získat také výpověď jednoho z rodičů (610 případů),⁴ vznikl tak unikátní podsoubor dyád dítě-rodič, s nímž pracujeme v analýzách v některých kapitolách předkládané monografie, konkrétně v kapitole 4 a 5 a částečně také 2.⁵ V tomto podsouboru je zastoupeno 47 % otců a 53 % matek.⁶ Podstatné je, že z hlediska základních sociodemografických charakteristik se celý soubor potomků výrazně neliší od podsouboru potomků s výpovědí rodiče, tj. skutečnost, zda se podařilo či nepodařilo dotázat rodiče, nehraje z hlediska reprezentativity roli [viz Špaček 2010]. Analytickou jednotku výzkumu tvoří vedle jedince – potomka z generace dnešních třicetiletých – také jeho rodina původu, tj. pár potomek a rodič.

Předchozí poznatky z výzkumu Distinkce a hodnoty

Prvotní analýza dat z výzkumu Distinkce a hodnoty 2008 se soustředila na vliv determinant dosahování profesního – socioekonomického statusu (ISEI) a doplňkově též symbolickou dimenzi statusu – vysokokulturní kapitál [Šafr

⁴ Vzhledem k velmi úzkému vymezení populace věkovou kohortou byl použit kvótní výběr podle pohlaví, vzdělání, velikosti místa trvalého bydliště a NUTS II. Zároveň podmínkou účasti ve výzkumu byl souhlas s poskytnutím adresy alespoň jednoho rodiče (podrobněji viz [Šmídová, Vávra et al. 2010], kde lze také nalézt deskriptivní statistiky pro většinu vstupních proměnných využitých v této studii). Kompletní soubor celých rodin, tj. včetně rodičovských výpovědí, čítá po vyřazení nerelevantních odpovědí (nerealisticky nízký věk matky indukující omyl v identifikaci rodiče) 608 případů.

⁵ Hlavním záměrem této studie je prezentace výsledků analýz provedených na podsouboru výpovědí potomek-rodič. Nicméně ve třetí kapitole věnované vlivu sociálních sítí na dosažený status je díky zvolené operacionalizaci mobilizovaného sociálního kapitálu (použitý kontakt při hledání práce) podsoubor dále početně výrazně omezen, proto analyzujeme výpovědi za celý soubor potomků (mezi nezávislé proměnné zde patří vzdělání a profese rodičů, což jsou obecně poměrně reliabilní údaje zjistitelné z výpovědi potomků). V šesté kapitole pojednávající o reprodukci životního stylu je využito větší množství nezávislých proměnných, což ve svém důsledku vedlo k většímu počtu chybějících hodnot (při metodě vyřazování případů listwise), proto jsme i zde přistoupili k analýze dat z (většího) souboru všech potomků. Druhá kapitola primárně analyzuje hlavní soubor všech potomků (využity jsou zde pouze objektivní údaje ohledně vzdělání a dřívější profese rodičů, u nichž je zkrácení skrze výpověď potomka minimální), u mobilizačních trajektorií uvádíme také údaje za podsoubor dyád dítě-rodič.

⁶ Vzdělanostní struktura dotázaných rodičů je dle jejich výpovědí následující (vážený průměr za otce a matky): základní vzdělání 10,6 %, vyučení 48,8 %; střední škola s maturitou 30,0 % a vysoká škola 11,3 %. Pro soubor rodičů nemůžeme provést přímé ověření reprezentativity, neboť se nejedná o jasně ohraničenou věkovou kohortu, navíc jde pouze o ty jedince, kteří měli děti. Dvě třetiny dotázaných rodičů jsou ve věku 56 až 63 let (tj. narození v letech 1945 až 1952); pro ilustraci uvádíme vzdělanostní kompozici v odpovídající věkové kohortě: ZŠ 14,3 %, vyučení 44,2 %, SŠ 31,2 a VŠ 10,2 % (zdroj: vlastní výpočty na datech ČSÚ z výzkumu VŠPS 2006).

2009a], kulturní vkus a znalosti [Šafr 2012]. Výsledky založené výhradně na výpovědi z dotazníků získaných od potomků, poukázaly na to, že jejich profesní status byl do určité míry ovlivněn v podstatě všemi uvažovanými zdroji či kapitály rodin původu vztahujícími se k období pozdějšího dětství a dospívání (konec základní školy), s výjimkou sociálního kapitálu ve formě výhodných kontaktů – konexí rodičů a ekonomického kapitálu rodiny. Dodejme, že paralelně sledovaná symbolická dimenze statusu – kulturní kapitál, vyjádřený jako kulturně náročné trávení volného času v dospělosti – je výrazně méně zakotvena v askriptivních charakteristikách, tedy socioekonomickém statusu rodičů, o to více ji pochopitelně determinují kulturní zdroje rodiny původu.

Podrobnější analýzy dále ukázaly, že proces dosahování socioekonomického statusu probíhá v sociálních třídách původu odlišným způsobem: pro jedince se zázemím v rodině patřící k dělnické třídě platí, že pokud jsou přítomny obě komponenty kulturního kapitálu – vysokokulturní i kognitivní – pak se z nich stává významný zprostředkovatel vzestupné mezigenerační mobility. Na druhou stranu organizovaná mimoškolní činnost (kroužky, oddíly) se zdá, že funguje, vzhledem k odlišné míře zapojení do ní v závislosti na statusu rodičů, spíše jako prostředek udržení si postavení u potomků střední třídy. Celkově vzato, vedle askriptivních charakteristik, jmenovitě vysokého vlivu profesního statusu otce, lze za hlavní mechanismus procesu mezigenerační transmise statusu v české společnosti, v generaci vstupující do dospělosti v polovině devadesátých let 20. století, považovat rodičovskou angažovanost a podněcování dětí ve vzdělanostních aspiracích, nárocích kladených na ně spolu s jejich vlastním výkonem ve škole (prospěch) a čtenářským milieu v rodině (kognitivní kulturní kapitál). Dosavadní výsledky výzkumu tak podporují závěry předchozích zahraničních i domácích studií, které poukazují na to, že primární stratifikační proces – dosahování vzdělání – je dominantně ovlivněn hodnotami: motivací a aspiracemi rodičů, které se tak nepřímou podílí na mezigenerační reprodukci třídního – socioekonomického původu.

Rozvrh monografie

V této studii se tématu mezigenerační transmise sociálních nerovností věnujeme podrobněji, jednak v širším spektru témat a výzkumných otázek, jednak zde prezentované analýzy jsou pokusem o hlubší porozumění této problematice, neboť některé z nich využívají také informace týkající se minulosti, tj. dětství a dospívání, získané z výpovědí v podsouboru rodičů, tj. rodinné dyády (kapitoly 4 a 5). Jejich uplatnění je cenné hlavně tam, kde se jedná o subjektivní

hodnocení charakteristik rodinného prostředí (výchovný přístup rodičů, čtenářské klima v rodině) či přímo vlastnost vztahující se k osobnosti samotného rodiče (sebeúcta). V této monografii sledujeme rovněž i jiné než čistě stratifikační výsledky procesu sociální reprodukce, konkrétně jde o rozšíření na problematiku utváření životního stylu (a tedy i kulturního kapitálu v dospělosti).

Nejprve se věnujeme popisu zkoumané generace a doby, ve které vstupovala na pracovní trh, rozsahu mezigenerační vzdělanostní a profesně-třídní mobility. Přinášíme též jakýsi historický exkurz, v němž srovnáváme základní stratifikační model dosahování profesního statusu v dnešní společnosti se situací na konci šedesátých let 20. století.

K problematice dosahování socioekonomického statusu se postupně vracíme podrobněji v následujících třech kapitolách. V kapitole třetí zkoumáme specifický vliv sociálního kapitálu (využití kontaktu v sociální síti při hledání práce) na profesní status odvozený z prvního zaměstnání. Ověřujeme tak klasickou hypotézu M. Granovettera o „síle slabých vazeb“, podle níž vzdálenější sociální kontakty představují efektivní zdroj při hledání práce, kterou zároveň posuzujeme v kontextu třídní reprodukce. V tomto prizmatu sociální kapitál představuje zvýhodnění (N. Lin) dostupné pouze rodičům a potomkům z vyšších tříd (P. Bourdieu).

K získání pozice ve stratifikačním systému dochází především prostřednictvím dosaženého vzdělání, otázkou zůstává, zda a do jaké míry je získaný profesní status, respektive třídní pozice vedle vlastního vzdělání ovlivněn také výchovnými přístupy, kulturními zdroji v rodině původu a také samotnými rysy osobnosti. Klíčovou otázkou pak je, zda kulturní zdroje dostupné rodině původu přispívají k mezigenerační stabilitě, tj. napomáhají reprodukci nerovností, a nebo zda mohou také napomáhat mobilnímu vzestupu. Na tyto otázky hledáme odpovědi v následujících dvou kapitolách. Ve čtvrté kapitole sledujeme, jak se na životním úspěchu podílí kognitivní typ kulturního kapitálu v jeho klíčové podobě – tzv. pro-čtenářského klimatu v rodině spolu s čtenářstvím v dětství v porovnání s vysokokulturním kapitálem indikovaným participací rodičů na vysoké kultuře. Nejprve zkoumáme strukturu atmosféry a podmínek v rodině napomáhajících ke vzniku dětského čtenářství, zajímá nás také, do jaké míry je dostupnost tohoto typu kulturního kapitálu třídně podmíněna, a poté již sledujeme dopady čtení knih a literární socializace v rodině na dosažený socioekonomický status a třídní mobilitu (mezigeneračně vzestupná dráha oproti stabilitě v dělnické třídě).

V následující páté kapitole na poznatky týkající se rozvíjení kognitivních schopností skrze dětské čtenářství navazujeme. Tradiční poznatky studia sociálních nerovností (sledující většinou třídní pozici rodičů a jejich vzdělanostní

kapitál) se snažíme rozšířit o psychologický pohled, když zkoumáme jednak vlivy odlišného rodinného socializačního prostředí – výchovných stylů (demokratický-autoritativní, autoritářský-pevná ruka a permisivní-volný) a jednak čtyř nekognitivních osobnostních rysů z tzv. Big-Five (neuroticismus, extroverze, svědomitost a přívětivost) na stratifikační výsledky. Podobně jako v předchozí kapitole jde o dosažený socioekonomický status a mezigenerační profesně-třídní mobilitu.

Poslední kapitola se věnuje socializačním vlivům rodinného prostředí na životní styl ve sféře trávení volného času. Obracíme tak pozornost k obecnější otázce reprodukce třídně ukotveného habitu a symbolické dimenzi statusu. Konkrétně hledáme odpověď na otázku, do jaké míry se na životním stylu podílí nad rámec socioekonomického statusu rodiny původu a současného statusu jedince kulturní praxe v rodině původu, *ergo* třídní habitus rodičů. Sledujeme proto vliv podoby trávení volného času rodičů spolu s aktivitami, kterým se věnovali společně s dětmi na sedm oblastí trávení volného času u potomků v dospělosti (mj. četba knih, sportování, chození do divadla či na taneční zábavy).

Věříme, že tato publikace rozšíří poznatky nejen z oblasti studia sociálních nerovností, ale že přispěje i k poznání na obecnějším poli geneze člověka, a to v generaci populačně silných „Husákových dětí“, která je dnes na vrcholu sil a v mnohém začíná určovat tep společenského dění na počátku 21. století.

2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu

Jiří Šafr

Předmětem této kapitoly není podrobný rozbor sociální mobility po roce 1989 v české společnosti, zde odkazují čtenáře na rozsáhlé poznatky studií [Matějů, Řeháková, Simonová 2004; Simonová 2009; Katrňák, Fučík 2011], ale především pochopení souvislostí naší studie sociální reprodukce v generaci dnešních třicetiletých. Nejprve krátce uvádím kontext, v němž se sociální mobilita zkoumané generace odehrávala (proměna vzdělávacího systému), dále se věnuji základní kontuře mezigenerační vzdělanostní a třídní mobility (mobilitní šance potomků z různých tříd a sociální distance profesních kategorií odvozené z mezigenerační propustnosti), která je v závěru doplněna historickým exkurzem do mechanismů stratifikačního procesu, kdy srovnáváme základní model dosahování profesního statusu dnešní společnosti se situací na konci šedesátých let.

Husákovy děti – vzdělanostní expanze a příležitosti k mobilitním vzestupům v době transformace

Předností zvoleného designu výzkumu Distinkce a hodnoty 2008 je že, díky volbě úzké věkové kohorty je možno v mobilitní analýze vyloučit efekt strukturálních vlivů způsobených institucionálními proměnami v čase. Jde zejména o možné proměny vzdělávací soustavy a změny na trhu práce. Všichni respondenti prošli stejnými podmínkami vzdělávání, tudíž jejich mobilitní šance byly ovlivněny výhradně, odhlédneme-li od regionálních rozdílů, dostupnými – ekonomickými, kulturními a sociálními – zdroji rodin spolu s hodnotovými orientacemi a aspiracemi jejich rodičů. Jakožto příslušníci stejné věkové kohorty vstupovali také za podobných podmínek na trh práce. I když zde je již v mikrohistorické optice možno uvažovat možné institucionální rozdíly vzniklé dynamikou transformačního procesu po roce 1989. V závislosti na dosaženém stupni vzdělání totiž nezačali všichni pracovat ve stejné době. Vyučení získávali své první zaměstnání v první polovině devadesátých let, zatímco vysokoškoláci až

na přelomu nultých let (podrobněji viz dále). Obecně ovšem platí, že doba byla pro sledovanou generaci dnešních třicetiletých z hlediska šancí na mobilitní vzestup relativně příznivá. Vedle postupného otevírání vzdělávacího systému (viz dále) totiž prožili nástup do pracovního procesu v období, které bylo typické relativně vysokou profesní mobilitou danou restrukturalizací hospodářství (zrod podnikání, vznik nových profesí v sektoru obchodu a služeb spolu s úbytkem dělnických zaměstnání a výrazným poklesem zaměstnanosti v zemědělském sektoru [srovnej např. Večerník, Matějů 1998]) současně s hospodářským růstem v letech 1993–1996 a 1999–2008 a do roku 1997 i nízkou nezaměstnaností, k níž přispěl krom výše uvedených faktorů také výrazný pokles počtu pracujících penzistů a předčasné odchody do důchodu na počátku devadesátých let [Židek 2006].

Zkoumáme procesy mezigenerační reprodukce statusu, hodnotových orientací a souvislosti vzniku osobnostních rysů věkové kohorty narozené v letech 1974 až 1978 – nazývané také někdy jako „Husákovy děti“.⁷ Jak naznačeno výše, jde o generaci, již historická změna po roce 1989 přinesla možnosti, které byly pro generaci jejich rodičů dospívajících většinou v šedesátých letech, nepředstavitelné. Pro úvodní dokreslení dodejme, že naši respondenti začali chodit na základní školu ještě během reálného socialismu, mezi lety 1980 až 1985, střední vzdělání pak zahajovali na přelomu konce starého režimu v letech 1988 až 1992 (většina až po roce 1990) a na vysoké škole pak část z nich studovala převážně mezi roky 1996 až 2001. Nejen s ohledem na rozdílnou délku přípravy na povolání, ale určitě i díky novým příležitostem, které se po pádu železné opony otevřely, se doba nástupu do prvního zaměstnání vyznačuje poměrně velkým rozptylem (1989 až 2007). Zatímco ti, kteří se vyučili, nastu-

⁷ Toto označení se někdy zjednodušeně používá pro silný vzestup míry porodnosti počátkem 70. let minulého století v době tzv. normalizace. Nárůst narozených dětí vrcholil právě v letech 1974–75, kdy úhrnná plodnost dosáhla 2,45 [Kučera 2008: 233]. Zvýšení počtu narozených dětí souvisí především s demografickou proměnou po 2. světové válce (podpořeno bylo také dodatečným rozením v pořadí druhých a třetích dětí) a pravděpodobně spíše jen omezeně s použitím pronatalitních nástrojů tehdejšího režimu. Šlo o mateřský příspěvek, dětské přídatky, zvýšení porodného, možnost prodloužení neplacené mateřské dovolené, novomanželské půjčky, předškolní zařízení atd., z nichž ovšem některé byly připraveny již v druhé polovině 60. let. „V období, kdy byla tato opatření přijata, probíhala již sekundární demografická vlna (ve věku nejvyšší plodnosti byly početné silné ročníky narozené v období 1946–1950) a ta svým způsobem založila novou populační vlnu (1973–1979). Politické hledisko (přijetí populistických opatření) převážilo nad demografickým (zvýraznění demografické vlny a jeho důsledky)“. [Kučera 1994: 59] Jak ukazuje M. Kučera, označení „Husákovy děti“ je tak v podstatě zavádějící: „Ve skutečnosti šlo převážně o dodatečné rození dětí ‚odkládaných‘ v závěru 60. let, umožněné v podstatě psychologicky efektivním přijetím sociálních opatření v zájmu uklidnění rozjitřené společenské situace po srpnu 1968.“ [Kučera 2008: 233]

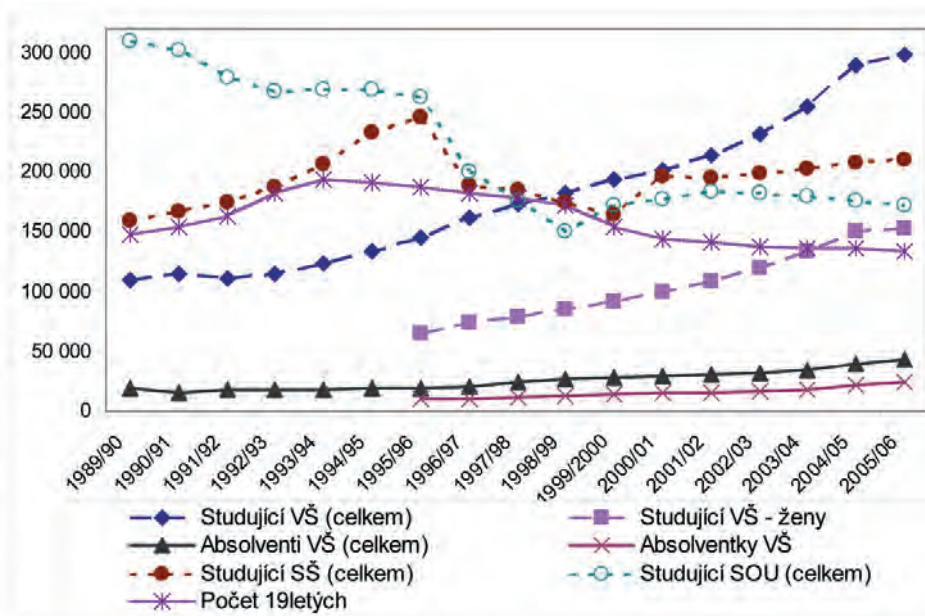
povali do první práce již v letech 1990 až 1995 (do roku 1997 jich pracovaly $\frac{3}{4}$), maturanti zahajovali pracovní život především v letech 1993 až 1999, tak v případě absolventů vysokých škol se lze setkat s nástupem do první práce především v rozpětí let 1995 až 2003 (opět $\frac{3}{4}$ z nich).

Generaci, na kterou se zde zaměřujeme, se naskytlá příležitost k vzestupné vzdělanostní mobilitě. Ta byla umožněna především rozvojem středoškolského vzdělávacího systému probíhající od sedmdesátých let minulého století, ten však byl po roce 1989 zpočátku následován pouze pomalým rozšiřováním možností vysokoškolského studia. Vývoj tak nebyl pro narozené v polovině sedmdesátých let zrovna nejpriznivější: „průměrná šance na přijetí na vysokou školu (poměr počtu přijatých k počtu hlásících se) se od počátku devadesátých let nejprve snížila (z 53 % na 42 % v roce 2001) a teprve v posledních letech stoupá“ [Matějů 2005b: 9]. Pozvolnou expanzi vysokých škol v posledních dvou desetiletích dokumentuje graf v obrázku 2.1 (dodejme, že za období 1989 až 1999 se počet fakult téměř zdvojnásobil). Zároveň je třeba vzít v úvahu rostoucí počet devatenáctiletých v letech 1993 až 1995. Právě tehdy dospívaly populačně nejsilnější ročníky „Husákových dětí“ z let 1974 a 1975, které se začaly stále intenzivněji ucházet o studium na vysoké škole.⁸ Tento demografický vývoj přispěl k vzrůstajícímu převisu poptávky po studiu nad jeho nabídkou. Graf rovněž dokumentuje postupný odklon od studia na středních odborných učilištích již v první polovině 90. let minulého století, s čímž rezonuje nárůst zájmu o studium na středních odborných školách (s maturitou) v kohortách narozených v druhé polovině 80. let.⁹

⁸ Význam vysokoškolského vzdělání pro životní úspěch začal po roce 1989 růst, v důsledku toho se také zvyšovaly vzdělanostní aspirace. „Zatímco pouze 17 % žáků deváté třídy v roce 1989 uvedlo, že by si určitě přálo dosáhnout vysokoškolského vzdělání, v roce 2003 to bylo téměř 50 %.“ [Matějů, Smith, Basl 2010: 245]

⁹ V roce 1996/97 došlo k výraznému úbytku studentů v obou typech středního vzdělávání, protože byla zavedena povinná devítiletá školní docházka na základní škole.

Obrázek 2.1. Počet absolventů vysokých škol, studujících na vysokých školách, středních školách s maturitou a středních odborných učilištích a počet devatenáctiletých v populaci mezi roky 1989/90–2005/06

Zdroj: ÚIV a ČSÚ.

Vzdělanostní mobilita

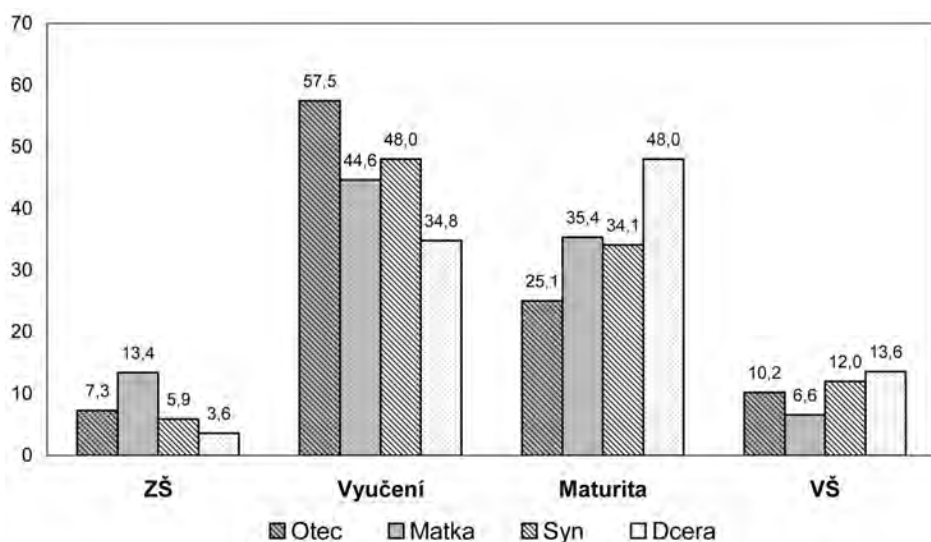
Ve sledovaném souboru generace rodičů¹⁰ představuje nejčastější dosažený stupeň vzdělání vyučení (51 %). V generaci jejich potomků počet výučních listů poklesl (41 %), přičemž pro syny zůstalo nejčastější kvalifikací právě vyučení,

¹⁰ Jedná se o rodiče všech potomků, údaje o jejich vzdělání a profesně-třídní pozici jsou zde získány z výpovědí potomků. Zatímco reprezentativnost distribuce dosaženého vzdělání pro potomky je zajištěna uplatněnou kvótou při jejich výběru, v případě rodičů nemáme k dispozici žádný statistický údaj o podílu vzdělanostních kategorií, neboť jejich vzorek logicky není reprezentativní vůči běžné populaci. Věk otců je v průměru 60 let, u matek 57, narodili se tak většinou (90 % případů) v období 1941 až 1955, resp. 1944 až 1958 (údaje o věku rodičů jsou k dispozici pouze u přibližně 600 výpovědí rodičů). V této kapitole pracujeme s celým souborem všech potomků (1021 případů), doplnkově uvádíme také informace o podílu mobilních trajektorií v podsouboru dyád potomek-rodič. Důvodem využití větší datové základny je mj. skutečnost, že v druhé

2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu

zatímco pro dcery se jím stalo středoškolské vzdělání s maturitou (shodně obojí 48 %), viz graf v obrázku 2.2. Nejmarkantnější mezigenerační proměnnou je nárůst počtů vysokoškolských diplomů u dcer, u nichž se šance na jeho získání oproti jejich matkám zdvojnásobily (na podíl téměř 14 %). Nejvíce tak profitovaly z uvedených změn vzdělávacího systému ženy (podrobněji o této problematice pojednává Simonová [2009; 2011: kap. 6]).

Obrázek 2.2. Dosažený stupeň vzdělání v generaci rodičů a jejich potomků (30–34 let), procenta

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, $N_{\text{pro otce}} = 950$; $N_{\text{pro matky}} = 990$ (listwise).

části používáme v mobilitní tabulce otec-potomek detailní třídění do 11 socioprofesionálních kategorií. V případě informace o vzdělání a dřívější profesi rodičů předpokládáme relativně vysokou reliabilitu i tehdy, jsou-li získány z výpovědí potomků [viz Špaček 2010]. Tam, kde analyzujeme vliv kulturních/sociálních zdrojů a okolností socializace v rodině původu (kapitoly 4 a 5), vycházíme z výpovědí rodičů.

Výzkum zjišťoval také hlavní obory nejvyššího dosaženého vzdělání (viz tabulku v příloze A.2.1), v případě generace rodičů máme tuto informaci pouze na základě výpovědi rodiče, proto následující závěry jsou platné pouze pro podsoubor dyád dítě-rodič. Pro syny jsou typické obory, které můžeme obecně označit jako technické (strojírenství, elektrotechnika, IT, stavebnictví, textil, doprava; celkem 57 %). U dcer je skladba oborů poněkud pestřejší. V porovnání s muži převahu žen nalezneme v oborech ekonomických/služeb – pro ženy nejčastější zaměření vzdělání (30 %), společenských/kulturních/pedagogických a zdravotnických. V porovnání s generací rodičů k výraznější odvětvové proměně vzdělání nedošlo, pouze v generaci potomků nacházíme větší zastoupení ekonomie/služeb, menší podíl je naopak v zemědělských a technických oborech.

Co se týče celkové tzv. absolutní mobility, uvažujeme-li čtyři vzdělanostní stupně a porovnání provádíme vzhledem k vzdělanějšímu rodiči (v souboru všech potomků), změnu dosaženého stupně vzdělání prodělala polovina potomků. Dále budeme uvažovat posuny pouze mezi třemi hlavními stupni vzdělání (tj. základní školu a vyučení v jedné kategorii). Rozsah mobility je pak poněkud nižší (46 %), přičemž ve 21 % se jednalo o sestup a ve 25 % o vzestup. Vzhledem k tomu, že pro podsoubor dyád rodič-potomek máme k dispozici i údaje o oborech vzdělání, můžeme sledovat také horizontální – odvětvovou mezigenerační reprodukci v rámci rodiny. Předně, bez ohledu na pohlaví potomka, vyšší souvislost nacházíme s oborem vzdělání otce (koeficient kontingence $CC = 0,43$) než matky ($CC = 0,33$). Častější shodu oboru vzdělání rodiče a potomka lze nalézt v zemědělství, zdravotnictví a společenských vědách/kultuře/pedagogice. S ohledem na nízké četnosti v jednotlivých kombinacích oborů zde ovšem detailnější analýza není možná.

Velikost mobilních šancí vyjadřuje relativní mobilita, která nám říká, jak se lišily nerovnosti v příležitostech pro potomky z odlišného vzdělanostního zázemí, potažmo sociální třídy, bez ohledu na strukturální změny.

Ačkoliv střední školu s maturitou vystudovala více jak polovina ze sledované kohorty třicátníků (55 %), u potomků z rodin s nízkým vzděláním (max. vyučení) to bylo pouze 38 %, zatímco u potomků vysokoškolsky vzdělaných rodičů 81 % (viz tabulku 2.1). Vyjádřeno pomocí poměru šancí (odds ratio) v tabulce 2.2,¹¹ tak šance dětí vysokoškoláků získat maturitu byla sedmkrát vyšší, než pro

¹¹ Poměr šancí spočítáme takto $OR = f_{11}f_{22} / f_{12}f_{21}$. Vlastností poměrů šancí je, že jsou invariantní k marginálním četnostem v mobilní tabulce. Vyjadřují relativní mobilitu, nejsou tedy ovlivněny strukturální mobilitou (změna ve struktuře vzdělanostních kategorií mezi generacemi).

2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu

Tabulka 2.1. Vzdělanostní mobilita – odtoky: vzdělání potomka podle vzdělání rodičů; podíl minimálně středoškolského vzdělání s maturitou, řádková procenta

Potomek	ZŠ+VY	SŠ	VŠ	Celkem	Min. SŠ	
Rodiče	ZŠ+VY	62,0	31,7	6,3	100 %	38,0
	SŠ	32,9	51,4	15,7	100 %	67,1
	VŠ	18,9	48,4	32,8	100 %	81,1
Celkem	45,5	41,3	13,1	100 %	54,5	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 997 (listwise).

Tabulka 2.2. Poměry relativních mobilních šancí (OR) pro získání maturity a vysokoškolského diplomu, standardní chyby v závorce

Původ – rodiče	OR pro min. SŠ	s.e.	OR pro VŠ	s.e.
VŠ / VYUČ	7,02	(1,75)	7,25	(1,94)
VŠ / SŠ	2,11	(0,54)	2,62	(0,63)
SŠ / VYUČ	3,33	(0,48)	2,76	(0,64)

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 997 (listwise).

potomky z nízkovzdělaných rodin (druhý sloupec v tabulce 2.2). Podíváme-li se na dosažený vysokoškolský diplom, pak je situace z hlediska naplnění rovných šancí v zásadě podobná: šance vystudovat vysokou školu u těch, jejichž rodiče sami měli VŠ, byly v porovnání s potomky z rodin s nanejvýše výučním listem 7,3krát vyšší (viz čtvrtý sloupec v tabulce 2.2). Nepříznivý stav přebytku poptávky po vysokoškolském studiu nad jeho nabídkou trvajícím do druhé poloviny devadesátých let se tak zřejmě podepsal i na menším zájmu studovat mezi potomky s nižším sociálním postavením. Z rodin s nízkým vzděláním vystudovalo vysokou školu jen 6 % respondentů, zatímco v rodinách středoškoláků to bylo 16 % a v rodinách vysokoškoláků dokonce 33 %.

Třídní mobilita

Dosažené vzdělání je bezpochyby prvním krokem na cestě k životnímu úspěchu, k jeho dovršení je ale důležité také následné uplatnění na trhu práce. Dále se tedy budeme věnovat problematice mezigenerační profesně-třídní mobility. Třídní pozici v této studii měříme pomocí socioekonomické klasifi-

kace ESeC¹² [Rose, Harrison 2010], jež vychází z konceptu tříd J. Goldthorpea (EGP) [Goldthorpe 2000: kap. 10]. V zásadě je vymezena pomocí dvou kritérií, jednak postavením na trhu práce (převládající typ pracovní smlouvy) a jednak pracovními podmínkami (míra autonomie v pracovním postavení). Nejčastěji využíváme variantu s hlavními třemi třídami: odborníci, mezilehlé třídy a dělnická třída. Tuto verzi lze hierarchicky uspořádat, a tudíž přechody mezi pozicemi reprezentují vertikální třídní mobilitu.

Jak jsme uvedli výše, sledovaná populace vstupovala na pracovní trh v závislosti především na dosaženém stupni vzdělání většinou v letech 1992 až 2002, tedy v období relativních příležitostí a dávno před příchodem současné hospodářské krize. Profesionálně-třídní strukturu v obou generacích sledovaných rodin uvádí tabulka 2.3. Uvažujeme-li rozdíly mezi třídní strukturou otců a synů, resp. matek a dcer, pak lze konstatovat, že celkově se zaměstnanecská struktura posunula směrem k vyšším třídním pozicím. Na jedné straně poklesl podíl dělnických profesí (u synů kvalifikovaných, u dcer nekvalifikovaných), na druhé straně vzrostl podíl samostatně činných a také nejvyšší třídy odborníků. Přejdeme ale k rozsahu celkové, tzv. absolutní mobility. Pokud budeme uvažovat rozdílné postavení oproti rodiči s vyšší třídní pozicí v rámci tří hlavních tříd ESeC, pak mezigenerační mobilitu prodělala bezmála polovina potomků (44 %). Vzestupy nepatrně převažují (23 %) nad sestupy (21 %).¹³

Informace o současném profesním postavení by nebyla úplná, pokud bychom neuvedli, že 13,5 % dotázaných je v současnosti na rodičovské dovolené (až na jednoho muže jde o ženy) a 2,5 % bylo v době výzkumu bez práce. Zdůrazněme, že jejich profesní zařazení – a tedy i třídní pozice – je odvozena z jejich

¹² European Socio-economic Classification (ESeC) vychází z Goldthorpeova schématu EGP. V plně ordinalizované trojtřídní verzi se liší v tom, že místo „střední“ kategorie zemědělců v původním EGP, zahrnuje do mezilehlých tříd nižší úředníky („higher grade white collar workers“) a drobné zaměstnavatele a podnikatele (viz <http://www.iser.essex.ac.uk/research/esec>). Z tohoto konceptu vycházíme pouze volně, protože zařazení zde není provedeno na základě detailního slovního záznamu o profesi (ISCO-88), jak tomu je v případě dalších analýz použitého socioekonomického statusu ISEI, ale přímým zařazením respondenta do 15 profesních kategorií odpovídajících hlavním třídám ISCO/KZAM rozšířených o specifické kategorie u podnikatelů (viz Přílohu A.2.3). Také hranice mezi dělnickou třídou a mezilehlými třídami není určena zcela přesně podle operacionalizace ESeC. V rámci manuálních zaměstnání nebylo možné při využití této přímé kategorizace vyčlenit vyšší technické pozice (např. servisní techniky), ty jsou tak většinou zařazeny do třídy kvalifikovaných dělníků (v základní trojtřídní verzi by pak měly správně patřit do mezilehlých tříd – II.), a naopak některé nižší administrativní pozice (pracovníci na přepážce, v oblasti péče o zákazníky aj.) jsou řazeny do kategorie administrativních pracovníků (tj. nižších úředníků), přičemž začleněny by měly být spíše v dělnické třídě.

¹³ Rozsah mobility se pochopitelně mění v závislosti na počtu třídních kategorií, uvažujeme-li sedmitřídní verzi ESeC/EGP, pak mobilitu prodělalo 71 % potomků.

2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu

posledního zaměstnání. Dodejme na tomto místě, že ve sledované věkové kohortě 30–34letých má děti necelých šedesát procent dotázaných.¹⁴

Tabulka 2.3. Třídní struktura ESeC-3 v generaci rodičů a jejich potomků (30–34 let), sloupcová %

ESeC-3 třídy	Potomci			Rodiče		
	Celkem	Synové	Dcery	Rodič (vyšší)	Otec	Matka
I. Servisní třídy Odborníci	31,2	28,7	33,5	29,0	20,3	20,9
II. Mezilehlé třídy Úředníci niž. Podnikatelé	10,1	2,1	17,6	16,0	3,0	20,5
	9,6	12,5	6,9	2,9	4,4	2,0
III. Dělnická třída RTN služby/prodej Kvalifik. dělníci Nekvalif. dělníci	10,7	5,7	15,3	9,7	4,3	11,4
	24,8	35,9	14,3	29,5	47,5	20,2
	13,7	15,0	12,4	12,9	20,6	25,1
Celkem	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 966 (listwise).

Mezigenerační mobilitní trajektorie a mobilitní šance

Sociální mobilitu, resp. reprodukci jsme dále operacionalizovali pomocí tzv. *vzorců mobilitních trajektorií* (tradičně se v mobilitní analýze uplatňují spíše výše uvedené kontingenční tabulky anebo koncept sociální fluidity). S ohledem na malý počet případů vzájemného spoluvýskytu kategorií v nich rozlišujeme čtyři hlavní typy odvozené z pozice rodičů, kdy uvažujeme vždy vyšší otec/matka a potomka v současnosti, tj. v roce 2008.¹⁵ Podíl v zastoupení jednotlivých mobilitních trajektorií měřících hlavní konturu mezigeneračního pohybu ve vzdělanostní, resp. třídní struktuře jsou popsány v tabulce 2.4, v níž jsou uvedena procenta platných odpovědí jak pro celý soubor potomků, tak i pro

¹⁴ Děti má 68 % žen, ale pouze 50 % mužů. Průměrný věk dětí se pohybuje kolem pěti let, výjimky nejsou ale ani děti patnáctileté a starší (cca 2 %). V rodinách převažuje jedno dítě (48 %, dvě děti má 44 %). Počet dětí i jejich věk klesá s nejvyšším ukončeným vzděláním.

¹⁵ V případě tří vstupních kategorií sociálního postavení lze zkonstruovat až 9 typů mobilitních drah, zastoupení v některých kategoriích je však zejména v podsouboru dyád rodič-potomek nedostatečné. Proto jsme zvolili výše uvedené úsporné a věcně dobře interpretovatelné řešení.

podsubor dyád rodič-potomek, se kterými dále pracujeme v kapitolách 4 a 5 (dále komentujeme pouze údaje za celou populaci).

Pro vzdělanostní mobilitu uvažujeme tři vzdělanostní stupně (vyučení – VY, středoškolské s maturitou – SŠ a vysokoškolské vzdělání – VŠ), na základě nichž byly zkonstruovány následující trajektorie: sestupy do vyučení (VŠ–VY, SŠ–VY), jež prodělalo 15 % respondentů, stabilní dole – vyučení (VY–VY) (31 %), vzestup z vyučení na minimálně maturitu (VY–SŠ, VY–VŠ), kterým prošlo 19 % a konečně stabilní/vzestup nahore/střed (SŠ–SŠ, SŠ–VŠ, VŠ–VŠ, VŠ–SŠ), vzorec typický pro 36 % populace dnešních třicátníků. Posledně uvedená kategorie zahrnuje rovněž méně typické trajektorie, v zásadě tento typ reprezentuje mezigenerační „stabilitu nahore“ tj. jak rodič, tak potomek získali alespoň maturitní vzdělání.

V případě třídní mobility vycházíme ze třídního schématu ESeC-3: I. servisní třída (odborníci), II. mezilehlé třídy (rutinně nemanuální profese, živnostníci), III. dělnická třída (ne/kvalifikované dělnické profese a pracovníci v zemědělství). Odpovídající trajektorie jsou: sestupy do dělnické třídy (I.–III., II.–III.), kterými prošlo 14 % dotázaných, stabilní – reprodukce dole v dělnické třídě (III.–III.) (35 %) a vzestup z dělnické třídy (III.–I., III.–II.), jež prodělalo 17,1 %. Poslední kategorie bylo třeba pojmut širěji, zahrnuje stabilitu či vzestup v pozici nahore (servisní třída) či ve středu (mezilehlé třídy) (I.–I., II.–II., II.–I., I.–II.), odpovídá jí 34 % respondentů. Tato kategorie, podobně jako v předchozím případě vzdělání, zahrnuje rovněž méně typické trajektorie, v zásadě tento typ reprezentuje mezigenerační „stabilitu – reprodukci nahore“, tj. ve střední/vyšší třídě, kdy rodič i potomek pracovali v nemanuální pozici. Náš přístup tak rozlišuje v jakém patře společnosti k mezigenerační reprodukci dochází.

Porovnáme-li rozdíl v podílech pro celý soubor potomků a podsubor dyád rodič-potomek, z hlediska dalších analýz je třeba zmínit, že v případě třídní mobility jsou v podsuboru kompletních výpovědí rodin nepatrně nadreprezentovány sestupy do dělnické třídy a stabilita nahore/ve středu, zatímco podreprezentováni jsou respondenti, kteří mezigeneračně setrvali v dělnické třídě. V dalších analýzách nám však nejde primárně o reprezentativní popis proměny sociální struktury (k tomu viz [Katrňák, Fučík 2011]), nýbrž o detailní analýzu možných vlivů na sociologicky nejzajímavější trajektorii vzestupu z dělnické třídy v kontrastu k setrvání v této třídě, jež reprezentuje vzorec sociální reprodukce na nejnižší pozici.

2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu

Tabulka 2.4. Mezigenerační mobilitní trajektorie – základní 4 typy: vzdělanostní (3 kategorie) a třídní mobilita (současné zaměstnání, ESeC-3), celkový soubor a podsoubor dyád rodič-dítě, sloupcová procenta

Vzdělanostní mobilita			Třídní mobilita		
	Celá populace 30–34	Dyády Rodič-potomek		Celá populace 30–34	Dyády Rodič-potomek
Sestupy do Vyučení (VŠ–VY, SŠ–VY)	14,9	17,3	Sestupy do Dělnické třídy (I.–III., II.–III.)	14,1	16,7
Stabilní dole – Vyučení (VY–VY)	30,6	26,9	Stabilita dole v Dělnické třídě (III.–III.)	34,8	30,6
Vzestup z Vyučení (VY–SŠ, VY–VŠ)	18,8	16,8	Vzestup z Dělnické třídy (III.–I., III.–II.)	17,1	14,9
Stabilní/vzestup nahore/střed (SŠ–SŠ, SŠ–VŠ, VŠ–VŠ, VŠ–SŠ)	35,7	38,9	Stabilní/vzestup/nahore/střed (I.–I., II.–II., II.–I., I.–II.)	34,1	37,8
Celkem	100 % (997)	100 % (594)		100 % (966)	100 % (576)

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008 soubor potomků a dyády potomek-rodě.

Poznámka: třídní mobilitní trajektorie se vztahují k postavení rodiče v době, kdy respondentovi bylo 14 let a k jeho současnému zaměstnání.

Námi uplatněná operacionalizace pomocí specifických mobilitních trajektorií má výhodu v tom, že je možno takto vzniklý kvalitativní znak využít v dalších analýzách hledajících odpověď na příčiny mobilitního vzestupu/sestupu či stability – mezigenerační reprodukce třídního postavení. K této otázce se vrátíme detailněji v dalších kapitolách 4 a 5, kde analyzujeme vliv výchovných přístupů rodičů a osobnostních charakteristik, respektive pro-čtenářského klimatu v rodině jakožto indikátoru tzv. kognitivního kulturního kapitálu.

Na existenci bariér otevřenosti třídní struktury poukazuje relativní mobilita vyjádřená pomocí poměrů šancí v tabulce 2.5. Šance potomků z nejnižší – dělnické – třídy dostat se do nejvyšší – servisní – třídy oproti tomu, že zůstanou v dělnické třídě, byly ani ne třetinové (0,29). Šance dětí ze servisní třídy udržet se v této třídě byly proti šanci vzestoupit do této třídy u těch, kdo se narodili v dělnických rodinách, 4,6krát vyšší. Bariéra existuje i v případě vstupu do mezilehlé třídy, připomeňme, že se jedná převážně o pracovníky v administra-

tivě, nižší úředníky a podnikatele. Šance zůstat ve střední třídě byla pro potomky rodičů s touto pozicí asi 3,8krát vyšší než pro děti z dělnické třídy vzestoupit do této třídní pozice.

Tabulka 2.5. Třídní mobilita, poměry relativních šancí (OR) na získání pozice v servisní třídě dle třídy původu, standardní chyby v závorce

Původ-rodíče	OR	s.e.
Servisní / Dělnická	4,59	(0,75)
Mezilehlé / Dělnická	1,96	(0,38)
Servisní / Mezilehlé	2,02	(0,48)

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 966 (listwise).

Klíčovým faktorem umožňujícím třídní mobilitu je mobilita vzdělanostní, 71 % dotázaných prodělalo identickou mezigenerační trajektorii. Ovšem ne všichni, kdo získali vyšší vzdělání než jejich rodiče, prodělali také automaticky vzestupnou profesně-třídní mobilitu a naopak (viz tabulku A.2.2 v příloze). Zatímco mezi potomky, kteří se narodili do rodin s vyšším vzděláním, kde alespoň jeden rodič měl minimálně maturitu, si 77 % udrželo také stejnou pozici ve střední/vyšší třídě jako jejich rodiče (mezilehlé třídy a servisní třída ESeC), tak z těch, kdo vyrůstali v rodinách s nízkým vzdělanostním zázemím a prošli vzestupnou vzdělanostní mobilitou, následně vzestoupilo z dělnické třídy jen 58 %. Vedle toho z potomků rodičů s vyšším vzděláním, kteří sami dosáhli pouze základního vzdělání nebo vyučení (tj. prodělali vzdělanostní sestup), skončilo v dělnické třídě pouze 50 %, když čtvrtina si dokázala udržet pozici v mezilehlých či servisní třídě. Dodejme, že kombinace mobilitních drah vzestup-vzestup byla typičtější pro ženy, zatímco sestup-sestup spíše pro muže, a že častým mechanismem třídního vzestupu kompenzujícím reprodukci nízkého vzdělání stejně jako vyrovnání možného mezigeneračního propadu (vzdělanostní sestup, u nějž přesto následovala třídní reprodukce v mezilehlých třídách/servisní třídě) se stalo podnikání (OSVČ).¹⁶

¹⁶ Určitým vysvětlením může být také odlišná reprodukční strategie: nejnižší počet dětí mají vzdělanostně sestupní a zároveň třídně stabilní (v průměru 0,6 dítěte), nejvyšší naopak vzdělanostně vzestupní a současně setrvávající v dělnické třídě (v průměru 1,3 dítěte). Ženy mají v průměru více dětí, nicméně trend v rozdílech mezi těmito trajektoriami je u mužů a žen stejný. Nízké četnosti nám zde bohužel neumožňují detailnější třídění (pro uvedené kombinace mobilitních trajektorií jde o 28, resp. 37 případů).

Sociálně distanční přístup k profesní mobilitě

Odlíšné mobilitní šance potomků z tří hlavních sociálních tříd ukazují pouze celkový obrys intenzity sociální reprodukce mezi generacemi. Abychom zjistili přesněji, kudy prochází bariéra mezigenerační propustnosti, provedli jsme dále podrobnější analýzu pomocí sociálně distančního přístupu. Jde o postup navržený původně P. Blauem a O. Duncanem [1967: 67–75] a rozpracovaný jak po metodologické, tak po teoretické stránce dále v [Blau, Schwartz 1984: kap. 3]. Smyslem této analýzy je posoudit celkovou strukturu profesních kategorií (tedy detailněji než na úrovni hlavních sociálních tříd ESeC-3) a určit na základě mezigenerační propustnosti jejich vzájemné sociální distance. Jak vysvětlují tito klasici stratifikačního výzkumu, jednoduchá ani složitější měřítka sociální mobility neposkytují zcela dostatečnou informaci o mobilitním procesu zejména proto, že existuje tzv. efekt stropu (například podíl mobilně vzestupných synů z třídy zemědělských dělníků je v porovnání se syny odborníků větší, neboť ti nemají již kam sociálně stoupat) [Blau, Duncan 1967: 67]. V pozadí je struktura mobilitních omezení a příležitostí, k čemuž odkazuje skutečnost, že hodnoty indexu nepodobnosti, kterým autoři měří rozsah a směr mobility (my dále používáme logaritmus odds ratio), vzrůstají s tím, jak se pohybujeme mimo diagonálu mobilitní tabulky. Tyto odchylky mají ovšem systematický charakter a pomocí metod, jako je multidimenzionální škálování nebo metoda hlavních komponent, můžeme vícerozměrný prostor mobilitní tabulky redukovat nejčastěji do dvourozměrného prostoru, v němž lze odečíst vzájemné vzdálenosti profesních seskupení.

Uvažované profesní kategorie v zásadě odpovídají hlavním kategoriím profesní klasifikace ISCO-88, resp. v českém prostředí KZAM, u nichž byla samostatně odlišena skupina podnikatelů a OSVČ (původních 15 kategorií bylo sloučeno do 11 hlavních skupin). Vzhledem k tomu, že se jedná o nominální znak, je proto analýza provedena pouze pro otce a potomka, neboť zde nelze jednoduše rozhodnout, která profese (otce či matky) má vyšší status (zastoupení v původních 15 kategoriích profesních skupin uvádí pro otce a matku tabulka A.2.4 v příloze, pro potomka pak A.2.3). Vstupní matici tvoří mobilitní tabulka pro 11 x 11 profesních kategorií (viz tabulku 2.6), která byla transformována pomocí zlogaritmovaných poměrů šancí (log odds ratio, LOR), ty jsou uvedeny v tabulce 2.7.

Hodnoty LOR ukazují, kolik profesní dědičnosti disproporčně přesahuje mobilitu v porovnání pro každý pár profesní kategorie. Koeficienty nám tak indikují intenzitu mobilitní bariéry [Blau, Schwartz 1997: 70], pokud se blíží nule, lze hovořit o propustnosti mezi danými kategoriemi. Mezigenerační propustnost je tak nejvyšší u navzájem statusově blízkých kategorií: v rámci ser-

visní třídy v případě středních odborníků a administrativních pracovníků spolu s profesní mobilitou z podnikatelů do vyšších a středních odborníků, a v rámci dělnické třídy u polokvalifikovaných a kvalifikovaných dělníků/pracovníků.

Tabulka 2.6. Profesní mobilita otec-potomek (11 profesních kategorií), absolutní četnosti

Otec (potomek 14 let)	Potomek v roce 2008											
	1. VO	2. SO	3. AD	4. PP	5. PB	6. MV	7. KD	8. PD	9. ND	10. ŽŘ	11. PO	cel- kem
1. Vysocí odborníci	17	27	5	4	0	2	7	1	2	1	13	79
2. Střední odborníci	13	32	15	9	2	2	7	0	2	6	9	97
3. Administrativa	1	9	6	2	2	0	3	1	2	1	0	27
4. Provoz. prac. – služby/obchod	4	10	5	6	0	0	6	1	0	5	2	39
5. Pracovníci. bezpečnost. org.	4	4	1	1	1	0	3	1	2	1	1	19
6. Mistři, vedoucí provozu	4	11	3	6	2	6	9	4	1	3	7	56
7. Kval. dělníci	23	72	33	39	6	10	88	34	26	11	11	353
8. Polokval. prac./dělníci	5	14	11	19	2	1	28	15	5	3	4	107
9. Nekval. prac./dělníci	2	16	8	5	2	1	19	7	15	1	3	79
10. Živnostníci – služby/řemesla	0	4	2	0	0	0	1	2	1	2	3	15
11. Podnikatelé ostatní (obchod)	4	7	5	1	1	2	2	2	1	2	5	32
Celkem	77	206	94	92	18	24	173	68	57	36	58	903

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 903 (listwise).

V analýze nám dále půjde o to, u každého páru profesních kategorií porovnat vzorce odchylek od průměrné intenzity bariéry pro tu kterou kategorii. Chceme tedy, aby porovnání bariér nebylo poznamenáno rozdíly v průměrné síle těchto bariér. Proto jsme v dalším kroku data v tabulce normalizovali, a to tak, že z tabulky byly odstraněny řádkové a sloupcové efekty. U každého LOR to znamená: 1. odečtení celkového průměru, 2. odečtení průměrů pro řádky a sloupce v každém odpovídajícím poli tabulky, neboli $LOR_{\text{modifikovaný}} = LOR - (\text{celkový průměr} + \text{řádkový efekt} + \text{sloupcový efekt})$ [Blau, Schwartz 1997: 73]. Takto

2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu

Tabulka 2.7. Profesionální mobilita otec-potomek (11 profesních kategorií), logaritmované poměry šancí (LOR)

	1. VO	2. SO	3. AD	4. PP	5. PB	6. MV	7. KD	8. PD	9. ND	10. ŽŘ	11. PO
1. Vysocí odborníci	0,000										
2. Střední odborníci	0,438	0,000									
3. Administrativa	3,016	0,352	0,000								
4. Provoz. prac. – služby/obchod	1,852	0,758	1,281	0,000							
5. Pracovníci bezpečnost. org.	6,052	1,386	1,099	6,397	0,000						
6. Místitři, vedoucí provozu	2,546	2,166	7,090	6,397	5,704	0,000					
7. Kvalifikovaní dělníci	2,229	1,720	1,674	0,814	1,587	1,769	0,000				
8. Polokval. prac./dělníci	3,932	8,140	2,102	1,555	2,015	3,114	0,327	0,000			
9. Nekval. prac./dělníci	4,155	2,708	1,727	7,496	1,322	4,500	0,983	1,861	0,000		
10. Živnostníci – služby/řemesla	8,132	0,981	1,792	5,481	5,298	5,991	2,773	1,609	3,401	0,000	
11. Podnikatelé ostatní (obchod)	0,491	0,564	6,397	2,708	1,609	0,762	2,996	2,238	3,219	0,511	0,000

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 903 (listwise)

modifikovaný logaritmus poměru šancí nyní odráží sílu mobilitní bariéry mezi dvěma profesními kategoriemi adjustovanou pro celkovou průměrnou bariéru pro obě kategorie.

Dostáváme se tak k jádru tohoto typu mobilitní analýzy: jde o to určit míru strukturální ekvivalence¹⁷ pro dané dvě kategorie profesí. Ptáme se, jak se vzájemně liší vzorec mobility určitých dvou kategorií, bereme-li v úvahu jejich vztah ke všem ostatním kategoriím. Za tímto účelem jsme vztahy mezi modifikovanými LOR převedli na korelační matici (viz tabulku 2.8). Jak upozorňují Blau a Schwartz, mezi LOR a korelacemi modifikovaných LOR (tabulky 2.7 a 2.8) je z hle-

¹⁷ Strukturální ekvivalence je koncept vyvinutý v analýze sociálních sítí. O strukturální ekvivalenci hovoříme tehdy, když se určitý pár vazeb nachází v síti ve víceméně identické pozici, tedy že jsou aktéři propojeni se stejnými uzly. Aktéři (jedinci, skupiny, organizace) vyznačující se strukturální ekvivalencí jsou v síti navzájem „zaměnitelní“, mají stejné strukturální vlastnosti. [Šafr 2008b: 21]

diska sociologické interpretace fundamentální rozdíl, zatímco původní logaritmi-zované podíly šancí vyjadřovaly pouze přímou propojenost mezi dvěma profesními kategoriemi, koeficienty v korelační matici ukazují přímo na strukturní ekvivalenci čili podobnost v pozici (aktéři jsou strukturně ekvivalentní, pokud je korelace rovna 1). Jsou-li dvě kategorie v pozici strukturní ekvivalence, znamená to, že příslušníci těchto dvou pozic mají podobné mobilitní vzorce směrem do ostatních profesních kategorií. Strukturní ekvivalence je tak pro uvažované dvě kategorie dána jejich pozicí vzhledem k vnějšímu prostředí – ostatním kategoriím. Jejich sociální podobnost je zde určena celkovou strukturou mobilitní výměny bez ohledu na intenzitu jejich vzájemného propojení. [ibid.: 74] Aktéři (zde profesní skupiny), které lze v síti charakterizovat pomocí strukturní ekvivalence, se vyznačují podobnými vlastnostmi určujícími jejich pozici ve struktuře vztahů. V porovnání s aktéry v jiných seskupeních disponují podobnými zdroji, vazbami na druhé a mají obdobné zájmy a životní šance.

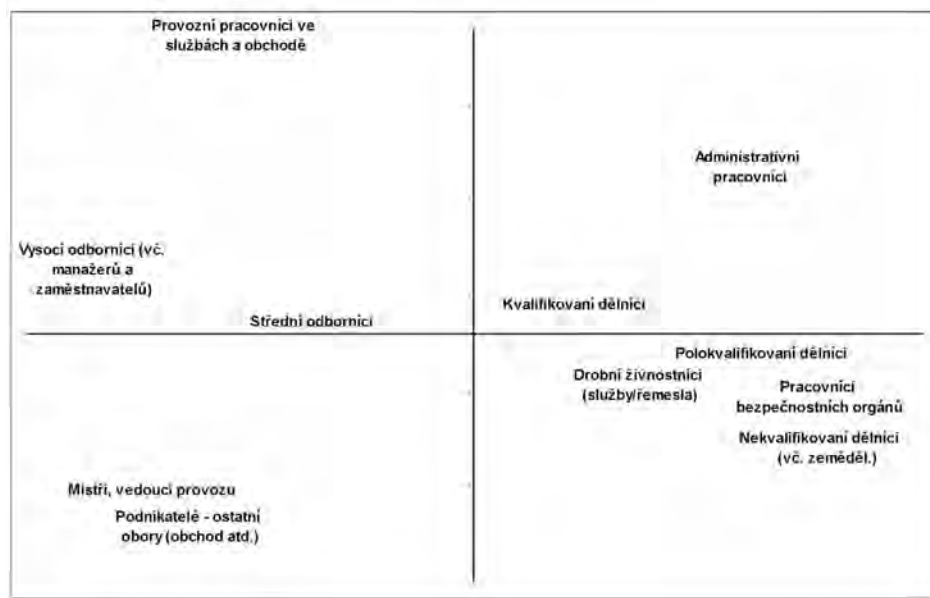
Tabulka 2.8. Profesní mobilita otec-potomek: 11 profesních kategorií, korelační koeficienty modifikovaných logaritmovaných poměrů šancí (LOR modif.)

	1. VO	2. SO	3. AD	4. PP	5. PB	6. MV	7. KD	8. PD	9. ND	10. ŽŘ	11. PO
1. Vysocí odborníci	1,000										
2. Střední odborníci	0,068	1,000									
3. Administrativa	-0,494	-0,030	1,000								
4. Provoz. prac. – služby/obchod	0,349	-0,223	-0,065	1,000							
5. Pracovníci bezpečnost. org.	-0,017	-0,454	-0,083	-0,017	1,000						
6. Mistři, vedoucí provozu	0,366	-0,281	-0,791	0,256	0,004	1,000					
7. Kvalifikovaní dělníci	-0,116	-0,351	0,404	-0,351	-0,228	-0,460	1,000				
8. Polokval. prac./dělníci	-0,430	-0,221	-0,028	-0,483	-0,225	-0,390	0,470	1,000			
9. Nekval. prac./dělníci	-0,595	-0,344	0,043	-0,200	0,654	-0,067	-0,125	0,044	1,000		
10. Živnostníci – služby/řemesla	0,181	-0,477	-0,202	0,143	0,823	0,008	-0,369	-0,297	0,211	1,000	
11. Podnikatelé ostatní (obchod)	-0,166	0,166	-0,290	-0,327	-0,684	0,428	-0,042	-0,113	-0,242	-0,592	1,000

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 903 (listwise).

2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu

Obrázek 2.3. Profesní kategorie v prostoru dvou mobilních vektorů, metoda hlavních komponent (PCA)

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 903 (listwise).

K rozkrytí struktury v korelační matici, a tedy k identifikaci strukturálních dimenzí, které působí v pozadí procesu sociální mobility, jsme dále použili metodu hlavních komponent, jejíž výsledky uvádí tabulka 2.9. První dvě komponenty vysvětlují 52 % variance modifikovaných LOR. Přehledně zobrazuje sociální distance jednotlivých profesních kategorií v mobilním procesu obrázek 2.3, v němž je dokumentována jejich vzájemná pozice na prvních dvou komponentách. Interpretace os by mohla být přibližně tato: zatímco horizontála odráží především socioekonomický status (nalevo kategorie s nejvyššími hodnotami – vysocí odborníci, napravo nejnižší – nekvalifikovaní manuální pracovníci), na vertikále je možné vysledovat určitou genderovou specifičnost profesní struktury, neboť s pohybem nahoru se setkáváme s profesemi typičtěji pro ženy (administrativa, rutinně nemanuální pracovníci ve službách a obchodu).¹⁸ Hranice mezi světem manuální a nemanuální práce přesto není zcela jednoznačná, manuální profese nalezneme zejména ve čtvrtém kvadrantu, za povšim-

¹⁸ K podobnému obrazu sociálního prostoru došla i dřívější analýza přátelských vazeb (vzájemný výskyt 25 profesních kategorií), viz [Šafir 2008c].

Tabulka 2.9. Profesní mobilita otec-potomek (11 profesních kategorií), metoda hlavních komponent (PCA), vektory vlastních čísel

	Komponenta		
	1	2	3
1. Vysocí odborníci	-1,465	0,435	0,291
2. Střední odborníci	-0,615	0,068	-1,883
3. Administrativa	1,014	1,185	-1,069
4. Provozní pracovníci – služby/obchod	-0,798	2,099	0,678
5. Pracovníci bezpečnost. org.	1,101	-0,430	0,035
6. Mistři, vedoucí provozu	-1,139	-1,155	1,230
7. Kvalifikovaní dělníci	0,270	0,222	0,481
8. Polokvalifikovaní prac./dělníci	0,801	-0,044	1,294
9. Nekvalif. prac./dělníci (vč. zeměd.)	1,161	-0,670	0,400
10. Živnostníci – služby/řemesla	0,605	-0,348	-0,478
11. Podnikatelé ostatní (obchod apod.)	-0,935	-1,362	-0,979
Vlastní čísla (Eigenvalues)	3,514	2,215	1,832
% variance z celku	31,945	20,134	16,657
Kumulativní % variance	31,945	52,079	68,736

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 903 (listwise).

nutí stojí postavení drobných živnostníků působících v oblasti služeb a řemesel, charakter jejichž práce – a tedy i sociální původ – má blízko ke kvalifikované manuální práci, zatímco podnikatelé v ostatních oborech (především obchodu) mají mnohem blíže k odborným profesím. Nicméně pozornost zaslouží zejména postavení nižších administrativních pracovníků (úředníků), které ukazuje, že z hlediska mezigenerační propustnosti má mnohem blíže právě ke světu méně kvalifikované práce.¹⁹ Obrázek v poněkud jemnější optice zobrazuje předešlé výsledky relativní třídní mobility: v české společnosti existují dva hlavní navzájem mobilně spíše oddělené světy kvalifikovaných nemanuálních profesí a manuální práce, které se mezigeneračně do značné míry reprodukují.²⁰

¹⁹ Uvedené výsledky pomocí PCA pro matici modifikovaných LOR byly ověřeny korespondenční analýzou (vstupní matice četností z tabulky 2.6), která poněkud více zdůrazňuje efekty dědičnosti, protože uvažuje diagonálu (tento přístup používají např. Domaňski, Sawiński, Słomczyński 2009: 250–261). Výsledky pomocí této analýzy sociálních distancí v mobilním procesu jsou víceméně shodné.

²⁰ Vhodné by bylo v budoucnu porovnat analýzu mobilních vzorců profesních kategorií

V této části jsme viděli, kde v procesu sociální mobility existují bariéry, a to jak v případě vzdělanostních šancí a mobilitních šancí sociálních tříd, tak i jemnější optikou sociálních distancí mezi jednotlivými hlavními profesními skupinami. V poslední části druhé kapitoly se budeme věnovat základní kontuře procesu, jakým k mezigenerační reprodukci či mobilitnímu pohybu dochází a který stojí v pozadí utváření mobilitních šancí.

Základní model dosahování statusu a jeho předběžné porovnání s modelem z roku 1967

Výše uvedené mobilitní tabulky v sobě samy o sobě nenesou informaci o velikosti zdrojů a příčinách bariér ovlivňujících relativní šance potomků z různých tříd na vzestup nebo sestup. „Ukazují výsledek mobilitního procesu, nikoliv proces sám, jenž k výsledku vedl“ [Katrňák 2005: 160]. Proto nyní obrátíme pozornost k samotnému procesu stratifikace – transmise/dosahování statusu mezi generací rodičů a jejich potomků. Podstatný rozdíl oproti předchozí části, která se věnovala analýze mobilitních tabulek, spočívá jednak v tom, že dále budeme uvažovat kontinuální proměnnou – socioekonomický status, která vyjadřuje ideu graduálně uspořádaného stratifikačního kontinua, a jednak se posuneme ke kauzálnímu vysvětlení stratifikačního procesu, když budeme zkoumat, jaké základní faktory působí na získání zaměstnanecké pozice.

Využijeme k tomu strukturní model, který umožňuje identifikovat kauzální mechanismus zprostředkujících efektů na profesní status v dospělosti. V tzv. úsekové analýze modelujeme efekty dílčích nezávislých proměnných na závislou proměnnou (či několika proměnných) – zde socioekonomický status prvního a současného zaměstnání, a to při kontrole vzájemných vztahů mezi nezávislými proměnnými. Skutečnost, že profesní status rodiče souvisí se statusem potomka, ukázala již předešlá mobilitní analýza, zde nás bude zajímat základní mechanismus v pozadí, tedy především zda a do jaké míry je tento vztah zprostředkován vzděláním potomka.

Úseková (path) analýza přináší oproti předchozí analýze mobilitních tabulek některé výhody uplatnitelné zejména při komparaci mobilitních procesů [Treiman 1970: 214–215]. Zprvée, tato analytická technika umožňuje posoudit relativní váhu

se vzorci asociací vzniklých v procesu manželského párování, takto postupují Blau, Schwartz [1997: kap. 3] a Domański, Sawiński, Słomczyński [2009], popřípadě porovnat se sociálními distancemi v síti přátelských vazeb. Podobně jako mobilita i homogamie ukazuje na sociální bariéry a indikuje otevřenost jednotlivých třídních struktur. Nízká sociální mobilita jde ruku v ruce s nízkou heterogamií a naopak. [Katrňák 2005: 135–163]

různých kauzálních příčin v komplexním systému proměnných, a tedy posoudit rovněž nepřímé vlivy, například oddělit přímý vliv rodičovského profesního statusu na status potomka od zprostředkovaného vlivu skrze jeho vzdělání. Zadruhé, pomocí úsekové analýzy či strukturního modelu lze redukovat větší množství proměnných, jinými slovy, analýza nám umožňuje určit, které kauzální vztahy jsou podstatné, a které nikoliv. V důsledku toho lze navrhnout srovnatelné modely a porovnávat tak parametry těchto modelů v různém kulturním a institucionálním prostředí. Například můžeme srovnávat různé společnosti a nebo různá historická období v rámci jedné společnosti. Zatřetí, v jednom modelu lze rovněž využít data z odlišných výzkumů (koeficienty jsou vypočítány na základě korelací nultého řádu). Tyto vlastnosti využijeme v této části pro porovnání vývoje v českém prostředí v 2. polovině 20. století. Zdůrazněme, že se jedná o předběžné závěry, které bude třeba dále ověřit na srovnatelných datech (pokrývajících větší věkové rozpětí).

Následující model mezigenerační transmise je tzv. „základním modelem sociální stratifikace“ [Blau, Duncan 1967: kap. 5] uvažující vliv statusu rodiny původu na vzdělání souběžně s účinkem na první a současný profesní status. Tento komplexní model mezigenerační determinance profesního statusu byl aplikován Z. Šafářem [Šafář 1972] také v Československu na data z prvního výzkumu sociální stratifikace z roku 1967 [Machonin et al. 1969]. Ačkoliv původní data z roku 1967, a bohužel ani matice korelací nultého řádu, nejsou k dispozici, nabízí se alespoň možnost nepřímo srovnat mechanismus mezigenerační reprodukce statusu ve dvou odlišných historických etapách na základě publikovaných výsledků, k čemuž využijeme studii [Šafář 1972]. Výzkum z roku 1967, podobně jako všechny výzkumy v té době, zkoumal pouze mužskou část populace, proto uvádíme analýzu odděleně pro syny a pro srovnání rovněž i pro dcery. Předně je třeba zdůraznit, že publikované modely pro šedesátá léta neumožňují zcela adekvátní srovnání, neboť se nejedná o shodnou populaci s populací synů z naší studie Distinkce a hodnoty 2008, která se vyznačuje nezvykle úzkou věkovou kohortou 30–34letých. V následující analýze jde tedy pouze o ilustrativní porovnání, jehož cílem je posoudit základní kontury proměny stratifikačního mechanismu u nás v posledním půlstoletí.

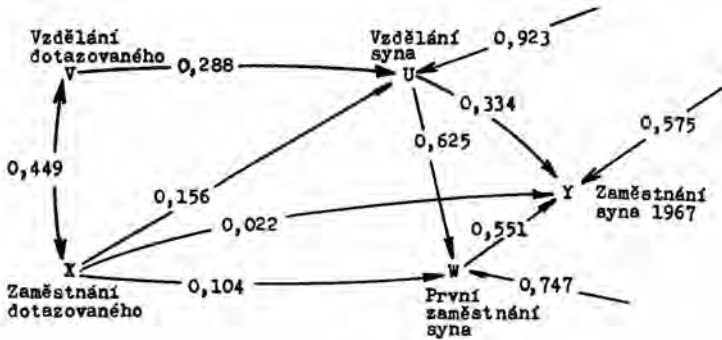
Z. Šafář provedl odhad modelu dosahování zaměstnaneckého statusu pro několik subpopulací. K dispozici tak dnes máme model odvozený z výpovědí otců vypovídajících o vzdělání a profesi synů, který je z hlediska jejich věku (kohorta 17–45 let) zřejmě nejbližší naší populaci,²¹ a model postavený na výpovědi dotá-

²¹ Nevýhodou tohoto modelu je, že z hlediska reprezentativnosti generace synů zachycuje syny pouze určité generace otců, kteří v roce 1967 ještě žili a jejichž synové již v té době pracovali. Jde převážně o otce narozené v letech 1900–1930. [Šafář 1972: 297]

2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu

zaných, a to pro nejmladší věkovou kohortu vstoupivší na trh práce po roce 1946 (věkově odpovídají přibližně kohortě 17–39). Oba tyto modely byly bohužel aplikovány pouze na data za celé Československo, viz obrázek 2.4 a 2.5. Proto uvádíme v obrázku 2.6 také model odhadnutý pouze pro tehdejší Českou republiku. Ten je ovšem založen na výpovědi všech dotázaných, reprezentuje tedy celou tehdejší věkovou strukturu ekonomicky aktivních mužů. Nicméně pro nás je pod-

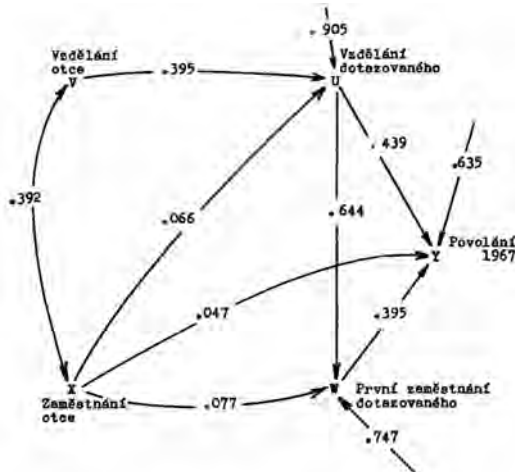
Obrázek 2.4. Determinace zaměstnaneckého statusu mužů – synů respondentů, ČSSR 1967

Zdroj: [Šafář 1972: 298].

Poznámka: generace otců narozených v letech 1900–1930; generace synů 17–45 let; Československo.

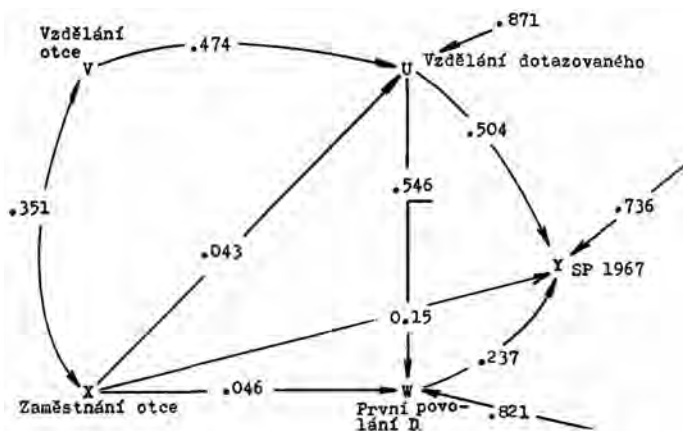
Obrázek 2.5. Determinace zaměstnaneckého statusu v generaci mužů, kteří začali pracovat po roce 1946, ČSSR 1967

Zdroj: [Šafář 1972: 300].

Poznámka: muži ve věku přibližně 17–39 let; Československo.

Obrázek 2.6. Determinace zaměstnaneckého statusu mužů, ČSR 1967

Zdroj: [Šafář 1972: 290].

Poznámka: generace synů, kteří vstupovali na pracovní trh cca v letech 1901–1960; Čechy.

je podstatné, že rozdíly v celkové struktuře determinace zaměstnaneckého statusu mezi posledními dvěma modely nejsou nikterak zásadní.

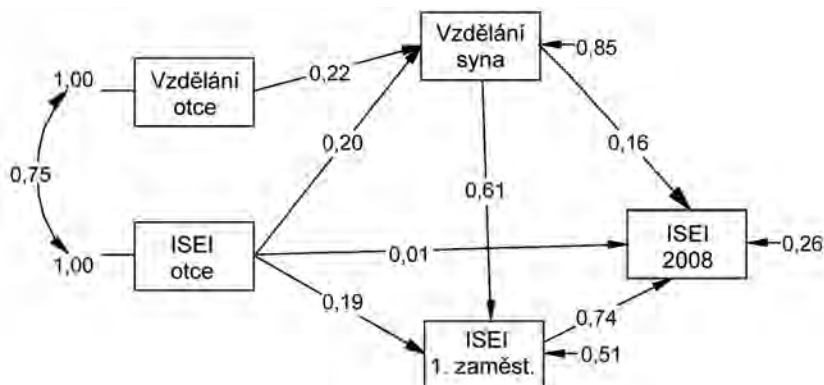
Model dosahování statusu pro období po roce 1989, tedy pro námi sledovanou věkovou kohortu 30–35letých z roku 2008, je zobrazen v obrázku 2.7. Největší podmiňuje počáteční zaměstnání vzdělání dotázaného. Ač je v porovnání se situací v šedesátých letech slabší, přesto přetrvává vliv rodiny původu: vzdělání dotázaného je determinováno jak vzděláním otce, tak i jeho socioekonomickým statusem, u nějž se navíc uplatňuje přímý vliv i na první zaměstnání. S ohledem na to, že nejsilnější prediktor zaměstnanecké pozice představuje vzdělání, lze – v souladu s tradicí interpretace základního modelu stratifikace [Blau, Duncan 1967] – mechanismus selekce do první profese považovat za meritokratický (to však platí jen obecně, podrobněji se tomuto tématu budeme věnovat v následující kapitole, kde uvažujeme vliv mobilizovaného sociálního kapitálu dostupného odlišnou měrou potomkům z různých sociálních tříd).

Pro úplnost uvádíme také model dosahování statusu pro dcery (viz obrázek 2.8). Porovnáním s předchozím modelem je na první pohled patrné, že mechanismus mezigenerační reprodukce je dnes u nás pro muže a ženy v zásadě stejný (otázkou, která však není předmětem této studie, je, zda by model dosahování statusu neměl být rozšířen o vliv vzdělání a profesního statusu matky).²²

²² Dříve zjištěné determinanty socioekonomického statusu, které uvažovaly vzdělání a rovněž profesní status matky, ukázaly, že vliv otce je u nás stále dominantní [srovnej Šafář 2009a].

2. Mezigenerační mobilita a determinance profesního statusu

Obrázek 2.7. Determinace zaměstnaneckého statusu v generaci mužů (30–34 let), ČR 2008

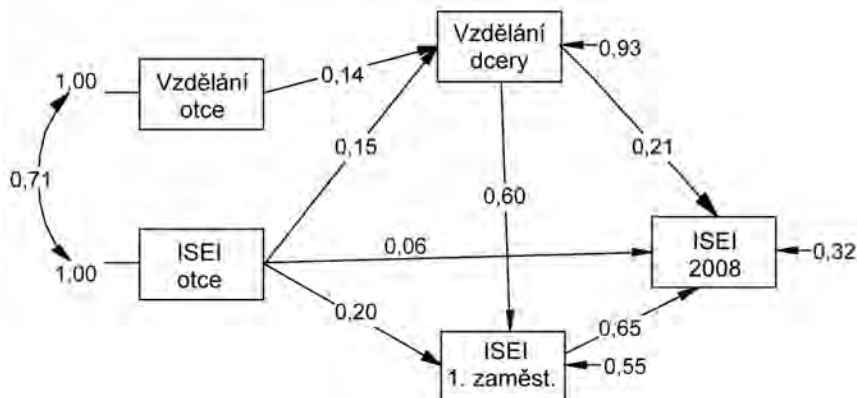

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 492 (listwise).

Poznámka: Chi-Square = 0,52; df = 2; P-value = 0,77167; RMSEA = 0,000

generace otců narozených v letech 1936–1958 (průměrný věk 60 let); generace synů 1974–1978.

Obrázek 2.8. Determinace zaměstnaneckého statusu v generaci žen (30–34 let), ČR 2008

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 529 (listwise).

Poznámka: Chi-Square = 0,50; df = 2; P-value = 0,77720; RMSEA = 0,000

generace otců narozených v letech 1939–1956 (průměrný věk 59 let); generace dcer 1974–1978.

Porovnáme-li současný model dosahování statusu s předchozími modely z konce šedesátých let, pak můžeme konstatovat, že principálně lze mechanismus mezigenerační reprodukce statusu v české společnosti za poslední půlstoletí považovat za relativně stabilní. Přece však jsou patrné tři trendy, lhostejno, který ze Šafářových modelů uvažujeme. Zprvé, v generaci otců vzrostla vazba mezi vzděláním a profesí (ve věku 14–15 let syna). Zadruhé, poklesla determi-

nace vzdělání syna vzděláním otce, nicméně zdá se, že se zde poněkud více uplatňuje zaměstnání otce. Zatřetí, zmenšil se vliv vzdělání v generaci synů na jejich současné povolání. Především zde je však třeba opět zdůraznit, že porovnááme poněkud odlišnou populaci. Zatímco model pro rok 1967, ať odvozený z výpovědi synů nebo otců, zahrnuje širší věkovou kohortu, a tudíž i starší respondenty, u nichž se nezávislý efekt vzdělání na současné zaměstnání mohl postupně projevit, jde v našem modelu v první řadě o determinaci prvního zaměstnání, neboť následná mobilita byla dosud mnohem méně častá (vždyť 59 % dotázaných stále ještě vykonává stejnou práci, jako bylo jejich první povolání). Navíc celková doba na pracovním trhu je u nich v porovnání se situací před čtyřiceti lety díky stále delší době strávené ve vzdělávacích institucích nepochybně kratší (v průměru sledovaná kohorta vstupovala do prvního zaměstnání ve věku 21 let, což odpovídá předchozímu středoškolskému vzdělání s maturitou). V důsledku toho tak můžeme v modelu rovněž pozorovat vyšší vazbu mezi první a současnou profesí. Dále lze ještě konstatovat, že v uplynulých čtyřiceti letech zřejmě vzrostla determinovanost statusu uvažovanými stratifikačními znaky, zejména u současné profese, na což ukazuje úbytek zbytkových faktorů u prvního a současného povolání. Podstatné je, že tyto závěry jsou platné v podstatě pro všechny tři dostupné modely z roku 1967: pro ČSR, pro celou ČSSR v nejmladší kohortě vstoupivší na pracovní trh po roce 1946 i pro model generace synů (tj. mladší věková kohorta 17–45 let).

Zdůrazněme, že výsledky uvedeného historického srovnání je třeba považovat pouze za orientační. Jak poznamenává D. Treiman [1970: 215], metoda úsekové analýzy dosahování statusu mnohem více než jiné vyžaduje, aby „výzkumník zajistil, že jím používaná data jsou srovnatelná“. Tato podmínka však zde není rozhodně beze zbytku splněna: pomíneme-li, že k měření statusu je využita odlišná operacionalizace (byť konceptuálně v podstatě shodná), Šafářova analýza z roku 1972 využívá proměnnou Složitost práce, náš model používá Index mezinárodního socioekonomického statusu ISEI,²³ pak tím nejpodstatnějším rozdílem je sama zkoumaná populace: ani jeden z dostupných modelů pro data z roku 1967 není plně srovnatelný s naším výzkumem (za nejbližší je možno považovat model za celou ČSSR pro nejmladší a navíc nejužší kohortu, která vstupovala na trh práce po roce 1946, zhruba tedy ve věku 17–39 let). K ověření transformace základních mechanismů mezigeneračního dosahování zaměstnaneckého statusu proto bude

²³ Výsledky z jiných výzkumů nicméně ukazují, že tyto dva indikátory jsou vysoce korelované, cca $R = 0,8$.

třeba dalších analýz, které by byly provedeny na jiných souborech dat zahrnujících celou věkovou strukturu populace.²⁴

Nezbývá než dodat, že zde použitý základní model byl v sociologii postupně modifikován a rozšiřován. Vedle slavné, široce rozvinuté sociálně psychologické větve [Sewell et al. 2004], která zdůrazňuje především vliv sociálního okolí na aspirace jakožto klíčový zprostředkující mechanismus mobility (podrobněji viz [Matějů 20005a]), se lze setkat s modely uvažujícími vedle kulturního kapitálu také efekt sociálních sítí na dosaženou statusovou pozici [např. Flap, De Graaf 1986; Lin, Vaughn, Ensel 1981a,b; Völker, Flap 1999]. K této otázce se vrátíme v kapitole 3, ve které podrobněji zkoumáme vliv sociálního kapitálu (status osoby zprostředkující informaci vedoucí k získání prvního zaměstnání a síla vazby k této osobě) na status spjatý s prvním zaměstnáním.

²⁴ Autor v současnosti pracuje na modelu umožňujícím přímé srovnání s modelem z roku 1967 – zahrnuje celou dospělou populaci – na datech z výzkumu ISSP z roku 2009. Výsledky pro populaci synů ve věku 18–86 let potvrzují zde předestřené závěry. Dále platí, v souladu s výše uvedeným, že efekt vzdělání na současnou zaměstnaneckou pozici je, uvažujeme-li celou věkovou strukturu, vyšší a zároveň vliv prvního na současné zaměstnání je slabší než u zde sledované kohorty 30–34letých.

3. Sociální kapitál a jeho vliv na status v počátku profesní kariéry

Julia Häuberer, Jiří Šafr

Úvod

Předchozí kapitola sledovala relativní mezigenerační mobilitu spolu se základním modelem dosahování statusu uvažujícím pouze vliv vzdělání a profese otce na vzdělání a profesi potomka. Viděli jsme, že mechanismus mezigenerační reprodukce zaměstnaneckého statusu v české společnosti se za poslední půlstoletí výrazněji neproměnil (s přihlédnutím k limitům výsledků díky ne zcela srovnatelným populacím). Nyní se zaměříme na problematiku dosahování statusu podrobněji. Konkrétně si klademe otázku: jakou roli lze v tomto procesu připsat vlivu sociálního kapitálu?

Proces přechodu od socialismu ke kapitalismu přinesl signifikantní změny v českém stratifikačním systému. Výsledky analýz z přelomu osmdesátých let minulého století ukázaly, že kromě rodičovských kulturních zdrojů (tj. vzdělání a kulturního kapitálu), byl během socialistické éry základním nositelem pro mezigenerační transmissi vzdělání a profesního postavení také sociální kapitál [Matějů 1990; Wong 1998, 2002]. Sociální konexe byly v prostředí nedostatkové ekonomiky k nezaplacení, ať už šlo o zajištění základních statků potřebných při každodenním životě, ale i „nadstavby“ v podobě kulturních zdrojů. Z hlediska sociální reprodukce byla podstatná schopnost „dostat“ potomky někam na dobrou školu [srovnej Možný 1991]. Sociální kapitál rodičů, jak ukazují výzkumy na celém světě i mimo prostředí reálného socialismu, je navíc navýsost důležitý při hledání prvního zaměstnání.

Jedinci mají několik možností, jak najít zaměstnání: Mohou použít oficiální cestu a ucházet se o zaměstnání pomocí inzerátů například v novinách. Mohou ovšem také využít poněkud méně formální cestu, tedy nějakým způsobem uplatnit vlastní kontakty, a to nemluvíme přímo o protekci (neboli hezky český „tlačence“), ale spíše o optimální dostupnosti informace, že tam a tam je k dispozici určité pracovní místo. Tyto kontakty nabízejí přístup k sociálnímu kapitálu, protože obsahují specifické zdroje, které jsou spojeny s jejich pozicí ve

společenské struktury. Díky tomu mohou člověku poskytnout sociální zdroje, ať už jde o informace o práci, navázání kontaktů se zaměstnavatelem a nebo pouze představují jakéhosi „strategického partnera“ stojícího za uchazečem, dodávajícího mu tak před potencionálním zaměstnavatelem určitý kredit [Lin 2001]. Zdroje dostupné v sociální síti jedince hledajícího práci jsou ovšem, zejména v počáteční fázi jeho kariéry, do značné míry determinovány jeho původem.

Mezigenerační přenos socioekonomického statusu

V sociologii existují dva teoretické proudy vysvětlující mezigenerační přenos statusu. Oba berou v úvahu základní efekt askriptivního socioekonomického původu a protagonisté v rámci obou myšlenkových proudů uvažují také roli sociálního kapitálu, obecně řečeno, prostřednictvím investice rodičů do potomků. Rozdíl je ovšem v interpretačním významu, který sociálnímu kapitálu přikládají i v jeho formách, na které se zaměřují. Dle našeho názoru se tyto přístupy navzájem doplňují.

Podle teorie kulturního kapitálu (Bourdieu) jsou děti z rodin s vysokým statusem zvýhodněny dostupností specifických kulturních zdrojů, díky tomu si osvojují habitus dominantní – elitní skupiny (hodnoty a vkus, znalosti a schopnosti, jako jsou jazykové dovednosti, styl interakce apod.), který je dále vyžadován a oceňován školním systémem. Zároveň rodiče mohou také ovlivňovat životní šance svých dětí prostřednictvím jejich integrování do sociálního okolí.

Teorie dosahování socioekonomického statusu tvrdí, že nejen rodinné zdroje sociálně-ekonomické povahy (materiální zajištění) společně s kognitivními schopnostmi a studijními výsledky dítěte jsou hlavními nástroji pro přímý přenos statusu, ale že nejdůležitější vliv pro dosažení vzdělání mají zprostředkované sociálně psychologické faktory: vzdělanostní aspirace (a obecně aspirace týkající se budoucího povolání) spolu s podporou členů rodiny a školního prostředí (tj. role významných druhých při formování těchto aspirací). V tomto úhlu pohledu je tedy podstatný především vztah rodič-dítě, motivace dítěte ke vzdělávání a utváření jeho aspirací pro budoucí život (podrobněji k problematice socializace a rodičovské výchovy viz kapitolu 5).

Rodina působí na vzdělanostní aspirace dítěte různými způsoby. Na rozdíl od do značné míry geneticky předávaného kapitálu (kognitivní schopnosti) k získání akademického kapitálu a ne/přímého vlivu prostředí místní komunity (výběr sousedství a škol, které mají vliv na sociální vztahy, v nichž dítě vyrůstá), „rodiny představují mikrosociální prostředí, které ovlivňuje to, jak děti vnímají větší sociální svět. Vzorce interakce rodič-dítě a vzájemné vztahy

se sourozenci stanovují kontext, podle kterého děti jednájí a hodnotí události a okolnosti ve vnějším světě“. [Teachman, Paasch 1998: 705]

Oba výše zmíněné teoretické přístupy zdůrazňují roli sociálních sítí, resp. sociálního kapitálu v procesu dosahování statusu, byť poněkud odlišným způsobem. Sociálně psychologický přístup se zaměřuje na aktivitu rodičů ve výchově a vztahy mezi rodinou a školou [Coleman 1988; Lareau 1987]. Teorie kulturní reprodukce vidí vliv sociálního kapitálu z hlediska přístupu k prestižním a vlivným pozicím, které jsou k dispozici zejména pro rodiny z horních společenských vrstev [Bourdieu (1979) 1984]. Empirické výzkumy potvrzují, že využití kontaktu – osoby, která zprostředkuje informaci o volném pracovním místě a zároveň „garantuje“ kvalitu uchazeče, zvyšuje šanci na úspěch při hledání (prvního) zaměstnání [např. Lin 1982]. Jak už bylo naznačeno výše, právě tento aspekt – byť v jiném kontextu – zdůrazňovali sociologové zabývající se socialistickou společností. Sociální kapitál vymezují jako vzájemně prospěšné kontakty uplatnitelné na trzích vyznačujících se nedostatkem zboží a politickým omezením v přístupu jak do vzdělávacího systému, tak na trh práce [Možný 1991; Matějů, Lim 1995].

Sociální kapitál a dosahování statusu

Sociální kapitál tvoří „zdroje zakořeněné v sociální struktuře, které jsou dostupné a/nebo byly mobilizovány v racionálně orientovaném účelovém jednání“ [Lin 2001: 29], ty jedinec může využít k dosažení cílů zaměřených na zvětšování objemu jiných ceněných zdrojů (např. status). Sociální zdroje jsou ovšem mezi společenskými vrstvami distribuovány nerovnoměrně. Obecně platí, že větší množství sociálního kapitálu vlastní lidé s vysokým sociálním statusem, zatímco jedinci s nízkým statusem mají k dispozici jen omezenou kapacitu strukturně zakotvených zdrojů [Lin 2001]. Otázkou je, zda sociální kapitál může v konkrétních podmínkách fungovat také jako svého druhu mobilní kanál právě pro neprivilegované. Při hledání zaměstnání totiž může i jedinec s nízkým statusem profitovat z přístupu k sociálním zdrojům někoho s vysokým statusovým postavením, tedy za předpokladu, že takového člověka zná, a tím zužitkovat jeho kontaktů spjatých s vyšším statusem pro nalezení práce [Lin et al. 1981a]. Nicméně využití neformálních cest při hledání zaměstnání nemusí být automaticky zárukou úspěchu. Záleží na tom, kdo kontakty používá, a o jaké pracovní pozice se uchází. Sociální sítě totiž bývají často využívány i lidmi s nízkou kvalifikací, a tedy zhoršenou možností pracovního uplatnění. U nich se pak stávají jen jakousi „nouzovou cestou“ k získání alespoň

nějaké, byť dočasné práce. Jejich kontakty však mají rovněž nízký status, a tak stále zůstávají v roli prekariátu s nejistými vyhlídkami na stabilní pracovní uplatnění. Výzkumy nicméně v obecné rovině ukazují, že dobrý přístup k sociálnímu kapitálu zvyšuje pravděpodobnost získání vyšší mzdy [Lin 2001; Słomczyński, Tomescu-Dubrow 2005], a snad ve všech zemích hospodářsky vyspělého světa platí, že riziko nezaměstnanosti klesá, pokud má člověk lepší přístup k sociálním zdrojům.

Omezený přístup ke kontaktům uplatnitelným při hledání zaměstnání závisí na mnoha faktorech, ať už jde o příslušnost k etnické menšině, gender (ženy jsou znevýhodněny), dlouhodobou nezaměstnanost či nízkou kvalifikaci [srov. Behtoui 2007; Lin et al. 2001; Moren Cross, Lin 2008; Zhao 2002]. Nicméně počáteční objem sociálního kapitálu nemusí při dosahování profesního statusu nutně vést k nejvyšším pozicím. Některé studie ukazují, že při hledání nového zaměstnání dokáží paradoxně neefektivněji využít těchto zdrojů především ti jedinci, kteří disponují střední úrovní dostupného sociálního kapitálu (viz např. [Zhao 2002]). Skupiny na jedné straně s velmi vysokou a na straně druhé velmi nízkou úrovní sociálních zdrojů totiž k nalezení práce nepoužívají neformálních kanálů. Je to způsobeno tím, že u pracovníků vyznačujících se deficitem sociálního kapitálu jsou logicky možnosti jeho využití značně omezeny, zatímco zaměstnanci s dobrou dostupností tohoto kapitálu mívají zároveň také vysoké množství kapitálu lidského, jakož i jiných forem specifických kapitálů, a proto jsou úspěšni spíše ve využívání formálních způsobů získávání zaměstnání. Na základě těchto poznatků proto v následující analýze očekáváme, že používání neformálních kontaktů při hledání zaměstnání bude mnohem důležitější pro střední třídu než pro třídu dělnickou.

Struktura sítí a sociálního kapitálu se také vyznačuje genderovou specifičností [Erickson 2004]. Přestože ženy v porovnání s muži obecně získávají nižší pozice ve společenském rozvrstvení, v dostupnosti sociálního kapitálu přesto mohou být stejně úspěšné jako muži. Obecně totiž platí, že svou nižší profesní pozici jakožto předpoklad přístupu ke kontaktům mohou kompenzovat tím, že se k sociálnímu kapitálu dostávají převážně prostřednictvím silných vazeb, a to zejména v oblastech vzdělávání, zdraví a služeb v domácnosti [Lin et al. 2001]. Nicméně na obecné úrovni platí, že ve společnostech s vysokým podílem žen v domácnosti je objem sociálního kapitálu u žen v porovnání s muži menší. Česká společnost se vyznačuje dlouhodobě jedním z nejvyšších podílů žen na trhu práce, navíc v posledních desetiletích dochází k jejich rozsáhlému vzdělanostnímu růstu (viz předchozí kapitolu), výzkumy ukazují, že co se týče dostupnosti sociálního kapitálu, jsou na tom ženy podobně jako muži [Šafr 2009b]. Proto i v následující analýze vlivu sociálního kapitálu na dosažený pro-

fesní status v generaci dnešních třicátníků neočekáváme výraznější genderové rozdíly.

Při hledání práce se uplatňují různé strategie. Vedle formálních cest, jako je například inzerát či úřad práce, hrají významnou roli také sociální sítě. Výzkumy ukazují, že míra a způsob využití osobních kontaktů se liší v závislosti na společenském postavení toho, kdo hledá práci. Co se týče hledání první pracovní pozice, lze dále dovozovat, že dostupnost kontaktů je do značné míry odvislá od sociální sítě rodičů či širší rodiny. Pokud tyto kontakty byly v minulosti někdy nějakým způsobem zužitkovány, např. právě při hledání zaměstnání, hovoříme o individuálním tzv. mobilizovaném sociálním kapitálu [Lin 2001: kap. 6; srovnej Šafr, Sedláčková 2006: 23, 42–43] (zde ho označujeme z hlediska časové osy číslem 2, protože náš výzkum zjišťoval také tzv. potenciálně dostupný sociální kapitál ve smyslu výhodných konexí rodičů ve věku, kdy respondent končil základní školu, viz [Šafr 2009a]). Obecně individuální sociální kapitál představuje aktiva získatelná prostřednictvím sociálních vazeb, která je aktér schopen mobilizovat při účelovém jednání [Lin 2001] například právě při hledání zaměstnání.

Operacionalizace – mobilizovaný sociální kapitál

Připomeňme, že empirický výzkum „Distinkce a hodnoty“ z roku 2008 zkoumal věkovou skupinu mezi 30 až 34 lety. Tato populace splňuje hlavní podmínku pro analýzu dosaženého socioekonomického statusu, neboť profesní status je již po třicátém roku věku víceméně stabilizován. Zatímco v jiných kapitolech a publikacích jsme se zaměřili především na vliv kulturního prostředí v rodině původu široce vzato v období dětství (výchovné praktiky rodičů a různé formy kapitálu rodiny) na současnou profesní pozici, v této kapitole budeme zkoumat základní mechanismus reprodukce sociálněekonomického statusu v kontextu vlivu sociálního kapitálu v době získání prvního zaměstnání.

Profesní status prvního zaměstnání jedince je podobně jako v předchozí kapitole měřen mezinárodním indexem socioekonomického statusu ISEI [Ganzeboom, De Graaf, Trieman 1992]. Proměnné definující sociální původ zahrnují povolání rodičů (ISEI) v době, kdy respondent končil základní školu, a úroveň jejich vzdělání, které je měřeno počtem let ve škole (určující je vždy vyšší ISEI, resp. delší školní docházka otce nebo matky).

Vedle využití kontaktů při hledání zaměstnání (viz dále způsoby získání informace o prvním zaměstnání), které rozlišujeme na silné vazby – rodina a přátelé – a na slabé vazby – známé [Granovetter 1973], jsme sociální kapitál

rovněž konceptualizovali v souladu s výše uvedenou definicí N. Lina [1982; 2001] jako mobilizované zdroje v sociální struktuře. V naší analýze je operacionalizujeme jako socioekonomický status (ISEI) kontaktní osoby, která pomohla potomkovi získat jeho první zaměstnání bez ohledu na to, zda se jedná o silnou nebo slabou vazbu.²⁵ Zde podle nás výběr sledované věkové kohorty 30–34 let představuje značnou výhodu vedoucí hypoteticky k vyšší reliabilitě měření, protože od hledání prvního zaměstnání neuplynula až tak dlouhá doba, jako kdybychom se dotazovali ve starších věkových skupinách, u nichž by mohl nastat problém s vybavením si okolností získání prvního pracovního místa.

Koncept sociálního kapitálu P. Bourdieua zdůrazňuje jeho exkluzivitu – dostupnost zdrojů pouze pro vyšší třídy [Bourdieu 1984], ta vzniká prostřednictvím tzv. „klubového efektu“, kdy se lidé s vysokým statutem opakovaně a dlouhodobě potkávají ve vymezeném prostoru (např. v exkluzivních čtvrtích) a vylučují tím každého, kdo nemá žádoucí vlastnosti [Bourdieu (1993) 1999]. Operacionalizace tohoto pojetí je však komplikovaná a vyžadovala by větší množství otázek v dotazníku ohledně sociálního prostředí, kde jedinec vyrůstal (např. třídní pozice přátel a známých rodičů). S vědomím značného zjednodušení jsme proto k zhodnocení efektu třídně podmíněné dostupnosti sociálního kapitálu využítí síťového zdroje – ISEI kontaktní osoby, která napomohla k nalezení prvního zaměstnání, analyzovali také odděleně podle sociální třídy původu (limitování počty případů v datovém souboru zjednodušeně na střední vs. dělnickou třídu rodičů z ESeC-3).

Způsoby hledání první práce a stratifikační odlišnosti v síle vazeb využitých kontaktů

Jak jsme uvedli podrobněji v předchozí kapitole, sledovaná populace narozených v polovině 70. let vstupovala ve valné většině, v závislosti na ukončeném stupni vzdělání, na pracovní trh v letech 1992 až 2002. Nejprve začali pracovat lidé, kteří získali výuční list, v průměru to bylo v roce 1996, u středoškoláků o rok později. Vysokoškoláci získali první zaměstnání nejčastěji v roce 2001. Dodejme, že 59 % dotázaných setrvalo v této první práci až do současnosti. Sle-

²⁵ Profesní postavení kontaktní osoby zjišťovaly dvě otázky: „Do jaké skupiny zaměstnání byste tehdy zařadil/a zaměstnání osoby, od které jste se o zaměstnání dozvěděl/a?“ (v odpovědi bylo nabídnuto 15 profesních skupin, viz tabulku A.2.1 v příloze) a „A jaké přesně měla tato osoba tehdy zaměstnání?“ (kódováno pomocí klasifikace zaměstnání ISCO-88). K určení třídní pozice (ESeC) kontaktní osoby je zde využita první, k měření ISEI druhá otázka.

dovaná kohorta třicátníků vystřídala v průměru necelá dvě zaměstnání. Počet zastávaných profesí, logicky v souladu s délkou doby na pracovním trhu, klesá s vyšším dosažením vzděláním. Ti, kdo své zaměstnání změnili, zůstali ve svém prvním zaměstnání v průměru asi čtyři až pět let. Ani v délce, ani v počtu zaměstnání se muži a ženy významně neliší.

Tabulka 3.1. Způsoby získání informace o prvním zaměstnání, absolutní a relativní četnosti

	Počet	%	Validní %
Od rodičů nebo sourozenců	163	16,0	17,0
Od jiných příbuzných	54	5,3	5,6
Od blízkého přítele	83	8,1	8,6
Od známého	170	16,7	17,7
Z úřadu práce	65	6,4	6,8
Z personální agentury	16	1,6	1,7
Z inzerátu, vývěsky nebo na internetu	84	8,2	8,8
Ve škole, od učitele	104	10,2	10,8
Zaměstnavatel mi nabídl práci	93	9,1	9,7
Zavolal/a, zašel/zašla a zeptal/a jsem se	128	12,5	13,3
Celkem platných odpovědí	960	94,0	100,0
Nikdy jsem nebyl/a zaměstnán/a	8	,8	
Neví, nepamatuje si	53	5,2	
Celkem neplatných odpovědí	61	6,0	
Celkem	1021	100,0	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 1021.

Poznámka: Zvýrazněno využití neformálních kontaktů s rozlišením slabých a silných vazeb.

Ve zkoumaném souboru dnešních třicátníků využila neformální kontakty k získání prvního zaměstnání skoro polovina dotázaných.²⁶ Podrobně uvádí jednotlivé cesty získání první pracovní pozice tabulka 3.1, vedle sociálních sítí se nejvíce uplatnila strategie přímého oslovení zaměstnavatele, dále informace ze

²⁶ Otázka následující po dotazu na první „stálé“ zaměstnání zněla: „A uveďte prosím ještě, jak jste se o tomto Vašem prvním zaměstnání dozvěděl/a?“ (s instrukcí: prvním zaměstnáním nemyslíme brigádu ani práci kratší než půl roku nebo dočasnou práci v zahraničí (au pair)), možnosti odpovědí viz tabulku 3.1.

3. Sociální kapitál a jeho vliv na status v počátku profesní kariéry

školy /učiliště a skutečnost, že zaměstnavatel sám práci dotázanému nabídl. Dále budeme věnovat pozornost pouze sociálním kontaktům. Téměř třetina zprostředkování první práce se odehrála v rámci silných vazeb (31 %), přičemž převažovaly informace od rodičů či sourozenců (17 %) nad kontakty od jiných příbuzných či blízkých přátel (14 %). V porovnání s tím respondenti mobilizovali slabé vazby – své známé podstatně méně, toliko v 18 %.

Obraťme nyní pozornost k otázce stratifikační podmíněnosti použití sociálních kontaktů. Základní konturu nabízí tabulky 3.2 pro vzdělání a 3.3 pro sociální třídu odpovídající první pracovní pozici.²⁷ Ukazuje se, že ti, kdo dosáhli vysokoškolského vzdělání, resp. získali pozici v nejvyšší servisní třídě, byli při hledání práce aktivnější a v porovnání s ostatními neváhali zužitkovat svůj lidský kapitál: častěji získali práci pomocí inzerátu a nebo sami zaměstnavatele oslovili. Detailnější pohled pomocí vzorců mezigenerační mobility odhaluje, že podobnou strategii používali potomci rodičů dělníků, kteří prodělali vzestup do nemanuálních profesí (tj. s minimálně středoškolským vzděláním), zatímco ti z nich, kdo v dělnické třídě mezigeneračně setrvali, se častěji spoléhali na úřad práce jakožto jakousi „pasivní záchranou stanicí“.

Z hlediska využití sociálních sítí při hledání práce výraznější (statisticky významné) rozdíly podle vzdělání ani první třídní pozice nenacházíme. Slabé vazby aktivují všichni v podstatě stejně. Využití silných vazeb je v porovnání s ostatními vzdělanostními/třídními kategoriemi poněkud méně časté u vysokoškoláků, resp. příslušníků servisní třídy. Náš předpoklad, že využívání neformálních kontaktů při hledání zaměstnání bude důležitější pro střední třídu než pro třídu dělnickou, se tedy nepotvrdil. Výsledky tak verifikují dřívější zjištění výzkumu změn na trhu práce z roku 2006, podle nichž u nás „vysokoškoláci při hledání práce nijak zvlášť své sítě neaktivují“ [Keller, Tvrdý 2008: 118]. Dodejme ještě, že rozdíl ve využití sítí nenacházíme v závislosti na tom, zda jedinec vyrůstal na vesnici či městě. Za zmínku stojí, že oproti našemu očekávání současní třicátníci z Prahy využívali k získání prvního zaměstnání slabých vazeb méně často než jejich vrstevníci na vesnici, rozdíly jsou i zde však statisticky nesignifikantní.

²⁷ Výsledky podle genderu ukazují, že oproti našemu původnímu předpokladu (viz úvodní část) ženy aktivovaly při hledání prvního zaměstnání častěji slabé vazby (42 % žen oproti 30 % mužů), muži spíše silné (v 70 %, u žen pouze 58 %) (chíkvadrát test sig. na $p < 0,05$).

Tabulka 3.2. Způsoby získání informace o prvním zaměstnání podle vzdělání potomka, sloupcová procenta

	ZŠ+VY	SŠ	VŠ	Celkem
Silné vazby (rodina/přítel)	33,3	31,4	23,8	31,3
Slabé vazby (známý)	17,7	18,1	16,7	17,7
Úřad práce	7,1	6,5	6,3	6,8
Personální agentura	1,1	2,0	2,4	1,7
Inzerát, internet	7,1	9,0	13,5	8,8
Ze školy/od učitele	9,9	11,8	11,1	10,8
Nabídka zaměstnavatele	10,8	8,5	9,5	9,7
Zeptal se zaměstnavatele	13,1	12,6	16,7	13,3
Celkem	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 960 (listwise).

Poznámka: Chi-Square = 12,1 (df 14), sig. 0,598.

Tabulka 3.3. Způsoby získání informace o prvním zaměstnání podle sociální třídy potomka (ESeC-3), sloupcová procenta

	Servisní	Mezilehlé	Dělnická	Celkem
Silné vazby (rodina/přítel)	26,8	31,4	33,5	31,4
Slabé vazby (známý)	15,8	21,2	18,2	17,6
Úřad práce	4,4	9,7	6,4	6,6
Personální agentura	1,8	3,4	1,1	1,7
Inzerát, internet	12,1	9,1	6,2	8,8
Ze školy/od učitele	12,1	10,9	10,7	10,7
Nabídka zaměstnavatele	10,3	6,3	10,7	9,8
Zeptal se zaměstnavatele	16,5	8,0	13,2	13,4
Celkem	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 915 (listwise).

Poznámka: Chi-Square = 30,0 (df 14), sig. 0,01.

V této studii nahlížíme na nerovnosti prizmatem mezigenerační reprodukce. Logicky se nám tak nabízí otázka, zda se použití sociálních kontaktů k získání prvního zaměstnání liší v závislosti na třídním původu, resp. statusu rodičů. Intenzita vazeb mobilizovaného kontaktu je uvedena v tabulce 3.4, v níž jsou

3. Sociální kapitál a jeho vliv na status v počátku profesní kariéry

rozlišeny tři základní sociální třídy rodiny v klasifikaci ESeC-3, odvozené z profesní pozice výše postaveného rodiče. Z hlediska odlišné dostupnosti a využití síly vazeb statisticky významné rozdíly podle třídního postavení rodičů nenalezneme (a to ani tehdy, když zohledníme pohlaví potomka).

Tabulka 3.4. Informace o prvním zaměstnání získaná pomocí sociálních kontaktů podle síly vazby a sociální třídy rodiny původu (ESeC-3), sloupcová procenta

	ESeC-3 rodiny původu			Celkem
	servisní	mezilehlé	dělnická	
Silné vazby (rodina/přítel)	68,8	65,6	61,9	64,5
Slabé vazby (známý)	31,3	34,4	38,1	35,5
Celkem	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, kteří použili kontakt k získání prvního zaměstnání, N = 454 (listwise).

Poznámka: Chi-Square = 1,77 (df 2), sig. 0,413.

Na první pohled tedy známou tezi o „síle slabých vazeb“ [Granovetter 1973] při hledání prvního zaměstnání u dnešních třicátníků nelze prokázat, a to ani z hlediska jejich dosaženého vzdělání a první profese, ani v mezigenerační perspektivě třídního původu. K podobnému závěru ostatně dochází také J. Keller a L. Tvrđý, podle nichž se nepotvrzuje, že by u nás „nižší vrstvy“ zůstávaly omezeny na jádro svých vazeb rodinných, zatímco vrstvy kvalifikovanější a vzdělanější si budovaly v průběhu své kariéry síť volnějších kontaktů a právě díky jim zvyšovaly svoje šance na trhu práce“ [Keller, Tvrđý 2008: 121].

Z hlediska mechanismů vzniku sociálních nerovností ovšem zůstává nezodpovězena klíčová otázka, zda existují rozdíly ve statusu použitého kontaktu, neboť ten vyjadřuje hodnotu mobilizovaného sociálního kapitálu jakožto strukturně ukotveného zvýhodnění. Je sociální kapitál odvislý od třídní pozice rodiny? Tedy napomáhá, je-li přítomen pouze u potomků z vyšších tříd, k mezigenerační reprodukci jejich postavení? Těto otázce se budeme věnovat v druhé části této kapitoly.

Zprostředkující role mobilizovaného sociálního kapitálu

V předchozí části jsme se věnovali odlišné dostupnosti silných a slabých vazeb a jejich využití v závislosti na stratifikační pozici. Viděli jsme, že odlišný třídní původ neměl na skutečnost, že k získání první pracovní pozice byl využit kon-

takt, výraznější vliv. Stále však nevíme, jakou hodnotu měl mobilizovaný sociální kapitál – měřený pomocí statusového postavení osoby, která informaci o prvním zaměstnání zprostředkovala (bez ohledu na to, zda šlo o silnou nebo slabou vazbu), a zda jeho aktivace přispěla ke zvýšení počátečního profesního statusu. Dále nás bude zajímat, zda sociální kapitál prospěl výhradně potomkům z vyšších tříd, jak předpokládá teze P. Bourdieuho [(1979) 1984] o exkludujícím mechanismu „klubového efektu“, či zda naopak umožnil kompenzovat nedostatek jiných zdrojů (především vzdělanostního kapitálu a socioekonomického statusu) u těch, kdo se narodili do dělnické třídy. Nejprve se podíváme na hodnoty mobilizovaného sociálního kapitálu v odlišných třídách původu. Sociální sítě jsou utvářeny na základě principu podobnosti, tzv. *homophily* [Lauermann 1966; Blau, Schwartz 1997; viz též Šafr 2008b], zejména v rámci silných vazeb se tak setkáváme především se sobě statusově rovnými. V důsledku toho je i třídní pozice osoby, která poskytla neformální kontakt vedoucí k získání prvního zaměstnání, velmi podobná stratifikačnímu postavení rodičů (koeficient kontingence $CC = 0,41$, viz tabulku 3.5).

Tabulka 3.5. Sociální třída (ESeC-3) kontaktní osoby zprostředkující první zaměstnání podle třídy rodiny původu, sloupcová procenta a adjustovaná residua

ESeC-3 kontaktní osoby	ESeC-3 rodiny původu			Celkem
	servisní	mezilehlé	dělnická	
Servisní	53,1 6,0	38,9 1,5	18,2 -6,6	32,2 %
Mezilehlé	19,5 ,7	32,2 4,1	11,0 -3,8	17,6 %
Dělnická	27,3 -6,1	28,9 -4,5	70,8 9,1	50,2 %
Celkem	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, kteří použili kontakt k získání prvního zaměstnání, $N = 454$ (listwise).

Poznámka: Chi-Square = 91,34 (df 4), sig. 0,000; zvýrazněna adjustovaná residua s $p < 0,05$.

Abychom alespoň částečně eliminovali tendenci k homogenitě v sociálních sítích na základě postavení předchozí generace, a mohli tak demonstrovat čistý efekt sociálního kapitálu samotného potomka (tedy bez ohledu na postavení jeho rodičů), provedli jsme odhad hodnoty socioekonomického statusu (ISEI) kontaktní osoby při kontrole ISEI rodičů spolu s pohlavím potomka (k čemuž

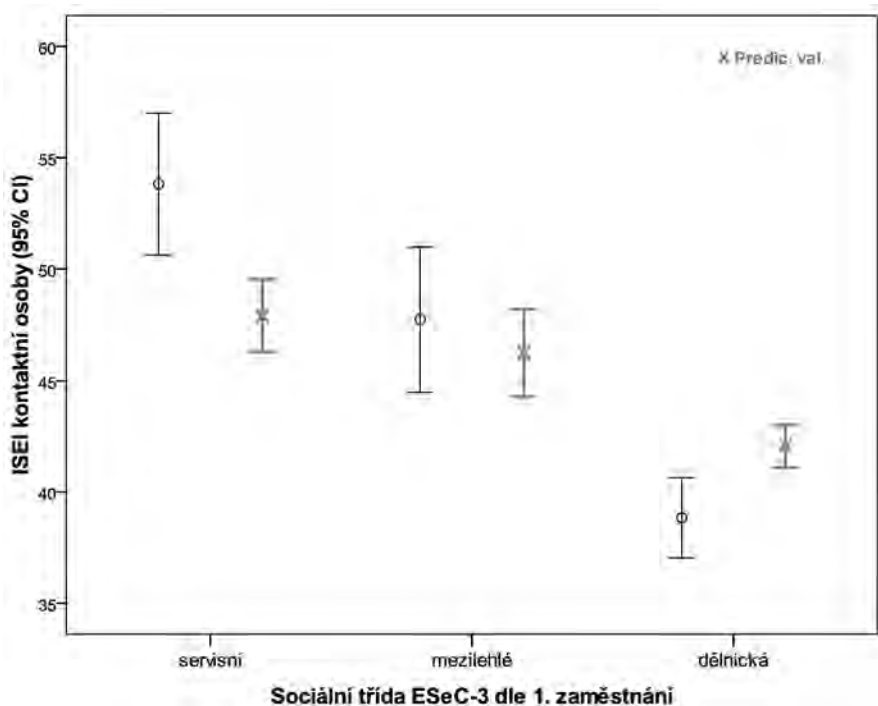
3. Sociální kapitál a jeho vliv na status v počátku profesní kariéry

jsme využili zobecněný lineární model GLM).²⁸ Distribuci sociálního kapitálu – průměrnou hodnotu statusu osoby poskytnuvší informaci o prvním zaměstnání v generaci dnešních třicátníků – ukazuje graf v obrázku 3.1. Zobrazeny jsou zde jednak původní hodnoty ISEI kontaktní osoby, jednak i hodnoty s kontrolou vlivu rodinného původu. Patrné je, že bez ohledu na postavení rodičů (a tedy i jejich sítě), hodnota statusu kontaktní osoby roste s tím, jak se pohybujeme vzhůru na stratifikačním žebříčku zachycujícím první pracovní pozici. Odhadnutá hodnota s kontrolou ISEI rodičů nám pak velmi zjednodušeně naznačuje, jaký by byl sociální kapitál u potomků, kteří získali na základě prvního zaměstnání odlišnou třídní pozici, kdyby status jejich rodičů (tedy počáteční podmínky dané askriptivním statutem) byl stejný. Porovnáme-li neváženou a čistou hodnotu, vidíme, že rozdíly v míře mobilizovaného sociálního kapitálu mezi třídami by tak byly sice méně výrazné – vedle setření rozdílu mezi mezilehlými a servisní třídou by si nepatrně polepšili i příslušníci dělnické třídy (jejich přibližně 25% deficit oproti servisní třídě před kontrolou vlivu statusu rodičů klesne přibližně o polovinu na 12 %),²⁹ nicméně servisní a mezilehlé třídy si i tak uchovávají náskok před třídou dělnickou. Obecně platí, že škola (hlavně vysokoškolské studium, které je pro příslušníky dnešní servisní třídy takřka nezbytné) poskytuje milieu příznivé k navazování sociálních kontaktů. Otázkou proto je, do jaké míry se na tomto náskoku podílí samotné vzdělání potomka. V něm je obsaženo jeho vlastní úsilí ať už z hlediska výkonu při vlastním studiu, tak i z hlediska akumulace sociálního kapitálu v příhodném prostředí.

²⁸ Hodnota adjustovaného R^2 je pro tento model 0,216. Regresní koeficient v případě pohlaví (pro muže $B = -4,25$; sig. 0,001) ukazuje, že ženy ve sledovaném podsouboru těch, kdo využili kontakt k získání prvního zaměstnání, dosáhly v průměru asi o deset procent vyššího sociálního kapitálu než muži.

²⁹ Vyjádřeno pomocí parciální korelace pro stratifikační proměnné spojitého charakteru: souvislost mezi ISEI prvního zaměstnání a kontaktu, jenž ho zprostředkoval, klesne z 0,604 po zavedení kontroly ISEI rodičů na 0,390 (Pearsonovy korelační koeficienty sig. 0,000). Podíl variance v sociálním kapitálu, který můžeme přičíst na vrub zvýhodnění v generaci rodičů, tak představuje přibližně dvacet procent.

Obrázek 3.1. Socioekonomický status (ISEI) kontaktní osoby zprostředkující první zaměstnání podle sociální třídy respondenta (ESeC-3), průměry ISEI a odhadnuté hodnoty při kontrole vlivu ISEI rodiny původu

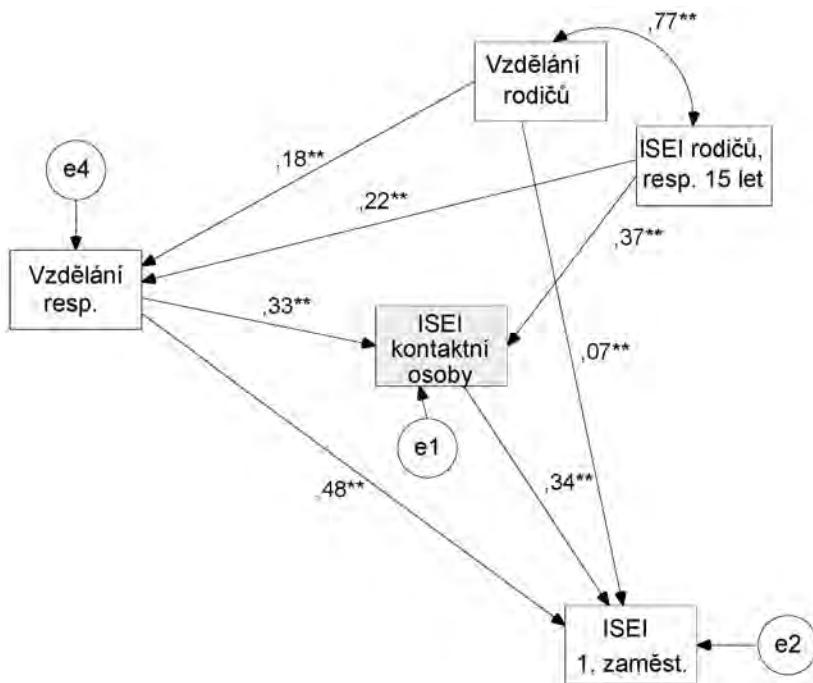
Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, kteří použili kontakt k získání prvního zaměstnání, N = 357 (listwise).

K zodpovězení výše uvedené otázky využijeme dále metody strukturního modelování, která umožňuje identifikovat kauzální mechanismus zprostředkujících efektů sociálního kapitálu na profesní status. Náš model mezigenerační transmise vychází z tzv. „základního modelu sociální stratifikace“ [Blau, Duncan 1967: kap. 5], který uvažuje vliv statusu rodiny původu na vzdělání souběžně s účinkem na první a současný profesní status. Tento model byl v následných studiích, mj. inspirovaných teoriemi M. Granovettera a P. Bourdieua, rozšířen o vliv sociálních sítí na dosahování statusové pozice [např. Flap, De Graaf 1986; Lin, Vaughn, Ensel 1981a,b; Völker, Flap 1999; Marsden, Hurlbert 1988]. V naší analýze uvažujeme pouze profesní status prvního zaměstnání, současnou profesi zde opomíjíme, této problematice jsme se věnovali v předchozí kapitole, ve které byl replikován Blau & Duncanův model odděleně pro

3. Sociální kapitál a jeho vliv na status v počátku profesní kariéry

syny a dcery. První model mezigenerační transmise počátečního statusu v generaci současných třicátníků pro všechny potomky společně je uveden v obrázku 3.2.

Obrázek 3.2. Model dosažení profesního statusu pro první zaměstnání s využitím sociálního kapitálu

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, (pairwise, v průměru N = 840).

Poznámka: vstupem matice Pearsonových korelačních koeficientů

Chi-square = 1,461; df = 2; p = 0,482; GFI = 0,999; AGFI = 0,995.

Obrázek ukazuje, že status prvního zaměstnání dnešních třicátníků byl dominantně podmíněn jejich dosaženým vzděláním. Askriptivní charakteristiky rodiny původu uplatňovaly přímý efekt na první profesi minimálně, vysledovat lze malý vliv pouze u vzdělání rodičů. Opominout ovšem nesmíme jejich primární vliv na vzdělání potomka. Potud tedy základní model mezigenerační transmise socioekonomického statusu, u něž by sociologicky smysluplnou otázkou představovalo historické srovnání vlivu askriptivních a meritokratických složek modelu v odlišných časových řezech či věkových kohortách, což design našeho výzkumu neumožňuje (srovnání s modelem z konce 60. let minulého

století je uvedeno v kapitole 2).³⁰ Obrátme nyní pozornost k hlavní otázce naší analýzy, která se týká vlivu sociálního kapitálu. K dosažení první profesní pozice významně přispěl status osoby neformálního kontaktu. Zde platí především, že ke společensky výše postaveným kontaktům (pravděpodobně představují hodnotnější sociální kapitál) se dostávali především jedinci, kteří sami dosáhli vyššího vzdělání. Podstatné ovšem je, že tento kontakt byl také sám o sobě podmíněn vysokým statusem rodičů. Patrný je tedy dvojitý vliv homogenity sociální sítě, tzv. principu *homophily*: sociální interakce nejenže mají tendenci se odehrávat mezi jedinci s podobnými vlastnostmi, ale tento efekt se rovněž mezigeneračně překlápí, a napomáhá tak reprodukci společenského postavení.

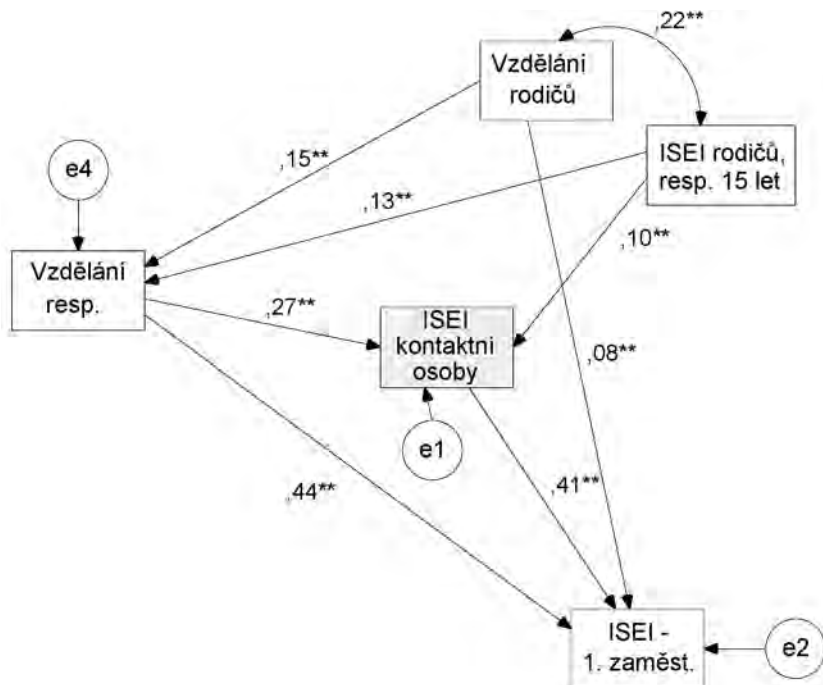
Za účelem objasnění vlivu sociálního kapitálu na proces dosahování statusu v odlišném prostředí sociálních tříd původní rodiny jsme dále odhadli strukturální modely zvláště pro dělnickou třídu a nemanuální-střední třídu (tvoří ji mezilehlé a servisní třídy). Omezení na pouhé dvě třídy je zde způsobeno nízkými četnostmi, neboť v analýzách jsou zahrnuti pouze jedinci, kteří k získání prvního zaměstnání využili kontaktní osobu.

Výsledky uvádí obrázek 3.3 a 3.4. Obecně platí, že výše popsaný mechanismus funguje v obou hlavních třídách původu podobně. Přesto lze nalézt nepatrné odchylky: ve střední třídě je asociace mezi vlastním vzděláním a statusem kontaktu silnější než u potomků z dělnické třídy, zatímco v dělnické třídě je tento kontakt méně závislý na statusu rodiny. Zdá se tedy, že ač vstupní distribuce této formy mobilizovaného sociálního kapitálu byla v generaci dnešních třicátníků podmíněna třídou původu (viz tabulku 3.1), mechanismus jeho vlivu na dosažený počáteční profesní status fungoval v zásadě v obou třídách stejně.

³⁰ Pozoruhodné je, že v české sociologii se této problematice historicko-časového srovnání stratifikačních determinant v podstatě nikdo nevěnoval, přestože je zde k dispozici stratifikační model pro Československou společnost z roku 1967 [Šafář 1972] později inspirativním způsobem modifikovaný s cílem odhadnout vliv politického kapitálu, rozuměj členství v KSČ [Boguszak, Gabal, Matějů 1990].

3. Sociální kapitál a jeho vliv na status v počátku profesní kariéry

Obrázek 3.3. Model dosažení profesního statusu pro první zaměstnání s využitím sociálního kapitálu u potomků z dělnické třídy

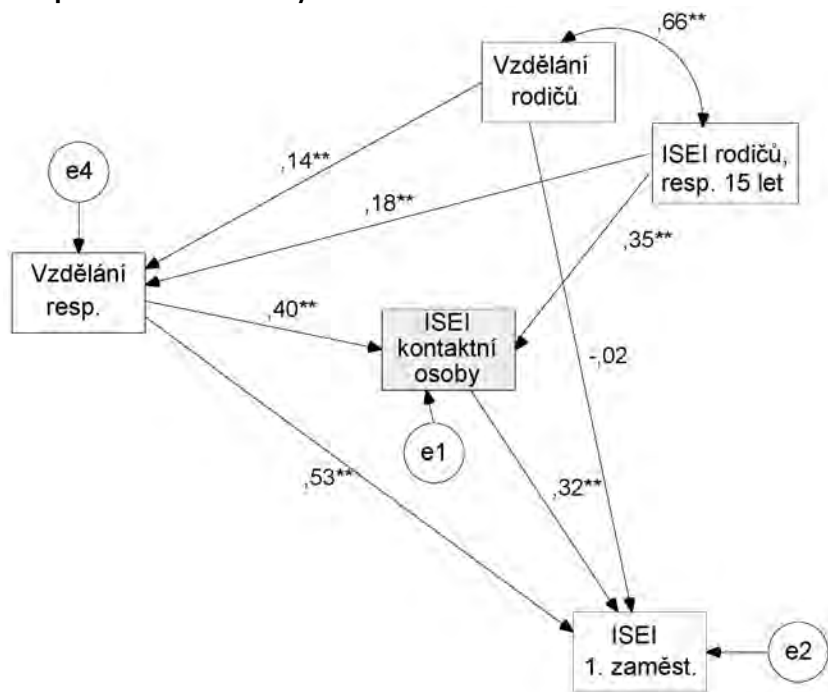
Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, (pairwise, v průměru N = 407).

Poznámka: vstupem matice Pearsonových korelačních koeficientů

Chi-square = 0,443; df = 2; p = 0,801; GFI = 1,000; AGFI = 0,997.

K důkladnějšímu posouzení, zda měl status neformálního kontaktu stejný význam v obou třídách původu, jsme dále zkonstruovali model, který od vlivu sociálního kapitálu abstrahuje. Jde tedy o zjednodušenou verzi základního Blau & Duncanova modelu stratifikace bez současného zaměstnání (graficky není zobrazen), který porovnáme s předchozími modely. Celkové výsledky, které uvádí tabulka 3.6, ukazují, že pro dělnickou třídu původu oba modely jak s kontaktem, tak bez něj popisují data uspokojivým způsobem (dokládá to nesignifikantní hodnota chíkvadrátu v obou případech), naproti tomu u střední třídy je model bez sociálního kontaktu z hlediska kvality reprodukce dat neuspokojivý. Výsledky tak naznačují, že synové a dcery z dělnických rodin dokázali v devadesátých letech úspěšně využít i jiné zdroje pro získání prvního zaměstnání než sociální kapitál ve smyslu socioprofesionálního statusu kontaktní osoby a že tento status neformálního kontaktu napomáhal k vyššímu postavení především u potomků ze střední třídy.

Obrázek 3.4. Model dosažení profesního statusu pro první zaměstnání s využitím sociálního kapitálu u potomků ze střední třídy

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, (pairwise, v průměru N = 394).

Poznámka: vstupem matice Pearsonových korelačních koeficientů
 Chi-square = 0,009; df = 2; p = 0,996; GFI = 1,000; AGFI = 1,000.

Tabulka 3.6. Parametry strukturního modelu pro ISEI prvního zaměstnání podle sociální třídy původu, základní model bez vlivu statusu kontaktní osoby

	Dělnická třída	Střední třída
chí-kvadrát	1,899	5,391
Df	1	1
p	0,168	0,02
GFI	0,998	0,993
AGFI	0,977	0,932

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků (pairwise, v průměru N = 880).

Závěr: mobilizovaný sociální kapitál – cesta k profesnímu statusu

V této kapitole jsme sledovali cestu, jež vedla k získání prvního zaměstnání u věkové kohorty dnešních třicátníků – generace vstupující na pracovní trh v průběhu 90. let, u níž se po roce 1989 otevřely netušené možnosti studijních příležitostí i profesního uplatnění. Navržený model dosahování počátečního profesního statusu ukázal, že vedle dominantního vlivu dosaženého vzdělání, který jsme viděli již v předchozí kapitole, působí na společenské postavení také sociální sítě. To nám dovoluje konstatovat, že v české společnosti, která se za socialismu vyznačovala extenzivním využíváním sociálních kontaktů při dosahování instrumentálních dílů v každodenním životě [srovnej Možný 1991], po roce 1989 vliv individuálního sociálního kapitálu zcela, zdá se, nevymizel. Zkrátka, koho známe, u nás pořád hraje prim. Ba co více, výsledky ukazují, že důležité je, koho znají naši rodiče. I když se nepodařilo prokázat působení „síly slabých vazeb“ (chápeme-li ji jako mobilizaci vzdálenějších a širších kontaktů u příslušníků vyšších tříd), pokud sociální kapitál operacionalizujeme jako mobilizované zdroje zakotvené v sociální struktuře – zde socioekonomický status osoby, která zprostředkovala informaci o prvním zaměstnání –, ukazuje se, že významně přispívá k dosaženému statusu, a to zejména u potomků ze středních tříd. Navíc jejich vyšší dosažené vzdělání, a tedy i delší doba strávená ve škole jim poskytuje zázemí, které je jakýmsi inkubátorem bohatších sociálních kontaktů uplatnitelných v budoucím životě.

Otázkou zůstává, do jaké míry jsme u nás v této souvislosti svědky „klubového efektu“ sociálního kapitálu. Jinými slovy, zda sociální kapitál, jímž disponují příslušníci vyšších vrstev (střední třída), lze považovat za mechanismus přispívající k sociálnímu uzavírání, tedy jakémusi neviditelnému vylučování nepriviligovaných vrstev z možnosti získání profesí spjatých s vyšším statutem (*ceteris paribus*, zejména co se týče dosaženého vzdělání). Námi prezentované výsledky platné pro generaci současných třicátníků ukazují, že potomci pocházející ze střední třídy mobilizují při získávání zaměstnání vyšší objem sociálního kapitálu, nicméně rovněž platí, že základní mechanismus dosahování prvotního statusu je v obou třídách původu v podstatě stejný. Odpověď na otázku po otevřenosti a meritokratičnosti společenské struktury po roce 1989 či naopak její rigidnosti a uzavřenosti vyznačující se nepotismem při získávání práce bude moci dát až budoucí výzkum sledující dynamiku vztahu sociálně-ekonomického původu, vzdělání a mobilizovaných kontaktů při hledání práce (sociální kapitál) během delší časové periody a v porovnání mezi odlišnými věkovými kohortami.

4. Pro-čtenářské klima v rodině původu a dětské čtenářství: vliv na status a mezigenerační třídní mobilitu

Magdaléna Gorčíková, Jiří Šafr

V této kapitole se věnujeme otázce, zda a jak rodinné zázemí podporující rozvoj čtenářských dovedností napomáhá životnímu úspěchu. Nejprve zkoumáme, čím je v rodině utvářeno tzv. pro-čtenářské klima a jaké má dimenze. Dále nás zajímá, zda v jeho rozsahu lze nalézt rozdíly na základě třídní pozice rodiny. V druhé části pak sledujeme efekty podpůrného čtenářského prostředí v rodině i dětského čtenářství na dosažený socioekonomický status v dospělosti, vstup do třídy vyšších odborníků a vzestupnou mezigenerační třídní mobilitu z dělnické třídy. Obecně vliv kulturního kapitálu, za jehož významnou složku považujeme právě pro-čtenářské klima v rodině, na statusovou či třídní pozici v dospělosti je mediovaný. Působení literární socializace v rodině se nejmarkantněji uplatňuje již během procesu získávání vzdělání, efekt na profesní úspěch je tak v prvé řadě zprostředkovaný právě skrze vzdělání, kterého jedinec dosáhl. S ohledem na vymezený prostor stati se problematice vlivu pro-čtenářského klimatu na školní výsledky a nejvyšší dosažené vzdělání věnujeme jinde [viz Gorčíková, Šafr 2012].

Čtení jako kulturní dimenze sociálních nerovností

V posledních letech lze pozorovat i v českém prostředí oživení zájmu sociologů zkoumajících mezigenerační přetrvávání nerovností o koncept kulturního kapitálu jakožto nástroje třídní reprodukce [nejnověji např. Katrňák, Fučík 2011: kap. 4]. Za kulturní kapitál považujeme obecně dlouhodobé preference individuů či skupin k dosažení sociálních cílů. Determinován je především úrovní socializace a vzděláním a stejně jako ekonomický kapitál přináší svému vlastníkovvi zisk, jenž se promítá do vyššího socioekonomického statusu a výhod z něj plynoucích. V této kapitole navrhuje problematiku vlivu osvojení si kulturní participace v procesu socializace na úspěch v dospělosti rozpracovat detailněji. V tomto ohledu se v zahraničních studiích dostává do centra pozornosti jedna

ze specifických forem kulturní kompetence, kterou představuje čtení knih, resp. pro-čtenářsky podpůrné milieu v rodině [např. Crook 1997; De Graaf, De Graaf, Kraaykamp 2000]. V návaznosti na dříve zavedenou typologii kulturního kapitálu odvozenou z jeho odlišných funkcí [Šafr 2008a, 2009] ji vymezujeme jako konkrétní formu kulturního kapitálu, neb má dle našeho názoru na rozdíl od jiných forem kulturní spotřeby rodičů pro dítě kognitivně stimulační efekty, čímž mu přináší zvláštní druh zvýhodnění, jehož výsledkem je interiorizace tzv. čtenářské kompetence či gramotnosti.³¹ Ta se stává nezbytnou podmínkou při dosahování úspěchu ve vzdělávacím systému a později na trhu práce. Při výkladu našeho argumentu tak navazujeme na rozlišení teoretického modelu kulturní reprodukce od modelu kulturní mobility, které zavedl americký sociolog P. DiMaggio [1982].

Podle Bourdieuho teorie kulturní reprodukce je pro úspěch důležité včasné osvojení si prvků legitimní kultury (vysokokulturní vkus a aktivity jako zájem o výtvarné umění či klasickou hudbu a literaturu). Ty jsou stanoveny *de facto* arbitrárně výše postavenými – dominantními třídami. Děti, které nejsou vybaveny takovými znalostmi a návyky v rodině, se cítí v prostředí školy založeném na akceptaci dominantních kulturních forem jaksi nepatřičně. Školou jsou totiž oceňovány ty znalosti, které sama neučí, ale jejichž osvojení předpokládá. Ve svém důsledku jsou tak favorizováni potomci z rodin s vyšším objemem kulturního kapitálu za předpokladu, že jejich kulturní socializace proběhla úspěšně. Vyřazování z cest k dosažení vyššího vzdělanostního stupně probíhá dvěma mechanismy. Zaprvé, podle této teorie učitelé rozeznávají symbolické znalosti a chování žáků z vyšších/středních tříd jako signál třídní příslušnosti a v důsledku toho hodnotí jejich školní výkon lépe (připomeňme, že Bourdieu považuje učitele za součást dominantní třídy). Dále děti z dělnických rodin vyznačujících se nedostatkem kulturního kapitálu v důsledku vlastního pocitu selhání ve škole samy postupně rezignují na ambicióznější vzdělanostní dráhy. Jedná se o jakousi sebeselekcí či přesněji sebevyřazení se z dalšího vzdělávání většinou doprovázeného cílem co nejdříve začít pracovat a vydělávat (u nás tuto skutečnost ukazuje studie T. Katrňáka [2004]). Mechanismus pochopitelně neplatí absolutně, i mezi absolventy vysokých škol se lze setkat s mnoha potomky z dělnického prostředí, tento sociologický úhel pohledu ovšem zdů-

³¹ Čtenářská gramotnost je chápána jakožto komplexní soubor procesů a schopností, kde je nezbytná určitá konfrontace s textem vyžadující kognitivní složky jedince: at už ve formě porozumění psanému textu, rozvažování o něm či jeho využití k získání specifických cílů a zároveň k rozvoji vlastních dovedností a vědomostí i aktivní integraci do sociální skutečnosti. Pochopitelně se čtenářská kompetence jako komplex vědomostí a dovedností u jednotlivých čtenářů, textů i cílů četby odlišuje [Mullis et al. 2004].

razňuje relativní mobilitní šance potomků příslušníků různých sociálních tříd a ty se, i u nás, stále odlišují v neprospěch těch z nižších pozic (viz kapitolu 2).

Na tomto místě je vhodné odlišit ve vztahu ke škole dva teoretické modely fungování kulturního kapitálu. Podle Bourdieuho modelu *kulturní reprodukce* je kulturní kapitál (v souladu s výše uvedeným) ve výhradním vlastnictví pouze vyšších tříd. Slouží k udržení jejich privilegované společenské pozice, respektive jako ochrana před mezigeneračním sestupem. Jedná se o nástroj mezigenerační reprodukce skrze mechanismus exkluze (hovoříme o exkluzivním prostředku vedoucím k sociální západce – tj. vyloučení potomků z nižších tříd z akademického sekundárního a terciárního vzdělávacího stupně). Existuje však i alternativní teoretický úhel pohledu – model *kulturní mobility* [DiMaggio 1982], podle nějž kulturní kapitál (ač nerovnoměrně ve společnosti distribuován) není výsadním nástrojem elitistické inkluze/exkluze vyšších tříd. Naopak včasné osvojení si kulturního kapitálu – dodejme zejména jeho specifické formy rozvíjející kognitivní schopnosti – jak uvnitř, tak později vně rodiny, může napomoci k úspěchu ve vzdělávání i u potomků ze sociálně znevýhodněných rodin, ať už jde o nízký socioekonomický status nebo příslušnost k některé z etnicky minoritních skupin, zejména v případě imigrantů, u nichž je předávání kulturního povědomí omezeno nejen ze strany rodičů, ale i absencí dostupnosti adekvátního kulturního kapitálu v generaci prarodičů.

Dodejme, že problematika vlivu kulturního kapitálu na mezigenerační statusovou reprodukci, respektive mobilitu, je mnohem komplexnější a mnohovrstevnatější. Podle našeho názoru je třeba uvažovat též dynamiku tohoto procesu v odlišných životních fázích, protože efekt kulturního kapitálu se neprojevuje pouze během období vzdělávání (byť zde je jeho role bezpochyby dominantní), tedy v dětství a adolescenci, ale také později při vstupu na pracovní trh a při kariérním postupu.³² Objem, jakož i kvalita kulturního kapitálu se v průběhu života mění: nejprve je silně determinována kulturním kapitálem rodičů, postupem času nabývá na významu také role mimo/školních aktivit a kulturní zájmy vrstevníků s kulturními kompetencemi a znalostmi nabytými mimo jiné právě skrze čtení. Na tomto místě je třeba zdůraznit, že pro zúročení rodičovského kulturního kapitálu v budoucím úsilí o získání/ udržení pozice v symbolickém prostoru je nezbytné, aby nastalo jeho včasné a zdárné předání potomkům. K tomu může dojít, pouze pokud mezi rodičem a dítětem dochází k pozitivní interakci (opakované společné zážitky) takovým způsobem, aby se rodičovská

³² Uvažujeme-li obecně mezigenerační reprodukci, pak je kulturní kapitál rovněž významným prvkem při výběrovém párování na manželském trhu, protože umožňuje signalizovat příslušnost ke stejné (či referenční) statusové skupině.

výchova ke kultuře nestala pro dítě vynucenou, něčím, co bude později s averzí odmítat. Teprve tehdy, dojde-li k úspěšnému předání kulturního kapitálu potomkovi, můžeme hovořit o platnosti modelu kulturní reprodukce (této problematice se v širším kontextu různých determinant trávení volného času věnujeme v závěrečné kapitole). A právě jednou z nejvýznamnějších složek kulturního kapitálu rodiny představuje dle našeho názoru rodičovské čtenářství a domácí knihovna, které vytváří podpůrnou atmosféru literární socializace potomků.

Čtení v dětství významným způsobem rozvíjí kognitivní funkce dítěte. Pokud je utvořen vztah ke knize i čtenářské návyky během tzv. pre-čtenářské fáze dítěte (zvyk, aktivita číst, zájem o knihu), stává se pro něj četba zdrojem poznání a zároveň studnicí hodnot. Motivuje dítě k dalšímu vzdělávání. To se promítá do školních výsledků na základní škole (mechanismus je pochopitelně reciproční – škola napomáhá k čtenářství, či od něj naopak odrazuje). Nadto se obecně stává součástí akumulovaného kulturního kapitálu, jenž mladému čtenáři napomáhá v budování vlastní pozice v symbolickém prostoru.

Čtení se tak stává důležitou součástí kulturní roviny utváření sociálních nerovností. Kognitivní, exekutivní a jazykové složky rozvíjené v raném dětském čtenářství napomáhají jednak k úspěchu ve vzdělávání (zejména při testech, které rozhodují o budoucí volbě vyššího vzdělávacího stupně), kdy vyšší dosažené vzdělání posléze umožňuje lepší uplatnění na trhu práce (a tedy i vyšší socioekonomický status), jednak mají i vedle tohoto nepřímého vlivu efekt přímý – čtením si osvojujeme informace, které samy o sobě jsou zhodnocovány při získávání profesního uplatnění. Jakým způsobem ovlivňuje čtení knih – jako kognitivně kulturní schopnost – úspěch v životě?

Výzkumné otázky a použité proměnné

Na základě existujících teoretických modelů kulturního kapitálu ve stratifikačním procesu jsme vyvodili několik dílčích výzkumných otázek o čtení v dětství a jeho přínosech pro jedince v dospělosti. Předně, jaká je struktura rodinného milieu, které přispívá k rozvoji dětského čtenářství? Jak je pro-čtenářské klima distribuováno mezi sociálními třídami? Napomáhá k dosažení profesního statusu a třídního postavení v dospělosti? Uplatňuje se zde také vliv čtení v dospělosti? Do jaké míry se podílí pro-čtenářské klima a dětské čtenářství na vze-
stupné třídní mobilitě v kontextu vlivu dalších specifických kapitálů rodičů (ekonomický, akademický a vysokokulturní)?

Pro-čtenářské klima v rodině původu sledoval výzkum *Distinkce a hodnoty* 2008 skrze retrospektivní výpovědi jak rodiče, tak potomka. Podobně jako

v následující kapitole analyzujeme pouze podsoubor tvořený dvojicemi odpovědí potomek-rodíč, tj. 608 případů. Analytickou jednotkou je tedy rodina původu. Připomeňme, že standardizované rozhovory se primárně zaměřily na okolnosti socializace v rodině původu (především na kulturní, ekonomický a sociální kapitál), když bylo respondentům přibližně 14–15 let. V této kapitole využíváme informace zejména o předškolním věku, čtení a čtenářství v rodinném zázemí, mediální spotřebě a hodnotách i aktivitách rodičů v této oblasti (viz kapitolu 1).

V analýzách používáme následující vysvětlující proměnné. V centru našeho zájmu je kulturní kapitál. Ten jsme rozlišili na typ rozvíjející kognitivně kulturní schopnosti dítěte konceptualizovaný prostřednictvím pro-čtenářského klimatu v rodině původu (o jeho operacionalizaci pojednáváme podrobněji dále) a typ vysokokulturního kapitálu indikovaný znalostmi a schopnostmi ovládat symboly dominantní kultury. V tomto druhém případě se jedná o „distinktivní“ kulturní aktivity rodičů – měřené jako frekvence návštěv divadel a výstav. Vedle toho sledujeme také čtenářství potomka v dětství i dospělosti. Jde tedy o jeho/její vlastní kulturní kapitál. Dále budeme sledovat vliv vzdělání rodičů, třídního postavení rodiny (vyšší úroveň u otce či matky) a ekonomického kapitálu měřeného pomocí retrospektivního hodnocení finanční situace rodiny prostřednictvím podílu příjmů a výdajů. V analýzách uvažujeme také sociodemografické indikátory pohlaví a velikost bydlíště. Vysvětlovanými proměnnými budou, podobně jako v následující kapitole, dosažený socioekonomický status v dospělosti (ISEI) a třídní postavení, resp. vstup do třídy vyšších odborníků a mobilitní trajektorie vzestupu z dělnické třídy. Třídní pozici stejně jako v ostatních kapitolách měříme pomocí socioekonomické klasifikace ESeC, která vychází z konceptu tříd J. Goldthorpea (EGP). Popisné statistiky jsou uvedeny v příloze A.4.1 až A.4. 8.

Pro-čtenářské klima v rodině a jeho dimenze

Předně v rámci čtenářského milieu v rodině je třeba rozlišit pro-čtenářské klima (dostupnost knih, nápodoba čtení a komunikace o četbě a knihách) od následného vlastního čtení dítěte, které spadá do odlišného časového období a je vedle vlivu rodinného prostředí utvářeno také dalšími sociálními institucemi, především školou a vrstevníky. Koncept pro-čtenářského klimatu vymezujeme na základě podpurných kulturních aktivit a zdrojů v rodině původu, které jsou pozitivně laděny pro vytváření dětských čtenářských dovedností a návyků. Takové zázemí je v rané (pre-čtenářské) fázi dítěte vytvářeno povídáním si s ním, zpíváním, předříkáváním a společnou četbou dětských pohádek. Role

4. Pro-čtenářské klima v rodině původu a dětské čtenářství

Tabulka 4.1. Pro-čtenářské klima v rodině a jeho dimenze, metoda hlavních komponent (PCA), výpovědi rodičů a potomků

Dimenze	1	2
Rodiče četli pohádky (v předškolním věku) †	0,79	-0,06
Rodiče si povídali s dítětem o knihách†	0,79	-0,01
Rodiče četli pohádky (v předškolním věku) *	0,77	0,01
Rodiče si povídali s dítětem o knihách *	0,73	0,13
Rodič 2 – četba knih (když bylo dítěti 15 let) *	-0,16	0,84
Počet knih doma v dětství *	0,09	0,63
Rodič 1 – četba knih (když bylo dítěti 15 let) *	0,22	0,62
Vysvětlená variance (celkem 57,8 %)	43,1 %	14,7 %
Korelace komponent	0,40	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 596 (listwise).

Poznámka: rotace Oblimin, k extrakci faktorů použito Kaiserovo kritérium

* výpovědi rodičů, † výpovědi potomků; zvýrazněny koeficienty se zátěží > 0,04 (rovněž využity pro konstrukci indexů pro-čtenářského prostředí).

rodiny je v tomto ohledu nezastupitelná, protože zde se dítě poprvé setkává s knihou a zde se mu také determinují a stimulují první čtenářské zájmy. Čtení pro radost s rodiči, zájem o knihy, který se postupně rozvíjí ve vlastní čtenářství dítěte, poté co dojde k osvojení si základní schopnosti číst na začátku školní docházky, lze považovat za součást vlastního inkorporovaného kulturního kapitálu potomka, jehož akumulace byla primárně stimulována ze strany rodičů.

K porozumění tomu, čím je pro-čtenářské klima v rodině utvářeno, byla nejprve provedena analýza hlavních komponent (viz tabulku 4.1). Ta mapuje několik indikátorů získaných jak z výpovědí rodičů, tak potomků, které se vztahují k období dětství a dospívání: dostupnost knih v domácí knihovně, čtenářství otce a matky, komunikace o knížkách mezi rodičem a dítětem. Je nutné dodat, že dřívější analýza kognitivního kulturního kapitálu indikovaného skrze čtenářské milieu v rodině [Šafr 2009a], která využívala pouze výpovědi potomků (tj. soubor všech 1021 respondentů z druhé generace), identifikovala jenom jednu dimenzi. Je třeba upřesnit, že v této analýze bylo navíc krom složek, které uplatňujeme v současné studii, také zahrnuto i čtenářství respondenta – potomka v dětství.³³ Nicméně jak

³³ Tato komponenta byla použita v dřívější analýze dosahování profesního statusu, která využívala pouze informace z generace potomků [Šafr 2009a]. Významná korelace byla zaznamenána mezi čtením v dětství a dostupností knih/nápodobou (R = 0,31) a interakcí/komunikací s dítětem o knihách (R = 0,55).

jsme uvedli výše, vlastní čtení dítěte (dále proměnná „četl/a knihy v dětství“) představuje relativně koherentní, konceptuálně odlišnou dimenzi celkového čtenářského klimatu rodiny, a proto dětské čtenářství budeme v následujících analýzách uvažovat odděleně. Samo o sobě je do značné míry určeno právě čtenářsky příznivým prostředím v rodině (tématu determinant dětského čtenářství se s ohledem na omezený prostor v této studii nevěnujeme).

Výsledky analýzy v souladu s výše nastíněným konceptem pro-čtenářského klimatu v rodině ukazují, že o zprostředkování vztahu dítěte ke knize je vhodné uvažovat ve dvou dimenzích: v podobě interakce mezi rodičem a dítětem – předčítání a komunikace o přečteném obsahu knih (komponenta 1) a dostupnosti knih doma společně se čtením rodičů, jež poskytuje zázemí k nápodobě čtení (komponenta 2). Na základě uvedených výsledků jsme zkonstruovali dva indexy měřící pro-čtenářské klima rodiny, které jsme pojmenovali jako *dostupnost/nápodoba a interakce*.³⁴

Důvod pro odlišení těchto dimenzí je zřejmý. Jako jedny z hlavních podpůrných kognitivních zdrojů v rodině při vytváření čtenářských návyků slouží zejména dostupnost knih v rodině původu a čtenářské vzory umožňující nápodobu. Protože je každé dítě přirozeně vedeno orientačním reflexem a svou rozvíjející a poznávací aktivitou ke zvědavosti a k neustálému hledání, jsou rodiče čtenáři, či dostupná knihovna v rodině prvotním a silným stimulem vedoucím ke vzniku vztahu ke knize a četbě dítěte. Domácí knihovna a čtenářství rodičů představují kulturní kapitál rodiny.

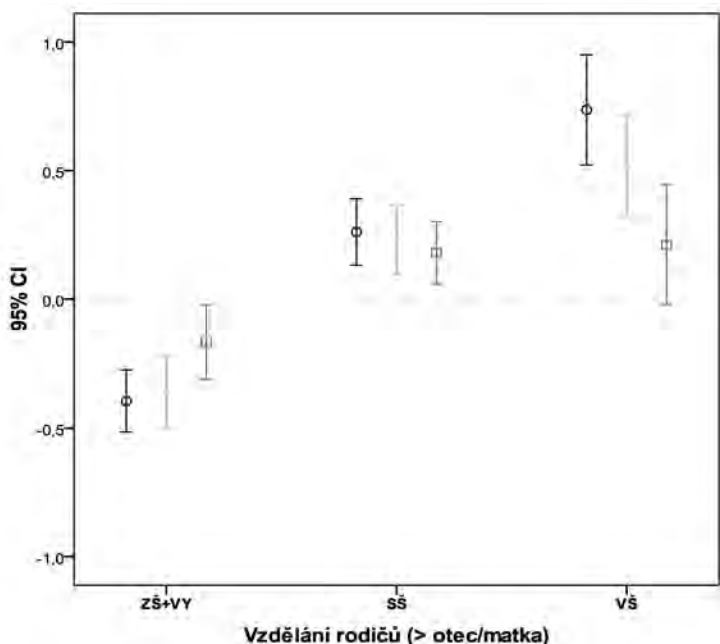
Pouhé materiální zastoupení knih v domácí knihovničce, které sice může na rozvoj dětského čtení určitý vliv mít, samo o sobě není pro rozvoj čtenářství podmínkou postačující (jako cenný zdroj znalostí se ovšem může stát výhodou v pozdějším věku během studia). Dítě v předškolním věku bez dostatečné dovednosti číst a psát chápe knihu pouze jako věc, objekt hry, ke které si nemůže bez zprostředkování blízkými osobami nalézt cestu jakožto k vlastní kulturní aktivitě a potřebě. Rovněž pouhý zájem rodičů o knihy a četbu nestačí sám o sobě zprostředkovat čtenářské návyky dítěti. Obě složky pro-čtenářského klimatu – interakce/komunikace a dostupnost/nápodoba – jsou předpokladem pro rozvoj dětského čtenářství.

³⁴ Index měřící čtenářskou interakci byl zkonstruován jako součet odpovědí rodičů a potomků (Cronbachovo alfa 0,78) (viz tabulku 1). Index dostupnost/nápodoba je s ohledem na odlišný charakter odpovědních škál zkonstruován z výpovědí rodičů pomocí vážených skóre dle zátěží na prvním faktoru před rotací v PCA (pro ekvivalentní součtový skóre je Cronbachovo alfa 0,56).

Odlíšná dostupnost pro-čtenářského klimatu a vlastního čtení v dětství

K základnímu porozumění toho, jak jsou tyto dimenze čtenářského klimatu v rodině vlastně utvářeny a zda jsou ve stejné míře zastoupeny v rodinách s odlišným socioekonomickým postavením, budeme nejprve sledovat rozdíly pro-čtenářského klimatu v rodinách původu z hlediska vzdělání rodičů (nejvyšší dosažené vzdělání jednoho z rodičů), sociální třídy (tři kategorie dle ESeC) a ekonomického kapitálu rodiny (měřeného pomocí odpovědí rodičů na výrok, jak rodina vychází s příjmy na škále likertovského typu). Z obrázku 4.1 je zřejmé, že čtenářské klima je v populaci distribuováno nerovnoměrně (pro lepší srovnatelnost byly všechny hodnoty indexů standardizovány na z-skóry). V rodinách s nižším stupněm dosaženého vzdělání, tj. základním vzděláním nebo odborným vyučením bez maturity, je pro-čtenářské klima o poznání méně rozvinuté. Naproti tomu děti, které se narodily do rodin s vyšším akade-

Obrázek 4.1. Pro-čtenářské klima a čtení v dětství v závislosti na vzdělání rodičů, průměry z-skórů

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 596 (listwise).

Poznámka: ○ Dostupnost/nápodoba, – Interakce/komunikace, □ Četl/a v dětství.

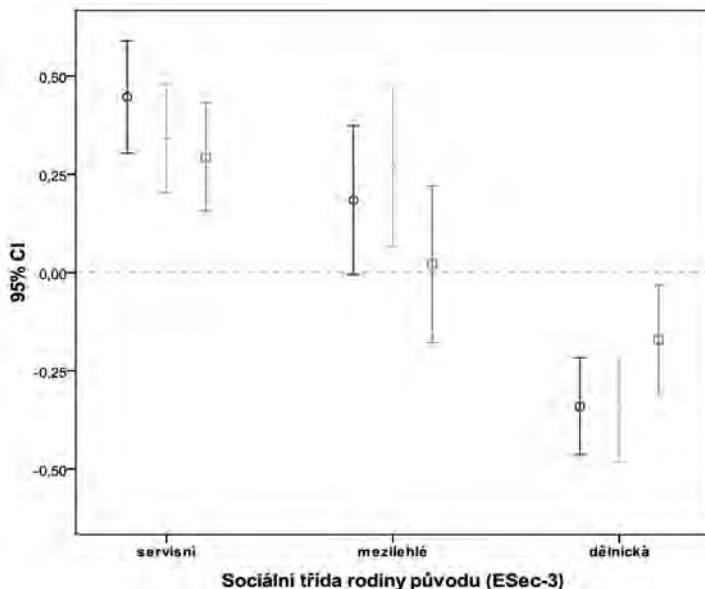
mickým kapitálem (vzdělání rodičů), mají větší podněty a motivaci k četbě prostřednictvím nejen rozsáhlejší domácí knihovny a nápodoby rodičů se čtenářskými návyky, ale i díky bohatší komunikaci s rodiči o obsahu knih. Pokud jde o vlastní aktivní četbu u dětí, tam jsou rozdíly podstatně méně výrazné. Prakticky mezi dětmi z rodin vysokoškolsky a středoškolsky vzdělaných rodin nejsou téměř žádné rozdíly. To poukazuje na skutečnost, že zatímco narodit se do rodiny s rozvinutým pro-čtenářským klimatem je ve své podstatě askriptivní záležitost, čtení dítěte můžeme považovat spíše za jakýsi „meritokratický“ faktor. Neboť indikuje především vlastní úsilí dítěte (to je však, jak již víme, ovlivněno právě čtenářským zájmem rodičů), které je rovněž stimulováno skrze školu nebo i jiné kanály mimo rodinné prostředí.

Podobnou situaci jako u vzdělání můžeme pozorovat i v případě sociální třídy rodiny (viz obrázek 4.2), kde korelace (Spearmanovo Rho) jsou 0,37 pro dostupnost knih a nápodobu; 0,28 pro interakci a 0,22 pro vlastní četbu dítěte.³⁵ Korelace s ekonomickým kapitálem je ovšem méně výrazná, přičemž nejsilnější je v případě dostupnosti knih a nápodoby čtení rodičů (Rho 0,22) a dále s interakcí (Rho 0,13) a téměř zanedbatelná v případě vlastní četby dítěte (Rho 0,09). Tyto výsledky poukazují na význam akademického (v Bourdieuho terminologii školního) kapitálu jako hodnoty a kulturní preference spjaté s třídním habitem, přičemž finanční prostředky jsou v rámci českého historicko-kulturního prostředí pro rozvoj čtenářských návyků a dovedností méně významné (připomeňme, že tato studie se vztahuje k období pozdního socialismu, tedy době, kdy byla vybudována mimořádně hustá síť veřejných knihoven a vydávání knih bylo značně subvencováno). Dodejme, že v průměru se nacházelo v českých domácnostech dle výpovědí rodičů 126 knih.³⁶ V dělnických rodinách byly knihovny téměř o polovinu menší (89 knih) než v rodinách patřících do nejnvýše postavené servisní třídy (168 knih).

³⁵ Vyjádřeno procentuálně: ve skupině s nejvyšší úrovní pro-čtenářského klimatu (horní tercil) nalezneme v případě dostupnosti/nápodoby 44 % rodin ze servisní třídy, v případě interakce/komunikace 38 %, naproti tomu podíl dělnických rodin je pouze 17 %, resp. 16 %. Pokud jde o vlastní čtenářství v dětství, 28 % respondentů původem ze servisní třídy udává, že četlo knihy velmi často (36 % často), v dělnické třídě to bylo jen 14 % (29 % často).

³⁶ Dle výpovědi potomků to bylo 138 knih. Korelace mezi odpovědí rodiče a dítěte je $R = 0,66$, což mimořádně deklaruje, že dotazování na počet knih v dětství vykazuje značnou míru reliability.

Obrázek 4.2. Pro-čtenářské klima a čtení v dětství v závislosti na sociální třídě rodiny původu, průměry z-skóru

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 469 (listwise).

Poznámka: ○ Dostupnost/nápodoba, – Interakce/komunikace, ◻ Četl/a v dětství.

Čtenářské klima v rodině původu a socioekonomické postavení v dospělosti

Předmětem druhé části této kapitoly je vliv kulturního kapitálu v rodině původu na životní úspěch v dospělosti. Konkrétně analyzujeme efekty různých typů kulturního kapitálu na dosažený socioekonomický status, dále vstup do nejvyšší profesně-třídní pozice vyšších odborníků a nakonec se věnujeme otázce vlivu na specifický vzorec mezigenerační mobility – vzestup z dělnické třídy. Především nás zajímá, zda jednotlivé dimenze pro-čtenářského klimatu a čtení v dětství (kognitivní typ kulturního kapitálu) nějak souvisí s profesním statutem v dospělosti a zda napomáhají k sociální mobilitě, a to ve srovnání s vlivem vzdělání rodičů (akademický kapitál) a jejich participace na vysoké kultuře (vysokokulturní kapitál).

Dosažený socioekonomický status (ISEI)

Nejprve budeme sledovat determinanty profesního postavení, které měříme pomocí mezinárodního indexu socioekonomického statutu ISEI. Vliv sociodemografických faktorů, kulturního kapitálu a dosaženého vzdělání analyzujeme pomocí lineární regrese. Poněvadž vlastní čtenářství poukazuje na socializační a edukační proces, který je nutně provázán, byly vytvořeny dva navzájem zahrnuté modely. První obsahuje socializační faktory v rodině původu spolu s vlivem čtenářství v dospělosti (tj. kulturní kapitál v současnosti), ve druhém je přidán efekt vysokoškolského vzdělání potomka jakožto výsledek individuálního výkonu (studijní úsilí) a formalizovaného oprávnění k výkonu povolání (diplom). Srovnání těchto dvou modelů nám umožní alespoň nepřímo posoudit mediační efekt pro-čtenářského klimatu rodiny na socioekonomický status skrze dosažené vzdělání. Čtení v současnosti dále diferencujeme na čtení knih a čtení časopisů spolu s oddechovou literaturou s cílem rozlišit alespoň v té nejzákladnější podobě vliv vnitřního obsahu literárních sdělení (podrobnější údaje o čtených žánrech nebyly ve výzkumu sledovány). Výsledky regresní analýzy uvádí tabulka 4.2.

V modelu 1, bez nejvyššího dosaženého vzdělání, má nejsilnější efekt na dosažený status četba knih v současnosti. Ačkoliv v tomto modelu lze sledovat i vliv pro-čtenářského klimatu v dětství (interakce a komunikace o knihách mezi rodiči a jejich potomkem) a čtení dítěte v dětství, chápeme tyto proměnné jako předpoklad dnešního čtenáře (na to ukazují i výsledky odhadnutého modelu bez čtení v dospělosti, které z důvodu úspornosti neuvádíme). Řetězec působení knih je takový, že během primární socializace si dítě osvojuje čtenářské návyky prostřednictvím komunikace s rodiči o četbě, čímž je silně podnícena četba malého čtenáře. Taková čtenářská socializace je dále umocňována vzdělanostním systémem a udržuje hodnotu knihy pro jedince až do dospělosti, kde se jako součást kulturního kapitálu promítá do jeho postavení v symbolickém sociálním prostoru. Být čtenář je zkrátka důsledkem působení rodiny v dětství. Dodejme, že také v průběhu dospívání je kniha nalezením náplně volného času a projevem svobodné volby, která může napomáhat při utváření budoucích vzdělanostních a profesních aspirací.³⁷ Pozoruhodná je pak skutečnost, že čtení časopisů a oddechové literatury v dospělosti má na profesní status překvapivě záporný vliv. Můžeme tedy říci, že jedinci s nižším společenským

³⁷ Na to ukazuje korelace mezi čtením knih v dětství a čtením knížek v dospělosti, která sice ukazuje na silné kauzální propojení ($R = 0,479$), nicméně stále skoro třetina variance ve frekvenci čtení v dospělosti zůstává čtenářskou socializací nevysvětlena.

4. Pro-čtenářské klima v rodině původu a dětské čtenářství

statusem jsou čtenáři, kteří upřednostňují četbu časopisů a nenáročnou oddechovou literaturou. Zde vidíme podnět k dalšímu podrobnějšímu výzkumu čtenářství, který by sledoval, jak konkrétní žánry a obsahy čtené literatury souvisí s dosaženým vzděláním a třídní pozicí.³⁸

Tabulka 4.2. OLS regrese socioekonomického statusu (ISEI), efekty pro-čtenářského klimatu a dalších faktorů, standardizované koeficienty a jejich statistická významnost

	Model 1	Model 2	Beta Sig.	Beta Sig.
Pohlaví (muž)	-,062	,189	-,078	,063
Vesnice (věk 15 let)	-,026	,559	-,017	,675
Ekonom. kapitál (jak rodina vycházela s příjmy) *	,050	,275	,034	,404
Vzdělání rodičů (roky)	,223	,000	,138	,002
Rodiče navštěvovali divadla, výstavy *	,025	,658	,009	,847
Pro-čtenářské klima – dostupnost/nápodoba *	,008	,883	,027	,571
Pro-čtenářské klima – interakce *	,134	,024	,050	,344
Četl/a knihy v dětství	,113	,044	,073	,141
Čte knihy	,175	,002	,107	,028
Čte časopisy a oddechovou literaturu	-,103	,041	-,029	,516
Vysokoškolské vzdělání (potomek)			,459	,000
Adj. R Sq.		0,207		0,387

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 417 (listwise).

Poznámka: * výpovědi rodičů, zvýrazněny koeficienty s $p < 0,05$.

Přidáme-li k prvnímu modelu vliv dosaženého vzdělání (model 2), pak efekt pro-čtenářského klimatu v rodině i čtení v dětství oslabuje a je statisticky nevýznamný. Ukazuje se tak, že jejich efekt na dosažený status je nepřímý, tj. zprostředkovaný skrze čtení knih v současnosti a zejména dosažené vzdělání (zde vysokoškolský diplom). Mechanismus literární socializace a jejích efektů na životní úspěch je tak komplexním řetězcem: návykem ke čtení a jeho podporou v rodinném kulturním zázemí je umocňován vztah ke knize během školní docházky, důležitým obdobím je druhý stupeň ZŠ, kdy se dítě vrací k četbě nejvíce.³⁹ Tento již dříve podněcený vztah k literárnímu světu do značné míry při-

³⁸ Problematice čtenosti literárních žánrů a jejich sociokulturní diferenciaci v českém prostředí se věnuje například studie J. Trávníčka [Trávníček 2007].

³⁹ Hovoříme o tzv. období sekundární iniciace [Garbe 2008].

spívá ke školnímu úspěchu a napomáhá při přechodu na vyšší stupeň vzdělávání. Následně pak lepší výsledek ve vzdělávání vede k získání pracovní pozice spjaté s vyšším společenským statusem. K té, jak ukazuje oslabený, nicméně stále statisticky i věcně významný vliv čtení knih v dospělosti, přispívá také vlastní kulturní kapitál potomka budovaný již mimo prostředí původní rodiny.

Index socioekonomického statusu je kontinuální mírou společenského postavení, proto se v další části budeme věnovat mechanismu utváření třídní struktury a její mezigenerační reprodukce s konkrétním zaměřením na vstup do nejvyšše postavené třídní pozice a na vzestupnou mobilitní dráhu.

Třídní mobilita

Výše jsme sledovali vlivy utvářející postavení v rámci graduálně uspořádaného socioekonomického statusu, tedy v rámci systému stratifikace chápaného jako kontinuálně uspořádané vrstvy s relativní propustností, tj. mobilitními šancemi. V této části budeme zkoumat, jaké faktory se podílí na dosažení třídní pozice. Obracíme-li pozornost k třídním kategoriím, pak to znamená, že uvažujeme rozdělení stratifikace společnosti do hierarchie menšího počtu společenských skupin, které jsou vnitřně homogenní, a tudíž i jejich mobilitní šance jsou vnitřně podobné. Analýza je dále rozdělena do dvou kroků: zaprvé, vstup do nejvyššího třídního seskupení – konkrétně mezi vyšší odborníky, které je součástí servisní třídy (s nadsázkou tak můžeme hovořit o širším pojetí elity). V druhém kroku budeme třídní mobilitu sledovat skrze specifickou trajektorii vzestupu z dělnické třídy, resp. setrvání v ní (mezigenerační reprodukce).

Vysocí odborníci – vstup do „elity“

V následující analýze budeme sledovat vstup do nejvyšší kategorie servisní třídy, skupiny vyšších odborníků, kterou také můžeme chápat jako širěji pojatou elitu (tvoří ji celkem 9,5 % dotazovaných). Charakteristickými profesemi patřícími k této třídě jsou zákonodárci, vyšší úředníci, vedoucí a ředitelé, vědci a odborníci ve vědě či odborní pedagogové na vysokých školách. Setkáme se zde s nejvyšší vzdělaností úrovní: 67 % má vysokoškolský diplom, 28 % středoškolské vzdělání s maturitou, pouze 5 % je nejvýše vyučených. Dalšími specifiky této profesní kategorie jsou vysoká míra autonomie, respektive pracovní pozice s řídicí funkcí (celá 1/3 vysokých odborníků má pod sebou minimálně 3 zaměstnance) a také vyšší finanční příjmy (čistý měsíční příjem této třídy

4. Pro-čtenářské klima v rodině původu a dětské čtenářství

dosahoval v roce 2008 v průměru 21 tis. Kč, což je o třetinu více v porovnání s 15,5 tis. Kč u středních odborníků).

Tabulka 4.3. Logistická regrese vstupu do třídy vyšších odborníků (oproti ostatním třídním pozicím), efekty pro-čtenářského klimatu a dalších faktorů, odhadnuté koeficienty (poměry šancí) a jejich statistická významnost

	Exp(B)	Sig.
Pohlaví (muž)	1,627	,247
Vesnice (věk 15 let)	,738	,579
Ekonomický kapitál (jak rodina vycházela s příjmy) *	,879	,590
Vzdělání rodičů (ref. kat. ZŠ/vyučení)		,000
Vysoká škola	65,063	,000
Střední škola s maturitou	6,697	,020
Rodiče navštěvovali divadla, výstavy *	1,038	,791
Pro-čtenářské klima – dostupnost / nápodoba *	,611	,081
Pro-čtenářské klima – interakce *	1,137	,643
Četl/a knihy v dětství	,880	,615
Třídní postavení rodičů: (ref. kat. dělnická třída)		,105
Mezilehlá třída	2,775	,056
Servisní třída	1,366	,643
Čte knihy	1,355	,015
Čte časopisy a oddechovou literaturu	,713	,024
Nagelkerke R Sq.	0,451	
% správně predikovaných případů	90,0	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 446 (listwise).

Poznámka: * výpovědi rodičů, zvýrazněny koeficienty s $p < 0,1$.

Logistická regrese v tabulce 4.3 modeluje šance na vstup do nejvyšší třídní kategorie – elity (vyšší odborníci). Referenční kategorií je zde vedle dělnické třídy a mezilehlých tříd také skupina středních odborníků (učitelé ZŠ, technici). Klíčový vliv má pochopitelně vzdělání – a to zejména absolvování vysoké školy, jehož dosáhly 2/3 respondentů v této profesní kategorii. Také ukončení středoškolského vzdělání s maturitou zvyšuje šanci, byť efekt samotné maturity je 10krát menší než vysokoškolský diplom (vzhledem ke kategorii nanejvýš vyučení). Významné se ukazuje čtení v současnosti. Jedinec, který si osvojil čtenářské návyky a vztah ke knize v dětství a následně jej posílil skrze školní

systém, zůstává většinou čtenářem i v dospělosti. Čtení knih v současnosti a předpokládáme, že touto proměnnou měříme i nepřímo čtení v období dosa-
vadní dospělosti (tedy předchozí stav), zvyšuje šanci na vstup do elity – třídy
vysokých odborníků celkem 1,4krát. Podobně jako v případě socioeconomic-
kého statusu ISEI se setkáváme s tím, že čtení časopisů a oddechové literatury
šanci na vstup do elity naopak snižuje, a to o 30 %. Jedním možným vysvětle-
ním může být to, že vyšší odborníci jsou nuceni využívat specifickou řeč pro
komunikaci, v níž prokazují znalost a obeznámenost s odbornou terminologií
nezbytně nutnou pro výkon jejich profese, které se jim nedostává z lehčích lite-
rárních žánrů a časopiseckých zdrojů (a nebo jde pouze o nedostatek času na
čtení oddechové literatury). Zde nám ovšem retrospektivní data neumožňují
jednoznačně posoudit kauzální mechanismus. Může totiž také jít o důsledek
diferenciace jejich kulturního vkusu, a tedy i volby literárního žánru právě na
základě dosažené třídní pozice. Lidé pracující ve vysoce odborných profesích
jsou zkrátka v porovnání s ostatními třídami orientováni spíše na knižní beletrii
než na zábavnou formu čtení (magazíny, oddechové romány atd.).

Mobilitní trajektorie: vzestup z dělnické třídy

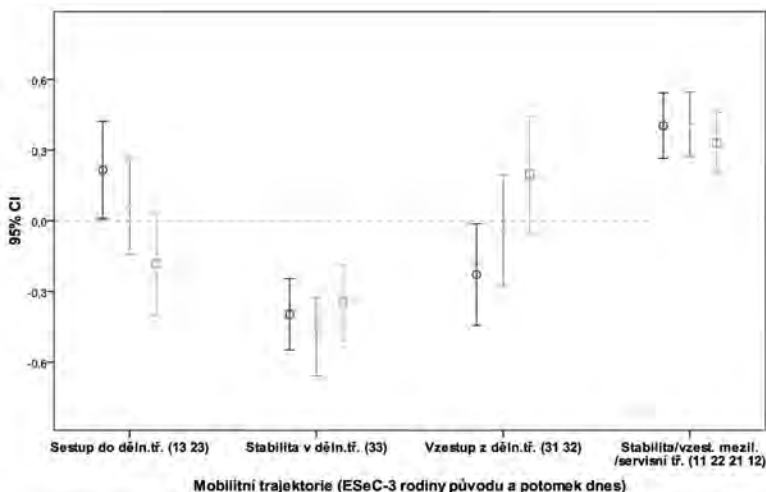
Poslední část této analýzy zkoumá mechanismus třídní mobility. Zajímá nás,
zda vůbec a do jaké míry lze čtenářské klima považovat za jeden z možných
faktorů zvyšujících pravděpodobnost mezigeneračního vzestupu. Sociální
mobilita je v tomto případě operacionalizována prostřednictvím tzv. vzorců
mobilitní trajektorie (podrobněji viz kapitolu 2). Rozlišujeme čtyři hlavní typy
trajektorií na základě třídního postavení rodičů a jejich potomků (uvažujeme tři
sociální třídy ESeC, odvozené z vyšší pozice matky nebo otce). V ústředí
našeho zájmu stojí zejména nejzajímavější vzorec mezigenerační mobility/
reprodukce, a to trajektorie „vzestupů z dělnické třídy“ (17,1 %) a mezigene-
rační „stability dole, v dělnické třídě“ (34,8 %). Rozdíl oproti předchozí ana-
lýze vstupu do třídy vyšších odborníků spočívá v tom, že jde o zachycení rela-
tivní velikosti třídně profesní dráhy.

Souvislost mezi pro-čtenářským klimatem (tj. dostupnost knih/nápodoba
a interakce/komunikace), čtením v dětství a jednotlivými mobilitními trajekto-
riemi dokumentuje graf v obrázku 4.3. Patrné je, že z hlediska kulturního kapi-
tálu kognitivního typu vyrůstali v nejpříznivějším prostředí potomci vyšší
a střední třídy, kteří si tuto pozici také udrželi. Podobně jako tyto „stabilní
nahore“ dosahovali nadprůměrného čtenářského zájmu v dětství vzestupně
mobilní jedinci. Souvislost čtenářství a pro-čtenářského klimatu s životním

4. Pro-čtenářské klima v rodině původu a dětské čtenářství

úspěchem dokumentuje rovněž vliv vlastního dětského čtenářství v případě těch, kteří prodělali sestupnou mobilitu z vyšší třídní pozice (tj. jejich rodiče patřili minimálně do mezilehlých tříd) – ač vybaveni nadprůměrnou dostupností a příležitostmi k nápodobě jejich vlastní úroveň čtení knih a časopisů pro děti a mládež byla nižší než u těch, kteří zůstali ve stejných třídních pozicích jako jejich rodiče, a než vzestupně mobilních jedinců. Z hlediska sledované otázky zdrojů mezigenerační mobility/reprodukce je podstatné, že nejnižšími hodnotami, a to jak vlastního čtení, tak pro-čtenářského klimatu rodiny v dimenzi dostupnosti/nápodoby, se vyznačují ti, kdo mezigeneračně setrvali v dělnické třídě. Dále je zajímavé, že zatímco v dostupnosti/nápodobě⁴⁰ se tyto „stabilní dole“ od jedinců z dělnické třídy vzestupných statisticky významně neliší, tak ti, kteří prodělali vzestup, se vyznačují vyššími hodnotami v případě dimenze pro-čtenářského klimatu označené jako interakce. Tento rozdíl může mimo jiné také částečně odrážet emočně a výchovně příznivější klima v rodině (této problematice se věnujeme v následující kapitole).

Obrázek 4.3. Třídní mobilitní trajektorie (4 typy), pro-čtenářské klima a čtení v dětství, průměry z-skórů

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodíč, N = 465 (listwise).

Poznámka: ○ Dostupnost/nápodoba, – Interakce/komunikace, □ Četl/a v dětství.

⁴⁰ Uvažujeme-li velikost domácí knihovny, pak mezigeneračně stabilní v dělnické třídě měli k dispozici v průměru 81 knih, zatímco ti, kdo prodělali vzestup, 100 knih (rozdíl není statisticky významný). Zatímco u těchto respondentů deklarovalo pouze 9,4 % jejich rodičů, že si s nimi nikdy nepovídali o obsahu knížek, které v dětství četli, tak v případě „stabilních“ absenci interakce udává 19,4 % rodičů.

Nyní se zaměříme podrobněji na to, zda se čtenářské klima v rodině a čtení v dětství podílelo na mobilním vzestupu z dělnické třídy. Otázkou, kterou si klademe, je, zda čtení jakožto kognitivní typ kulturního kapitálu může podpořit životní úspěch u sociálně či kulturně znevýhodněných dětí, které se narodily do rodiny s nízkou úrovní specifických kapitálů – zejména nižším objemem akademického kapitálu rodičů (dosažené vzdělání na úrovni nejvýše výučního listu). K určení podílu vlivu jednotlivých faktorů na mobilní vzestup budeme v logistické regresi modelovat šanci (odds ratio) na mezigenerační vzestup právě z dělnické třídy oproti situaci, kdy jedinec setrval ve stejné třídě pozici jako jeho rodiče. Jinými slovy, že jedinec opět pracuje v manuálních, rutinně nemanuálních či pomocných profesích s nízkou kvalifikací, v porovnání se skutečností, že se posunul nahoru do mezilehlých tříd (mezi nižší úředníky či drobné podnikatele) nebo do servisní třídy (vysoce a středně odborné nemanuální profese).

Vzhledem k tomu, že analýza zahrnuje podsoubor dotázaných, jejichž rodiče patřili do dělnické třídy, máme zde omezený počet případů, u nichž jsou k dispozici všechny relevantní informace.⁴¹ Z tohoto důvodu jsme byli nuceni hledat nejspornější model s co nejmenším počtem vysvětlujících proměnných. Proto model 1 zahrnuje pouze dva indikátory strukturního charakteru, které se ukázaly v předběžných analýzách jako nejvýznamnější: jedná se o pohlaví respondenta a proměnnou indikující, zda jeho rodiče patřili mezi nekvalifikované dělníky (referenční kategorií je skupina kvalifikovaných dělníků a rutinních nemanuálních pracovníků).⁴² Další modely pak přidávají vliv kulturního kapitálu v rodině – jak kognitivního typu reprezentovaného čtenářsky příznivým socializačním prostředím, tak v podobě vysokokulturní (tj. zda rodiče chodili do divadla či na výstavy). Samostatně opět uvažujeme vliv aktivní četby dítěte. Tato analýza mobilních trajektorií nám umožňuje efektivně ověřit teorii kulturní mobility [DiMaggio 1982].

Výsledky regresních modelů uvádí tabulka 4.4. Třídní vzestup je ovlivněn pro-čtenářským klimatem v dimenzi interakce a komunikace o knihách mezi rodičem a dítětem (model 2), a to nad rámec účinků pohlaví (vyšší šance na vzestup měly ženy) a skutečnosti, že respondent vyrůstal v rodině kvalifikovaných dělníků nebo rutinně nemanuálních pracovníků. Příležitost k nápodobě čtení rodičů a/nebo přítomnost knih v rodině původu jakožto pasivní forma kulturní participace na četbě již vliv nad rámec výše uvedených faktorů nemá.

⁴¹ Zde tak uvažujeme pouze dílčí výběr 262 respondentů (43 % z dyád potomek-rodič), pouze u 199 z nich jsou však k dispozici hodnoty všech sledovaných proměnných.

⁴² Tato proměnná nejlépe (tj. při jednom stupni volnosti nejsporněji) indikuje kvalitativní rozdíly uvnitř dělnické třídy, zahrnuje v sobě informaci jak o úrovni kvalifikace, tak i ekonomické situaci rodiny.

Srovnání vyčerpané variance z modelu 1 (10 %) s modelem 2 ukazuje, že přidáním pro-čtenářského klimatu zlepšujeme schopnost odhadnout mobilitní trajektorii přibližně o 2,5 %. Efekt rodičovské participace na elitistické formě vysoké kultury (návštěva koncertů a galerií) je nulový (model 3). Podstatným zjištěním je výsledek z modelu 4, který jsme dokumentovali již v dříve uvedeném grafu 4.3, a sice že šanci na mezigenerační vzestup z dělnické třídy pozitivně ovlivňuje čtení knih a časopisů pro mládež v dětství. Zároveň také oslabuje efekt interakční dimenze pro-čtenářského klimatu, nicméně poměr šancí je v modelu 3 téměř tak vysoký jako u čtení v dětství v modelu 4. Můžeme tak usuzovat, že vliv pro-čtenářského klimatu na mobilitní vzestup je nepřímý, zprostředkovaný skrze (podporu) čtení dítěte.⁴³ Dětské čtenářství přispívá k vysvětlené varianci v šanci na mobilitní vzestup dalšími přibližně 2,5 %.

Shrnuto a podtrženo, uvedené výsledky dokladují vliv kulturního kapitálu kognitivního typu (tedy obecně čtení knih v rodině) na mobilitní vzestup. Čtenářsky příznivé klima, jež se vyznačuje předčítáním pohádek a diskusí o čteném obsahu, má spolu s vlastním čtením dítěte na mobilitu, ve srovnání s pohlavím a profesní příslušností rodičů (k nekvalifikovaným dělníkům) nicméně pouze zhruba poloviční efekt (cca 5 %).

⁴³ Na to ukazuje model, v němž jsme uvažovali pouze čtenářství bez vlivu pro-čtenářského klimatu (není prezentován). Hodnota šance pro čtení v dětství (1,487) je v podstatě stejná jako v modelu 4 obsahujícím pro-čtenářské klima.

Tabulka 4.4. Logistická regrese vzestupné mobility z dělnické třídy (oproti mezigenerační stabilitě), efekty pro-čtenářského klimatu a dalších faktorů, odhadnuté koeficienty (poměry šancí) a jejich statistická významnost

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4	
	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.
Muž	,383	,003	,445	,014	,448	,015	,476	,026
Rodiče: nekválif. dělníci	,389	,029	,469	,090	,477	,098	,480	,107
Pro-čtenářské klima – dostupnost/ nápodoba *			,990	,958	,957	,833	,927	,715
Pro-čtenářské klima – interakce *			1,391	,084	1,360	,114	1,126	,584
Rodiče navštěvovali: divadla, výstavy *					1,126	,581	1,142	,533
Četl/a knihy v dětství							1,462	,063
Konstanta	,897	,616	,881	,569	,894	,620	,842	,455
Nagelkerke R Square	,103		,126		,127		,150	
% správně predik. případů	67,3		70,4		67,3		70,9	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, podsoubor dělnických rodin, dyády potomek-rodič, N = 199 (listwise).

Poznámka: * výpovědi rodičů, zvýrazněny koeficienty s $p < 0,1$.

Závěr: pro-čtenářské klima rodiny jako zdroj sociální mobility

České čtenářské výzkumy poukazují na převládající zájem o knihu malými čtenáři z rodin napříč víceméně všemi sociálními a ekonomickými kategoriemi [např. Trávníček 2008; Gabal, Václavíková Helšusová 2003]. Naše země je také charakteristická jednou z nejhustších sítí veřejných knihoven na světě, která spolu s rozvinutou nakladatelskou činností umocňuje dostupnost knih. Náš výzkum nicméně ukazuje na to, že prostředí napomáhající čtenářské socializaci je mezi rodinami z odlišných sociálních tříd nerovnoměrně rozloženo. Hodnota čtení knih a jejich dostupnost v rodině původu je podmíněna třídně. Tato skutečnost je významná především během rané fáze čtenářské socializace, kdy můžeme sledovat menší péči a podporu četby dítěte ze strany rodičů z nižších

sociálních vrstev, než je tomu ve vzdělanějších rodinách.⁴⁴ Pokud se dítě narodí do prostředí vyznačujícího se dostupností knih a přítomností rodiče čtenáře, představuje to pro něj jistou výhodu, i když samo není příliš dychtivým čtenářem. Zejména to platí v případě rodin, kde rodiče nedosáhli vyššího stupně formálního vzdělání. Dítě se totiž v takovém případě pohybuje v prostředí, kde jsou kulturní znalosti snadno dostupné, kde je přirozené informace vyhledávat a kde přítomnost knih může vyvolávat další zájem získávání informací i dalšími způsoby.

Čtenářské návyky a vztah ke knize se utváří již v období, kdy dítě ještě není aktivním čtenářem během primární socializace, a tudíž především v rodině vyznačující se příznivým prostředím čtenářské socializace (dostupností knih v rodině, možnostmi nápodoby čtení rodičů, interakcí či komunikací o obsahu v knihách). Pro-čtenářské klima v rodině, do kterého se jedinec narodí, spolu s péčí a zájmem, které věnují rodiče rozvoji jeho čtení – zdroj, který jsme označili jako kognitivní kulturní kapitál, může významným způsobem ovlivnit jeho budoucí život. Moderní společnost se překlenuje do informační společnosti, kde jsou kladeny vysoké nároky na kognitivní schopnosti jedinců. Myšlenkové procesy a exekutivní funkce, čili schopnosti vykonávání volní cílevědomé aktivity a důkladnější osvojování si nových znalostí a zkušeností (jako výslednice praktického využívání vědomostí), se tak stávají stále významnějším kritériem pro úspěch v životě. Čtení rozvíjí schopnost učení se – jde tedy o činnost aktivní, cílenou, osobně motivovanou, zároveň však, jak ukazují výsledky našich analýz, sociálně determinovanou. Nejprve napomáhá k dosažení určitého stupně vzdělání a v návaznosti na to i pozice v zaměstnání.

V předložené analýze jsme proto sledovali hlavní hypotézu, podle níž čtení a jeho podpora v rodině původu má pozitivní efekt na sociální postavení v dospělosti (socioekonomický status, třídní postavení), a to bez ohledu na vybavenost rodiny dalšími specifickými kapitály (tj. ekonomický, akademický a vysokokulturní). Výsledky výzkumu Distinkce a hodnoty 2008 v generaci dnešních třicátníků ukazují, že osvojení si kulturní aktivity čtení v dětství podporované pro-čtenářským klimatem v rodině má pozitivní efekty pro úspěch v životě. Podporuje nejprve výsledky ve škole a má i příznivý dopad na vzdělanostní mobilitu [viz Gorčíková, Šafr 2012], dále, jak jsme ukázali ve zde prezentovaných analýzách, napomáhá (spolu se čtením beletrie v dospělosti)

⁴⁴ V aktuálním výzkumu Rodiče a výchova z konce roku 2010 [Špaček, Šafr, Vojtíšková 2010] rodiče z vysokoškolských rodin uváděli v 94 %, že dítěti je lepší koupit knížku než hračku, zatímco v rodinách dělnických (nízké vzdělání, manuálně a rutinně nemanuální profese) je tento podíl pouze 61 %.

v nezanedbatelné míře také v další životní fázi. Vedle nepřímého vlivu zprostředkovaného skrze primární vliv na vzdělání přispívá v dospělosti k vyššímu socioekonomickému statusu, respektive ke vstupu do nejvyšší třídy vysokých odborníků, byť je zde přímý efekt nepatrný. Nejen to, také jsme doložili, že vlastní dětské čtenářství spolu s pro-čtenářským klimatem zvyšuje šanci na mobiltní vzestup z dělnické třídy. Naproti tomu elitistická forma kulturního kapitálu (tj. vysokokulturní kapitál), indikovaná u rodičů návštěvami divadel a galerií, tento efekt ve sledované generaci nemá.

Konceptuální rozlišení dvou odlišných typů kulturního kapitálu a jejich zařazení do regresních modelů odděleně nám navíc (sic) nepřímo umožnilo posoudit rozsah kulturní reprodukce ve srovnání s mechanismem kulturní mobility [DiMaggio 1982; Šafr 2009a]. Na základě uvedených zjištění se lze přiklonit k platnosti modelu kulturní mobility, podle něž specifická forma kulturní praxe – zde čtení a jeho podpora v rodině původu – může napomáhat k vzestupné mobilitě rovněž u potomků rodičů z nižších sociálních vrstev. Čtení a jeho podpora, jako specifický kognitivní typ kulturního kapitálu, proto nepůsobí pouze jako exkluzivní nástroj pro reprodukci sociálního postavení výhradně ve prospěch dětí z rodin s vyšším socioekonomickým statutem. Nicméně, musíme zdůraznit, že čtenářské klima zůstává nerovnoměrně distribuováno podél třídních linií. Kognitivní kulturní kapitál tak není v naší společnosti dostupný všem dětem bez ohledu na třídní pozici rodiny (k současné situaci v rodinách dnešních žáků základních škol viz [Šafr 2011]). Z hlediska otázky po míře a mechanismech mezigenerační reprodukce společenského postavení je třeba poznamenat, že rodiče z různých sociálních vrstev mají odlišný přístup k podpoře dětí ve vzdělávání, k jejich výchově obecně (tomuto tématu se věnujeme v následující kapitole), a tedy i vytváření čtenářských návyků a vztahu ke knize.

Na závěr ještě krátkou poznámku. Vzhledem k tomu, že nevíme, co přesně obsahovaly knihy, které respondenti v dětství četli, nelze na základě našich dat zcela jednoznačně tvrdit, že čtení knih a socializace k němu představuje výhradně typ kognitivního kulturního kapitálu. V tomto ohledu je možné nahlížet na čtenářství také jako na součást vysokokulturního kapitálu, který zprostředkovává symboly a znalosti dominantní kultury, společností oceňované a žádoucí. Zájem o knihy se u čtenářů stává především výrazem individuální emancipace, mechanismem, pomocí něhož se jedinec může do jisté míry vymáknit ze své pozice a překonat původní habitus. Na druhé straně jedinec prostřednictvím čtení jakožto konkrétní formy kulturní participace do určité míry přijímá distinktivní a vlastní stratifikační obsahy, které vedou k potvrzování a legitimizaci individuální sociální pozice. Tím se tak čtenářství (a zejména raná literární socializace) podílí i na přetrvávání kulturních nerovností. Výbě-

rem obsahu knih je dítě nepozorovatelně ovlivněno hodnotami svých rodičů, a tedy i obsahem jejich knihovny. Zde bude proto zapotřebí dalšího sociologického bádání na poli obsahů dětského čtení, obzvláště v pozdějším období dospívání, kdy adolescenti již četbou demonstrují vlastní hodnoty, a dotváří si tak vlastní habitus.

5. Výchovné styly rodičů a osobnostní rysy: vliv na status a mezigenerační třídní mobilitu

Jiří Šafr, Tereza Bariekhazyová

Sociologické výzkumy z posledních desetiletí konstatují a empiricky dokládají přetrvávající mezigenerační, zejména vzdělanostní, reprodukci a s nimi přirozeně související důsledky v životě jedince, ať už jde o výši platu či spokojenost se životem. Existenci sociální, respektive kulturní reprodukce dokumentují také studie v ČR [např. Matějů, Straková et al. 2006; Katriňák 2004, 2006; Šafr 2009a; viz též kapitolu 2]. V této kapitole se snažíme vnést do celé problematiky poněkud jiný úhel pohledu zdůrazňující psychologickou stránku procesu stratifikace.

Osobnost ve stratifikačním procesu

Osobnost lze těžko charakterizovat jako celek, proto se k jejímu popisu používají její dílčí aspekty, tzv. osobnostní vlastnosti či rysy,⁴⁵ které určují obecnější tendence k určitému způsobu reagování, a umožňují tak vyjádřit specifickou osobnost jedince. Jde o relativně stálé a stabilní vlastnosti,⁴⁶ ty jsou obvykle vymezeny v bipolárních dimenzích a ovlivňují rozvoj proměnlivých aspektů osobnosti (např. postoje, názory, ambice). Tyto vlastnosti můžeme rozlišit na kognitivní (např. způsob učení, zpracování informací, řešení problémů atd.), emoční (sklon k pozitivním či negativním emocím, k intenzitě prožívaných emocí, schopnost regulace emocí atd.), sociální (otevřenost, vstřícnost, schopnost komunikace, empatie atd.) a motivační (nejrůznější potřeby, hodnoty).

⁴⁵ Termín osobnostní rys a osobnostní vlastnost znamená přibližně totéž, i když v případě rysu je zahrnut zároveň předpoklad, že jde o vlastnost, která se rozvíjí na základě určité dispozice, tzn. že je zde apriorní předpoklad větší stability a trvalosti. [Vágnerová 2010: 84]

⁴⁶ Každý člověk má určité osobnostní rysy, jejichž profil zůstává v průběhu dospělosti přibližně stejný. Jednotlivé rysy či jejich aspekty se však mohou v průběhu času rozvíjet (a tudíž měnit), často působením různých životních traumat a stresů.

Základy osobnosti jsou utvářeny již v prvních letech života v rodině, s přibývajícím věkem působí mnoho dalších činitelů, jako jsou např. skupiny vrstevníků, přátelé, zájmové kroužky, později pracovní prostředí atd. Čím je dítě starší, tím silněji se uplatňuje vliv učení, tj. zkušenosti. Východisko pro naši práci představují výsledky studií, které ukazují, že socializační proces do značné míry probíhá odlišně v různých sociálních třídách [např. Kohn 1959a, b, 1963; Bernstein 1964; Průša, Průšová 1997].

Souvislost psychologie osobnosti s procesem stratifikace má, zvláště v americké sociologii, dlouhou historii, počátky výzkumu vztahu sociálního statusu a osobnosti spadají již do třicátých a čtyřicátých let minulého století. K jeho rozvoji však dochází až v šedesátých letech, odkdy lze rozlišit dvě hlavní větve výzkumu stratifikace, v nichž se setkává sociologie s psychologíí. První zkoumá souvislosti sociální struktury a osobnosti, především jde o otázku získávání sebeúcty [Rosenberg, Pearlin 1978; Demo, Savin-Williams 1983; Wiltfang, Scarbecz 1990], vlivu zkušenosti s pracovním postavením, respektive třídní pozicí na osobnost [Kohn, Schooler 1969; 1982; Kohn et al. 1990; Kohn et al. 2004], zejména pak na výchovné působení a hodnotové orientace rodičů [Kohn 1959a, b, 1963; Pearlin, Kohn 1966] a v neposlední řadě také problematiku třídní podmíněnosti jazykové socializace [Bernstein, MacRae 1973].

Druhou oblast výzkumu představuje sociálně psychologická perspektiva dosahování vzdělání a profesního statusu. Tzv. sociálně psychologický (označovaný také jako wisconsinský) model sociální stratifikace akcentoval na jedné straně roli kognitivních a mentálních schopností v dětství, resp. adolescenci, obecně lze hovořit o vlivu inteligence na dosažené vzdělání a socioekonomický status [např. Roberts et al. 2007; von Stumm et al. 2009] a na straně druhé zprostředkující mechanismus v podobě působení významných druhých na formování vzdělanostních aspirací a životních cílů [např. Sewell 1961; Haller, Portes 1973; Kerckhoff, Huff 1974; Jencks et al. 1972; Kerckhoff 1989; Sewell et al. 2004]. Obecně se výzkumníci v procesu dosahování sociálního statusu zaměřovali převážně na úlohu kognitivních schopností jedince (snadno měřitelných testy inteligence) [Herrnstein 1973; Herrnstein, Murray 1994; Dary et al. 2005; u nás pak např. Matějů, Řeháková, 1992]. Z hlediska stratifikačního procesu, tedy otázky sociální mobility, respektive reprodukce, jsou podstatné poznatky výzkumu upozorňující na to, že kognitivní schopnosti jsou významným prediktorem úspěšné vzdělávací dráhy,⁴⁷ a že spolu s představami o životním úspěchu

⁴⁷ Na tomto místě zmiňme výsledky dlouhodobé longitudinální studie realizované v Praze a Brně od roku 1956. Ta mj. sledovala kognitivní vývoj od šestého měsíce do dospělosti. Prokázalo se, že „(j)iž v předškolním věku mají budoucí středoškoláci lepší

(obecně ambice) utvářejí v adolescenci studijní aspirace [např. Matějů, Straková, Veselý et al. 2010: kap. 9]. Přitom platí, že právě vzdělanostní aspirace v období adolescence představují klíčový prvek ovlivňující budoucí vzdělanostní a posléze i profesní dráhu. Vliv socioekonomického statusu rodiny původu je tedy zprostředkován skrze hodnoty rodičů, které uplatňují při výchově svých dětí.

Nicméně jak upozorňuje G. Farkas [2003] či M. Jackson [2006], sociologie věnovala v této souvislosti dosud velmi málo pozornosti *nekognitivním charakteristikám* osobnosti, zejména hlavním osobnostním rysům (výjimku představují například [Jencks et al. 1979; Wang et al. 1999; Stumm et al. 2009]). Mezi tyto vlastnosti lze řadit například sociální vnímavost, impulzivitu nebo vytrvalost. Důvodem, proč doposud stály spíše stranou zájmu výzkumníků, je jejich relativně malá váha jednak v kontrastu s vlivem kognitivních schopností a školního výkonu a jednak v porovnání s dopady sociokulturního zázemí rodiny. Svoji roli sehrává také složitá operacionalizace těchto psychologických charakteristik či náročná administrace v rámci reprezentativních sociologických šetření. Podle S. Bowlese a H. Gintise [1976] jsou dokonce nekognitivní osobnostní vlastnosti a rysy (mezi něž řadí příjemnost/sympatičnost, extroverzi, pracovní orientaci, emocionalitu a vstřícnost) v procesu dosahování vzdělanostního a sociálního statusu důležitější než kognitivní schopnosti. Odpověď na otázku po míře vlivu kognitivních a nekognitivních složek osobnosti na socioekonomický status zůstává ovšem otevřená.⁴⁸ Je ale bezesporu mimo jakékoliv pochyby, že jisté osobnostní (nekognitivní) charakteristiky jsou na pracovním trhu oceňovány, ba co více, stávají se nezřídka kritériem již samotného výběru pro tu kterou profesi. Vedle obecně ceněné konformity je také v profesích působících ve stále více rozrůstajícím se sektoru služeb zapotřebí jakýsi „osobnostní balíček“, který jedince doslova prodává na flexibilním trhu práce. Oceňované jsou zde především vlastnosti jako příjemně zapůsobit na cizí lidi, schopnost vycházet s ostatními, spolehlivost či důvěryhodnost [Jackson 2006: 198].

Pod pojmem „osobnost“ v tomto textu tedy rozumíme především nekognitivní charakteristiky jedince, konkrétně budeme sledovat osobnostní rysy měřené pomocí tzv. pětifaktorové struktury osobnosti, o níž pojednáváme

výsledky v kognitivních testech než budoucí učňové“ [Havlíková, Břicháček, Tomášek 2007: 141]. „Kognitivní vývoj budoucích studentů a studentek je prakticky ve všech bodech vyšší než budoucích učňů a učnic“. [ibid: 142]

⁴⁸ Vlivu kognitivních schopností a nekognitivních rysů je v poslední době věnována stále větší pozornost v ekonomii. Výzkumy ukazují, že jejich efekt na příjem i různé sféry jednání (vzdělání, zaměstnanost a rizikové chování) je přibližně srovnatelný [Heckman, Stixrud, Urzua 2006].

níže.⁴⁹ V následujících analýzách pracujeme s modelem vztahů, v němž uvažujeme vliv socializačních podmínek v rodině původu a osobnostních charakteristik na stratifikační výsledky, kterými budou socioekonomický status a mobility trajektorie. Jak bylo naznačeno výše, lze pochopitelně uvažovat i obrácený mechanismus, v němž bychom sledovali vliv procesu získávání pozice ve stratifikaci na utváření osobnosti [srovnej např. Rosenberg, Pearlin 1978]. Tomuto tématu se zde s ohledem na omezený prostor nevěnujeme, na příkladu utváření sebeúcty jsme jej pojednali již dříve [Šafr, Bariekzahyová 2012].⁵⁰

Pětifaktorová struktura osobnosti – Big-Five a její souvislosti se stratifikací

Pětifaktorová teorie osobnosti [McCrae, Costa 1996, 1999] v sobě zahrnuje dva pohledy na podstatu lidské přirozenosti tím, že rozlišuje biologicky dané bazální tendence a kulturně podmíněné charakteristiky adaptace. Každá abstraktní psychologická dispozice se projevuje jako charakteristika adaptace, která je výsledkem interakce jedince s prostředím. Obsah pěti obecných dimenzí osobnosti je následující (uvádíme je podle [Hřebíčková 2004]).

Neuroticismus ukazuje na emocionální labilitu či stabilitu osobnosti. Emocionálně labilní jedinci bývají nejistí, úzkostní, nervózní, častěji se něčeho obávají, intenzivněji prožívají strach, stres, smutek atd. Naopak emocionálně stabilní lidé bývají klidní, vyrovnaní, lépe zvládají stresující situace, příliš se nestraší, neobávají se vnějšího ohrožení. *Extroverze* vyjadřuje otevřenost, společenskost, přátelskost, komunikativnost, aktivitu, optimismus, sebejistotu. Introverti naproti tomu bývají uzavření, hloubaví, v komunikaci s druhými spíše zdrženliví, nezávislí, samostatní. *Přívětivost* reflektuje interpersonální chování jedince, charakterizuje osoby empatické, altruistické, vnímavé, důvěřující druhým lidem a spolupracující s ostatními. Naopak pro ty, kteří dosahují nízkého skóre na této škále, je často charakteristický egocentrismus, soutěživost, neochota spolupracovat s druhými, až nepřátelství. *Svědomitost* postihuje vztah

⁴⁹ Výzkum vedle Big-Five zkoumal také sebeúctu a umístění kontroly nad životem (*locus of control*). Tyto prvky osobnosti zde neuvažujeme, v krátkosti o nich pojednááme jinde, viz [Bariekzahyová, Šafr 2011].

⁵⁰ Výsledky analýz na stejném datovém souboru, jako používáme v této kapitole, ukazují, že sebeúcta jedince je determinována především sebeúctou rodičů, dále ji stimuluje demokratická – autoritativní výchova, zatímco volný výchovný přístup rodičů (s těmito koncepty seznamujeme čtenáře dále) a zhoršené vztahy v rodině ji omezují [Šafr, Bariekzahyová 2012].

a přístup člověka k práci, plánování, organizaci a realizaci činností či úkolů. Pro jedince s vysokým skóre na škále svědomitosti je charakteristická cílevědomost, vytrvalost, disciplinovanost, systematickosti, spolehlivost, preciznost, pevná vůle, smysl pro pořádek. U jedinců dosahujících nízkého skóre na této škále se spíše můžeme setkat s lhostejností, nedbalostí, nespolehlivostí, s nepřilíživou cílevědomostí atd. *Otevřenost vůči zkušenosti* (či někdy také intelekt) je některými autory jako osobnostní rys poněkud zpochybňovaná. Vyjadřuje bohatou fantazii, estetickou vnímavost, citlivost k emocím, zvědavost, nezávislost, nekonformnost, vyhledávání nových podnětů a způsobů jednání. Jejím opakem je konformita, konzervativnost, oceňování řádu.

Z hlediska námi sledované otázky po vztahu osobnosti a procesu stratifikace jsou podstatné jednak poznatky z oblasti vlivu osobnostních rysů na školní výkon, ale také skutečnost, že psychodiagnostické způsoby měření Big-Five (tzv. NEO inventáře) jsou často přímo používány ve sféře poradenství, ať už v pedagogicko-psychologickém, tak především v personalistickém, při výběru povolání. Tím se psychologické vlastnosti osobnosti fakticky stávají přímo součástí mechanismu selekce do určitých vzdělanostních drah a později profesních kategorií. Využívány jsou především údaje o míře otevřenosti, svědomitosti a extroverze.

Výsledky výzkumů souvislostí Big-Five se vzděláváním a profesním uplatněním jsou rozsáhlé, uvedme v krátkosti pouze některé (přejaty jsou z [Hřebíčková, Urbánek 2001]). Bylo prokázáno, že otevřenost zkušenosti je silným prediktorem studijní úspěšnosti [McCrae, Costa, Piedmont 1993] a souvisí se schopností učit se a motivací k učení [Barrick, Mount 1991]. Cílevědomí, vytrvalí a pečliví studenti s vysokým skóre svědomitosti mají předpoklady dosáhnout vyššího vzdělání [Digman, Takemoto-Chock 1981]. Školní úspěšnost také roste s vyšší hodnotou svědomitosti obdobně jako s IQ [Digman 1989].

Profesní zájmy mají vztah především k extroverzi a otevřenosti zkušenostem [Costa, McCrae, Holland 1984]. Lidé vyznačující se otevřeností ke zkušenostem se častěji věnují uměleckým profesím, vědecké práci a nebrání se v průběhu života změnit svoji pracovní kariéru [McCrae, Costa 1995]. Tento osobnostní rys souvisí také s výkony v tréninku nebo výcviku. Lidé s vyšším skóre otevřenosti mají pozitivní vztah k získávání nových poznatků a učení se novým dovednostem. Extroverze souvisí se zájmem o podnikání a obchodování, kde se (teoreticky) dobře uplatní extrovertní jedinci, jejichž pracovní výkonnost ovlivňuje sociabilita, družnost, výmluvnost a asertivita. Míra svědomitosti se jeví jako efektivní prediktor pracovní úspěšnosti. Nižší míra přívětivosti pak poukazuje na vůdcovské schopnosti.

Výchova, výchovné styly rodičů

Rozvoj vzdělanostní a profesní aspirace, životních cílů, hodnot a také osobnostních charakteristik jako např. sebeúcta je důsledkem životní zkušenosti dítěte/adolescenta, která je do značné míry utvářena v kontextu jejich zděděného statusu rodiny původu. Rodiče učí děti jednak přímo – instruováním, odměnou či trestáním, jednak nepřímo skrze příklady svého jednání a promluv, i toho, jak sdělují a interpretují dění kolem. Jak jsme naznačili již v první kapitole, rodiče se liší v přístupu k výchově z hlediska učení, podněcování a usměrňování dítěte. Využívají při tom postupů (výchovných prostředků), které pokládají za nejvhodnější. Jsou to nejrůznější odměny a tresty, vysvětlení, předvedení na určitém vzoru atd. Rodiče si výchovné cíle konkrétně volí jednak na základě vlastního hodnotového systému (vlastních přesvědčení, zkušeností aj.), jednak podle předpokladů na straně dítěte (rozumová, sociální, citová zralost, schopnosti, osobnostní dispozice aj.). Osobnost dítěte se patrně utváří mnohem více bezděčně tím, co rodiče dělají a jak se k němu chovají, než tím, co mu přikazují, zakazují a čemu jej záměrně učí. V psychologii potvrdila řada autorů velký význam učení pozorováním neboli učení nápodobou. Zároveň se ukázalo, že působivost vzoru může být různá podle rozdílných okolností a podle toho, co se má dítě učit. Chování lidí, kteří jsou úspěšnější nebo kteří dosahují ocenění druhých, napodobují děti častěji než chování neúspěšných modelů.

Pro jednoduchost lze všechny záměrné i spontánní způsoby chování rodiče vůči dítěti, které ovlivňují jeho vývoj, klasifikovat do určitých typů – *výchovných stylů*. Zřejmě nejčastěji se můžeme v literatuře setkat se starším rozdělením do tří základních přístupů rodičů k výchově. Toto rozdělení vychází z pionýrské práce D. Baumrindové, která je vymežila na základě náročnosti, direktivnosti, tvořivosti a míry citového pouta [Baumrind 1966, 1978].⁵¹

Pro *autokratický (authoritarian)* je příznačné vyžadování bezpodmínečné poslušnosti, podřízení se autoritě, uposlechnutí všech příkazů a zákazů bez výjimky a bez diskusí. Výchova se tak nejčastěji děje ve formě jasných příkazů a zákazů. Verbální komunikace s dítětem má omezenější charakter. V pozdější fázi adolescence rodiče rozhodují za dospívajícího, diktují mu, co má dělat, v důsledku čehož mohou potlačit i rozvoj jeho samostatnosti. Na jedné straně se ve vztahu k dítěti projevuje ochranářství, na straně druhé rodiče neváhají při vzniku konfliktu uplatňovat tresty.

⁵¹ Jiní autoři hovoří o podobných vlivech: vřelost, kontrola a demokracie [Schaefer 1965; Steinberg et al. 1992]. Rozlišovat je třeba mezi specifickými výchovnými praktickými rodičů a obecnými charakteristikami rodičovství [Darling, Steinberg 1993].

Demokratický, liberální styl opřený o *autoritu* rodičů (*authoritative*) je vyjádřením partnerství s dítětem. Rodiče pokládají za nejdůležitější respektování dítěte jako samostatné bytosti s právem rozhodovat o sobě poměrně svobodně vzhledem k věku a vzhledem k předpokládaným následkům jednání. Dítě musí současně poznávat svou odpovědnost vůči druhým lidem v rodině i mimo ni. Rodiče s dítětem intenzivně komunikují, snaží se mu zprostředkovat pochopení a rozumění světu kolem vysvětlováním svého jednání i jednání lidí v okolí. Kládou důraz na racionalitu při řešení problémů. Programově se snaží být vzorem a oporou. Záleží jim na tom, aby dítě jejich požadavkům rozumělo a vědělo, čemu slouží, proč platí. Učí dítě odpovídat na otázky, s nimiž se setkávají a budou dále setkávat ve svém životě. Klade se důraz na dosažení společně přijatelného řešení konfliktů a na význam společného dialogu. Obecně se demokratický výchovný styl pokládá za nejpríznivější pro zdravý vývoj dítěte – opírá se více o vysvětlení než o tresty, ponechává dítěti přiměřenou volnost a přitom mu vymezuje důležité hranice. Tento způsob výchovy považujeme, spolu s ochotou a úsilím rodičů a širšího okruhu rodiny děti připravovat do školy, za jednu ze složek vytvářejících interakční sociální kapitál uvnitř rodiny [Coleman 1988], neboť demokratickým přístupem se mohou u dítěte rozvíjet postoje a návyky nezbytné pro život v kolektivu, v němž si je každý vědom své zodpovědnosti, ale má také určitou míru samostatnosti.

Setkat se lze také s výchovným přístupem, který dítěti ponechává co největší volnost, neomezuje jeho vlastní aktivity. Označujeme ho jako *volný styl* nebo také *permisivní*. Rodiče dávají dítěti maximální svobodu, jejich požadavky, nároky a omezení jsou víceméně sporadické. Nejsou aktivním činitelem utvářejícím budoucí jednání dítěte. Předpokládají, že dítě nakonec přijde k rozumu a samo musí vědět, co chce. Další výzkumy ukázaly, že tento přístup není jednoznačně koherentní, rozlišit je třeba volnost ve smyslu shovívavosti a vysoké míry pochopení – liberálně benevolentní přístup a *de facto* rezignovanost na aktivní rodičovství – nedbalý zanedbávající přístup [srovnej např. Huver et al. 2010; Vignoli et al. 2005]. Druhé zmíněné pojetí výchovy – označit ho můžeme také jako lhostejné – je blízké přístupu ke starším dětem (tj. ve věku povinné školní docházky), který identifikoval v dělnických rodinách T. Katrňák jako „volně plovoucí zátka“. Jedná se o styl výchovy, který rezignuje na motivaci potomků k aktivnímu přístupu k životu, zejména co se týče vztahu ke škole. Dítě je ponecháno, aby se samo připravovalo do školy, nejsou na něj kladeny žádné nároky či dlouhodobé cíle. Má se rozhodnout samo, o tom jakou další vzdělávací dráhu zvolí, záleží jen na tom, jak mu to ve škole jde. Rozhodujícím kritériem vnitřně diferencujícím tento styl je přístup k trestání: nezřídká je laxnost ve vlivu na směřování dítěte a podpora jeho motivace doprovázena pouze

fyzickým trestem jakožto jakousi záchrannou brzdou, pozdní reakcí na vyvstalý problém. Naproti tomu vysokoškolsky vzdělané rodiny se zajímají, jak je jejich dítě ve škole spokojené, a kladou na něj vyšší očekávání – uplatňují tedy ve výchově mnohem častěji demokratický-autoritativní styl. Navíc se školou intenzivněji komunikují a snaží se intervenovat do hodnocení svého potomka v případě, že má špatný prospěch.

Jak ukázaly dřívější výzkumy, výchova dětí a hodnoty, ke kterým jsou vedeny, je třídně ukotvena, resp. vyvěrá z odlišné zkušenosti na základě typu a povahy vykonávané práce [Kohn 1959a,b, 1963]. Výzkumy amerického sociologa M. Kohna ukázaly, že rodiče z nižší třídy vyžadují bezprostřední poslušnost samu pro sebe, zatímco rodiče ze střední třídy orientují výchovné působení spíše na to, aby si dítě osvojilo obecnější standardy chování, tzn. že se nezajímali jen o důsledky chování, ale také o jeho obsah. Rozlišení rodičovských přístupů k výchově, především pak demokratického-autoritativního a permissivního-volného stylu, A. Lareauová je označuje jako „společný rozvoj“, resp. „růst přirozenou cestou“ [Lareau 2003], proto považujeme z hlediska socializačních dopadů na životní úspěch za klíčové. Jejich identifikace a zjištění, do jaké míry jsou determinovány třídní pozicí, spolu s odpovědí na otázku, zda mají vliv na pozdější životní dráhu, nám umožňuje pochopit konkrétní mechanismy, kterými dochází k reprodukci sociální struktury skrze hodnoty a preference (srovnej [Kohn, Schooler 1969]).

Výzkumné otázky a operacionalizace použitých proměnných

Následující empirická analýza je rozdělena do tří částí. Nejprve se detailně věnujeme způsobu měření dvou konceptů, které jsme představili v předchozí části a které představují hlavní vysvětlující proměnné v následujících analýzách sociální mobility. Tím prvním je pětifaktorová struktura osobnosti, tzv. Big-Five, druhým pak přístupy k výchově – výchovné styly. Prvotním cílem bude empirická identifikace těchto složitých konceptů v souladu s teoretickými východisky. Také budeme hledat odpověď na otázku, zda byly jednotlivé výchovné přístupy zastávány rodinami různého třídního postavení se stejnou intenzitou, nebo zda lze hovořit o jejich třídní podmíněnosti. V další části si nejprve klademe otázku, zda a do jaké míry se na dosahování statusu v dospělosti podílí, vedle askriptivních charakteristik vztahujících se k rodině původu, jednak socializační faktory v podobě výchovných stylů rodičů a jednak osobnostní rysy jedince (nekognitivní rysy osobnosti v podobě Big-Five a doplňkově také kognitivní schopnosti odrážející se ve školním výkonu). Na závěr se věnujeme

souvislostem osobnostních charakteristik a výchovných přístupů rodičů se specifickými trajektoriemi sociální mobility, kterými jsou mezigenerační setrvání v dělnické třídě a vzestup do střední třídy. Podobně jako v předcházející kapitole pojednávající o vlivech pro-čtenářského klimatu rodiny jsou analýzy provedeny výhradně na dyadických dvojicích potomek-rodič (efektivní vzorek tvoří 608 případů).

Big-Five – pětifaktorová struktura osobnosti

Osobnost jedince se může sociologovi jevit jako něco obtížně měřitelného. Jak upozorňují M. Haller a B. Müller [2008], v sociologickém výzkumu je třeba přestat psychologické vlastnosti přehlížet (či lépe řečeno přestat se obávat jejich složité operacionalizace), neboť osobnostní charakteristiky spolu s identitou významně určují chování, postoje a emoce. Skrze rozdíly v osobnosti lze kupříkladu vysvětlit, proč někteří lidé mají více sociálních kontaktů než jiní, nebo že jsou spokojenější se životem.

K měření Big-Five byly vytvořeno mnoho verzí poměrně rozsáhlých psychologických dotazníků, tzv. NEO inventářů, které se využívají v psychodiagnostice i v základním výzkumu.⁵² Nejnámější NEO-PI-R byl zatím přeložen a použit ve více než 30 jazycích, přičemž faktorová analýza potvrdila velmi podobné pětifaktorové řešení v mnoha zemích na celém světě. Vzhledem k obtížnosti měření (náročnosti na prostor v dotazníku) je ve velkých sociologických reprezentativních šetřeních aplikace tohoto konceptu spíše sporadická, jako příklad lze uvést jeho uplatnění při explanaci životní spokojenosti [Haller, Müller 2008] či ideologií sociální spravedlnosti [Bayer, Šafr 2007]. Navíc využití nachází pouze značně zkrácené baterie otázek, které pochopitelně vedou k nižší reliabilitě měření.

Big-Five jsme se pokusili zachytit v našem výzkumu Distinkce a hodnoty 2008, s vědomím, že se s ohledem na časové omezení v rámci standardizovaného rozhovoru jedná o úkol značně náročný. Využili jsme baterii otázek se čtrnácti položkami z české verze dotazníku NEO-FFI [Hřebíčková, Čermák, 1996; Hřebíčková 2004], pomocí nichž respondent hodnotí sám sebe. Ke každé dimenzi byly vždy uvažovány dvě pozitivní a jedna negativní položka, výjimku

⁵² K nejnámějším patří NEO Personality Inventory z dílny P. T. Costy a R. R. McCrae: NEO-PI a NEO-PI-R (Revised NEO Personality Inventory) s 240 položkami, kdy jsou v rámci jednotlivých pěti hlavních dimenzí osobnosti ještě konstruovány dílčí subškály, a její zkrácená verze NEO-FFI (NEO Five-Factor Inventory) s 60 položkami. Přehled přístupů k měření Big-Five viz [Hřebíčková, Urbánek 2001; Hřebíčková 2004].

představovala otevřenost zkušenostem, u níž jsme využili pouze dvě pozitivní položky. Ačkoliv jejich výběr a formulace byla podrobena další reflexi po pilotáži dotazníku, výsledky rozkrývající strukturu pomocí metody hlavních komponent (PCA) neodpovídaly zcela předepsané operacionalizaci Big-Five [viz Hřebíčková, Čermák 1996]. Faktorová analýza sice extrahovala pět dimenzí, nicméně některé položky se nepřiradily jednoznačně k odpovídajícím faktorům Big-Five, zejména v případě dvou položek,⁵³ které jsou v NEO-FFI součástí operacionalizace otevřenosti zkušenostem (výsledky jsou uvedeny v příloze A.5.1). Proto jsme analýzu po jejich vyloučení provedli znovu a nakonec tak zvolili pouze čtyřdimenzionální řešení s dvanácti položkami, viz tabulku 5.1. Dimenze otevřenosti zkušenostem v dalších analýzách proto není zastoupena. Nicméně ani toto řešení není z hlediska konzistence měření zcela bezproblémové. Nejvýraznější odchylky lze pozorovat u neuroticismu, kde vykazuje vysokou zátěž položka „Nepovažuji se za příliš veselého“ patřící do extroverze, s níž naopak silně koreluje položka „Raději bych s ostatními spolupracoval“, která správně patří do přívětivosti. Obě tyto odchylky lze ovšem považovat za významově odůvodnitelné. Navíc všechny položky (s výjimkou dvou) mají faktorový náboj na odpovídající škále vyšší než 0,30. Kromě extroverze zkonstruované aditivní indexy také nedosahují uspokojivých hodnot položkové reliability vyjádřené pomocí koeficientu Cronbachovo Alfa, přičemž nejméně konzistentní je škála Přívětivosti. Výsledek to však není překvapivý, neboť při tak malém počtu položek a heterogenní populaci (byť věkově homogenní) je běžné, že dosahujeme nízké reliability [srovnej Haller, Müller 2008].⁵⁴ Při vytváření sumačních indexů jsme provedli přiřazení jednotlivých položek k jednotlivým dimenzím Big-Five na základě metodologie konstrukce NEO-FFI [viz Hřebíčková, Čermák 1996], a to i přesto že, jak jsme viděli, získané faktorové zátěže v některých případech naznačují poněkud odlišné řešení.

⁵³ Jedná se o položky: e) „Jsem fascinován/a motivy, které nalézám v umění a v přírodě.“ a j) „Poezie na mě má velmi malý nebo vůbec žádný vliv“, které byly vybrány, protože mají v české verzi NEO-FFI jednu z nevyšších zátěží v dimenzi otevřenost ke zkušenostem [viz Hřebíčková, Čermák 1996].

⁵⁴ Na validitu použitého měření Big-Five ukazují korelace jednotlivých škál se sebeúctou, které jsou v souladu s obecnými poznatky [Wagnerová 2010: 330]: neuroticismus ($R = -0,275$), svědomitost ($R = 0,252$) a extroverze ($R = 0,281$) ($p > 0,05$; dyády rodič-potomek, $N = 538$, listwise).

Tabulka 5.1. Osobnostní charakteristiky, tzv. Big-Five,⁵⁵ metoda hlavních komponent (PCA), 12 položek

	Neuro- ticismus	Svědo- mitost	Extro- verze	Přívě- tivost
Často se cítím nervózní	0,72	0,04	0,01	0,09
Často se cítím horší než ostatní	0,71	-0,19	0,10	0,05
Zřídka kdy pocítím úzkost *	-0,37	-0,19	0,01	0,50
Své věci udržuji v pořádku	0,02	0,74	0,24	-0,07
Dokážu si zorganizovat čas	-0,07	0,74	0,01	0,32
Někdy na mne není spolehnutí *	0,31	-0,62	0,10	0,41
Nepovažuji se za příliš veselého *	0,68	-0,03	-0,20	0,02
Jsem dobře naladěný člověk	-0,54	0,18	0,36	0,30
Velmi rád se bavím s jinými lidmi	-0,21	0,03	0,80	0,13
Raději bych s ostatními spolupracoval	0,08	0,12	0,76	-0,18
Ve svých názorech jsem neústupný *	0,06	0,19	0,03	0,71
Mnozí lidé si o mně myslí, že jsem sobecký *	0,41	-0,12	-0,22	0,56
Vysvětlená variance (celkem 57,5 %)	18,6 %	13,8 %	12,7 %	12,4 %
Cronbachovo Alfa škály	0,47	0,56	0,61	0,33

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodíč, N = 547 (listwise).

Poznámka: rotace Varimax, k určení počtu dimenzí použito Kaiserovo kritérium; zvýrazněné položky použity v sumačních indexech Big-five; * škály při konstrukci sumačního indexu v souladu s konstrukcí NEO-FFI otočeny.

Výchovné styly

Také měření výchovných stylů je záležitostí nesmírně obtížná, navíc je třeba vzít v úvahu věk dítěte (pro teenagery viz např. [Chan, Koo 2010]; pro jejich rodiče [např. Hever et al. 2010]). Vzhledem k tomu, že cílem našeho výzkumu nejsou přístupy k výchově jako takové,⁵⁶ ale spíše jejich dopady na životní úspěch a formování osobnosti, kdy uvažujeme pouze výše uvedené základní kontury,

⁵⁵ Odpovědi na otázku: „Na této kartě jsou uvedeny různé vlastnosti, které může mít člověk. Některé se budou přesně hodit na Vás, jiné vůbec ne. Ostatní se budou hodit tak na půl. Řekněte u každé, nakolik se na Vás hodí.“ Kategorie Likertovské škály (v dotazníku byly v obráceném pořadí): 1. Vůbec se nehodí, 2. Spíše se nehodí, 3. Ani hodí, ani nehodí, 4. Spíše se hodí, 5. Velmi se hodí.

⁵⁶ Podrobně se způsoby výchovy jako takovými, a tedy i sofistikovanou operacionalizací zabývají ve výzkumech adolescentů čeští psychologové [Čáp, Boschek 1996; Giller-

navrhli jsme k jejich měření jednoduchou baterii otázek, která retrospektivně popisuje, „jak to v dětství v rodině chodilo“, pomocí čtrnácti různých položek vztahující se ke třem základním výchovným stylům. Na tuto otázku odpovídali jak potomci, tak i jejich rodiče.⁵⁷ K identifikaci struktury výchovných stylů byla použita metoda hlavních komponent (PCA), jejíž finální řešení pouze s 12 položkami uvádí tabulka 5.2. Analýza potvrdila existenci tří výše popsaných přístupů k výchově v dotázaném souboru rodičů: *Autoritativní-demokratický* (faktor 1), faktor druhý odpovídá stylu *Autoritářskému*, pro přehlednost hovořit o něm budeme také jako o „pevné ruce“ a konečně třetí dimenze se nejvíce blíží volnému, pasivnímu – *permissivnímu* stylu výchovy, v jehož případě používáme také označení pomocí metafory o „volně plovoucích zátkách“.⁵⁸

Zde je třeba upozornit, že počáteční řešení pro všech 14 položek zahrnovalo také používání fyzických trestů, tato položka ovšem vykazovala vysokou zátěž u druhé i třetí dimenze (autoritářský, resp. permissivní výchovný styl), a proto byla z finálního řešení vyřazena (výsledky uvádíme v příloze A.5.2). Potvrzuje se tak dvojnásobný význam trestání: jednou jako nástroje pevné ruky, jindy jako v podstatě úniková reziduální strategie indikující bezradnost a rezignovanost na aktivní přístup k výchově. Dodejme, že struktura odpovědí kopíruje strukturu popisující výchovu na základě výpovědí potomků [viz Šafr 2009a] a rovněž korelace mezi jednotlivými položkami v odpovědích potomka a rodiče lze s ohledem na obtížnou uchopitelnost, verbalizaci i dlouhý časový odstup v průměru jako celek považovat za relativně uspokojivou.⁵⁹ Je třeba podotknout, že

nová 2009]. Tito autoři se však nevěnují problematice souvislosti výchovného působení a sociální stratifikace, resp. školního výkonu (k tomu tématu viz např. [Steinberg et al. 1992]). Toto téma je sociology doposud spíše opomíjené, ale jak ukazují nejnovější poznatky z Velké Británie [Chan, Koo 2010], patří do dimenze kulturních zdrojů rodiny, a proto by problematice na kvantitativní strategii orientované výzkumy mezigenerační reprodukce nerovností měly věnovat pozornost.

⁵⁷ Otázka pro rodiče zněla takto: „Když si vzpomenete na tehdejší dobu (máme na mysli dobu, kdy Vaše dítě chodilo na ZŠ), jak moc se na Vaši rodinu hodí následující charakteristiky?“ (odpovědi na škále souhlasu 1 – rozhodně ne až 4 – rozhodně ano; v dotazníku byly původně uvedeny v obráceném pořadí).

⁵⁸ Na validitu takto měřeného pasivního výchovného stylu ukazuje záporná korelace ($R = -0,187$) s indexem „Rodiče naučili do života“. Potomek posuzoval u každé z nabízených 13 vlastností či schopností, zda ho/jí naučila škola, rodiče nebo někdo jiný/ sám se naučil (šlo o schopnosti jako např. prosadit se, samostatně myslet, vycházet s ostatními, dotahovat věci dokonce). Index byl vytvořen jako součet odpovědí „naučili spíše rodiče“. Tento index nevykazuje žádnou korelaci s *autoritářským výchovným stylem*, u *autoritativního-demokratického* stylu je korelace pozitivní ($R = 0,173$).

⁵⁹ Pearsonovy korelační koeficienty v souboru rodin dosahují hodnot od 0,28 u „snažili se porozumět“ a „nechali plánovat volný čas dle svého“, což jsou formulace vágnějšího charakteru, po 0,52 „musel pomáhat v domácnosti“.

nejobtížněji měřitelný se ukázal být volný výchovný styl, k jehož operacionalizaci by bylo v dalších výzkumech vhodnější použít více položek tak, aby byla jednak zachycena uvedená subdimenzionalita (liberálnost vs. pasivita) jednak lépe podchycena právě ona tak obtížně měřitelná laxnost a rezignovanost na cílené usměrňování dítěte. Výsledky metody hlavních komponent (po vyloučení položky fyzických trestů) posloužily ke konstrukci tří sumačních indexů, které reprezentují jednotlivé výchovné styly (při jejichž konstrukci byly u některých položek škály otočeny a indexy byly standardizovány na z-skóry). Jednotlivé součtové indexy vzájemně korelují: autoritativní-demokratický výchovný styl pozitivně souvisí s autoritářským ($R = 0,190$), zatímco k permissivnímu přístupu se vztahuje výrazně negativně ($R = -0,554$), podobně je tomu i v případě autoritářského stylu ($R = -0,164$). Tyto výsledky naznačují, že jak v případě autoritativního, tak i autoritářského stylu jde o aktivní cílenou angažovanost rodičů ve výchově.

Tabulka 5.2. Výchovné styly. Metoda hlavních komponent (PCA), výpovědi rodičů, 12 položek

	Komponenta		
	1	2	3
S dítětem si hodně povídali	,792	,094	,117
Hra, vymyšlení zajímavých věcí	,783	-,073	-,126
Když něco chtěli, vysvětlili proč	,666	,080	,226
Snažili se porozumět	,659	,020	,266
Dbali na dobrý prospěch *	,555	,146	,449
Dítě podporovali za každé situace	,545	,118	,267
O rozhodnutích se nediskutovalo	-,201	,709	,137
Dbali na dodržování pořádku	,262	,687	,094
Dítě muselo pomáhat v domácnosti	,011	,636	,009
Kladli velké nároky	,306	,579	-,327
Bylo nám jedno, co dělá	-,189	,071	-,827
Chtěli vědět, jak tráví volný čas *	,446	,207	,539
Vysvětlená variance (celkem 54,3 %)	26,3 %	15,2 %	12,8 %
Cronbachovo Alfa škály	0,78	0,56	0,68

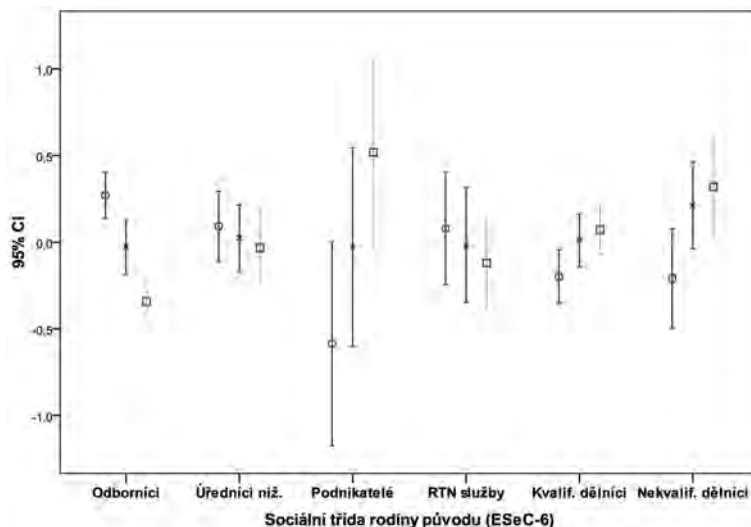
Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 562 (listwise).

Poznámka: rotace Varimax, k určení počtu dimenzí použito Kaiserovo kritérium; zvláště zřetelné položky byly použity v sumačních indexech; * škály při konstrukci sumačního indexu otočeny (max = nesouhlas).

Třídní podmíněnost výchovy

Jedním z hlavních cílů našeho výzkumu bylo odpovědět na to, zda se liší sociální přístup v závislosti na třídní pozici rodiny. Základní kontura míry intenzity výchovných stylů podle sociální třídy rodiny původu naznačuje, že pro servisní třídy (vysocí odborníci) byl typičtější důraz na nenásilně zprostředkovanou autoritu v komunikaci doplněný rozvinutějším emočním vztahem, zatímco u rodičů z dělnické třídy se setkáváme častěji s volným výchovným stylem rezignujícím na aktivní usměrňování dítěte.⁶⁰ Autoritářský styl – „pevná ruka“ byl uplatňován v rodinách různého postavení přibližně se stejnou intenzitou. Nicméně při detailnějším pohledu, kdy využijeme podrobnější členění sociální třídy pomocí 6 kategorií zhruba odpovídajících klasifikaci ESeC (viz obrázek 5.1), vidíme, že permissivní výchovný styl („plovoucí zátky“) je typický především pro rodiny nekvalifikovaných dělníků, ale také se s ním lze častěji setkat i v rodinách podnikatelů.

Obrázek 5.1. Výchovné styly podle sociální třídy rodiny původu (ESeC 6), výpovědi rodičů, průměry z-skórů

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 540 (listwise).

Poznámka: ○ Demokratický-autoritativní, x Autoritářský-pevná ruka, □ Permissivní.

⁶⁰ Vyjádřeno v procentech: ve skupině s nejvyšší intenzitou demokratického-autoritativního přístupu k výchově (horní tercil) nalezneme 37 % rodin ze servisní třídy, zatímco z dělnické jen 22 %. Naopak ve skupině s nadprůměrnou hodnotou indexu permissivního-volného výchovného stylu je pouze 10 % rodin ze servisní třídy, v dělnické třídě je podíl více jak dvojnásobný (26 %).

Uvedené rozdíly, byť nejsou nikterak velké, potvrzují předchozí zjištění z kvalitativního výzkumu brněnských dělnických a vysokoškolských rodin, podle nichž se i u nás rodiny s odlišným třídním postavením liší nejen v objemu kulturního kapitálu, ale také ve stylu výchovy a přístupu ke škole [Katrňák 2004].⁶¹ Otázkou, kterou si klademe v následující části, je, do jaké míry se výchovné styly rodičů podílí, spolu s osobnostními rysy potomka, na dosaženém socioekonomickém statusu v dospělosti. Důvod, proč se touto otázkou zabýváme, spatřujeme v tom, že chceme-li hlouběji pochopit mechanismy stratifikačního procesu, je podle našeho názoru třeba empiricky sledovat, jak výchova v rodině působí na osobnost (již od rané fáze dětství), která pak potenciálně ovlivňuje dosahování statusu/třídní pozice, respektive může podpořit mobilitní vzestup. Tento proces ovšem není takto kauzálně přímý, neboť nepochybně platí, že osobnost dospělého jedince je zároveň ovlivněna vlastní mobilitní trajektorií. V následující části budeme proto zkoumat efekty výše pojednaných výchovných stylů rodičů spolu se strukturou osobnosti potomka v komplexním modelu zohledňujícím provázanost působení jednotlivých proměnných. Nejprve analyzujeme vliv na dosažený socioekonomický status a posléze se zaměříme na specifickou mobilitní trajektorii – vzestup z dělnické třídy.

Vlivy na socioekonomický status v dospělosti

V této části budeme v modelu dosahování socioekonomického statusu sledovat faktory přispívající k mezigeneračnímu pohybu po společenském žebříčku. Výsledky regresních modelů pro současné profesní postavení (rok 2008) měřené pomocí mezinárodního indexu sociálně ekonomického statusu ISEI [Ganzeboom, De Graaf, Treiman 1992] jsou uvedeny v tabulce 5.3.

Předně platí, že vyššího profesního statusu dosáhly ženy a ti jedinci, jejichž rodiče měli vyšší stupeň vzdělání. Reprodukční mechanismy dokumentuje i nižší hodnota ISEI u potomků, jejichž rodiče patřili do třídy nekvalifikovaných dělníků (v modelu 1, který zahrnuje askriptivní charakteristiky vztahující se mj. k rodině původu; srovnej se základním modelem dosahování statusu v kapitole 2). Pro nás je zde podstatné, že v souladu s naším očekáváním, k většímu profesnímu úspěchu přispěl také demokratický-autoritativní výchovný styl, který se vyznačuje výchovou partnerstvím a příkladem (model 2a). Oproti našemu očekávání se neukazuje vliv autoritářského

⁶¹ Jak ukazují výsledky aktuálního výzkumu Rodiče a výchova z konce roku 2010 (SOÚ AV ČR, v.v.i., ve spolupráci se společností Synovate) provedeného v subpopulacích dělnických a vysokoškolských rodin, výchovné styly jsou třídně zakotvené i u dnešních dětí školou povinných [Špaček, Šafr, Vojtíšková 2010]. Navíc se ukazuje, že existují i rozdíly mezi typem „statické“ a „ambiciózní“ dělnické rodiny [Šafr 2011].

5. Výchovné styly rodičů a osobnostní rysy

(pevná ruka), ale především ani permissivního stylu výchovy, u nějž jsme předpokládali, že bude status v dospělosti oslabovat. Proto jsme v modelu 2b odhadli koeficienty i pro vzájemnou interakci permissivního výchovného stylu a rodičovské příslušnosti k třídě nekvalifikovaných dělníků, což osvětluje vzájemný vztah. Zatímco v rodinách ze střední či vyšší třídy (v modelu 2b indikovaných pouze tímto výchovným stylem, tj. bez interakce) je jeho efekt nevýznamný (či přesněji řečeno kladný), pokud jedinec pochází z dělnické rodiny a byl vychováván v duchu „když bude mít zájem sám/a si cestu najde“, jeho status v dospělosti dosahuje nižších hodnot. Uvedený vztah dokumentuje nejen platnost metafory výchovných poměrů u dětí vyrůstajících v dělnické rodině jako „volně plovoucích zátek“ [Katrňák 2004], ale především třídní zakotvenost samotného důsledku tohoto ve své podstatě laxního přístupu rodičů k výchově z hlediska neúspěchu jejich potomků v životě.

Tabulka 5.3. OLS regrese socioekonomického statusu (ISEI), efekty výchovných stylů rodičů, Big-Five a dalších faktorů, standardizované koeficienty a jejich statistická významnost

	Model 1		Model 2a		Model 2b		Model 3		Model 4	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Muž	-,138	,002	-,116	,010	-,110	,015	-,097	,051	-,028	,553
Vesnice (věk 15let)	-,027	,566	-,009	,850	-,010	,828	,004	,926	,023	,596
Vzdělání rodičů (roky)	,199	,000	,181	,001	,185	,001	,182	,001	,131	,009
Ekonomický kapitál (jak rodina vycházela s příjmy)*	,047	,310	,039	,396	,041	,370	,039	,395	,034	,419
Rodiče: Nekvalifikovaní dělníci	-,179	,001	-,170	,002	,060	,684	,051	,727	,019	,888
Výchovný styl:										
Demokratický-autoritativní*			,142	,009	,140	,010	,117	,032	,064	,206
Autoritářský-pevná ruka*			-,001	,976	,006	,896	-,010	,835	,001	,979
Permissivní*			-,044	,417	,178	,214	,164	,252	,101	,447
Rodiče: Nkv. dělníci x Permissivní vých. styl*					-,347	,094	-,327	,114	-,200	,297
Big-Five:										
Neuroticismus							-,052	,320	-,055	,256
Svědomitost							,130	,009	,054	,247
Extroverze							-,008	,875	,007	,888
Přívětivost							-,109	,018	-,080	,063
Známky na konci ZŠ									-,387	,000
Adj. R Sq	,136		,157		,161		,178		,296	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 428 (listwise).

Poznámka: * výpovědi rodičů, zvýrazněny koeficienty s $p < 0,10$.

Vliv, či přesněji řečeno souvislost, mezi dosaženým socioekonomickým statusem a nekognitivními osobnostními rysy měřenými pomocí Big-Five zachycuje model 3, který v sobě obsahuje i všechny proměnné z předchozích modelů. Patrné je, že vyššího socioekonomického statusu dosáhli především jedinci vyznačující se svědomitostí. Přívětivost dosažený profesní status snižuje. Na první pohled jde o výsledek poněkud překvapivý, nicméně tato skutečnost je v souladu s výsledky jiných studií. Záporný regresní koeficient tak mj. naznačuje, že lidé s vyšší mírou přívětivosti se zároveň vyznačují menší průbojností a dravostí, což může oslabovat jejich motivace k tomu dělat kariéru (dodejme, že v modelu je kontrolován vliv genderu).⁶² Vliv extroverze na profesní pozici je nulový a podobně je tomu také u neuroticismu, kde však lze v souladu s poznatky jiných studií vysledovat alespoň určitý náznak negativního efektu (být věcně velmi slabý a statisticky nevýznamný).⁶³

Poslední model v sobě zahrnuje vliv školního výkonu měřeného jako průměrná známka, resp. prospěch, na konci základní školy. Jejím zařazením se snažíme alespoň částečně dokumentovat velikost vlivu kognitivních schopností na dosažený socioekonomický status v dospělosti, byť jsme si vědomi, že známky přímo neměří mentální schopnosti, ale také právě určité vlastnosti – nekognitivní osobnostní rysy jako např. vůli či cílevědomost, ale i ve školním prostředí oceňovanou konformitu. Do školního prospěchu se navíc také může promítat třídně podmíněné hodnocení výkonu žáka ze strany učitele, jak nás učí radikální verze teorie kulturní reprodukce. Zde se však domníváme, že vliv této eventuality byl v období pozdního socialismu (tj. na konci 80. let), kdy naši respondenti navštěvovali ZŠ, víceméně zanedbatelný.⁶⁴ Predikční sílu této proměnné dokumentuje největší hodnota regresního koeficientu ze všech uvažova-

⁶² Muži dosahují na škále *přívětivosti* nižších hodnot než ženy. Tato charakteristika, alespoň tak jak je měřena v našem výzkumu, tedy částečně odráží femininní přístup k vnějšímu světu. Stejný vztah byl identifikován také v reprezentativním psychologickém výzkumu dospělé české populace používajícím podrobné škály NEO-PI-R [Hřebíčková 2005].

⁶³ V modelu, který neuvažoval vliv výchovných stylů (není prezentován), byla hodnota standardizovaného regresního koeficientu u neuroticismu nepatrně vyšší (-0,077; sig. 0,141). Na velmi slabou souvislost mezi neuroticismem a ISEI ukazuje také bivariátní korelace, která při kontrole vlivu pohlaví dosahuje hodnoty $R = -0,123$ (sig. 0,004).

⁶⁴ K využití školních známek jakožto nejjednoduššího indikátoru kognitivních schopností dítěte nás opravňuje, vedle dřívějšího využití v zahraničních studiích [např. Crook 1997], také skutečnost, že ve výzkumu patnáctiletých žáků PISA 2004, jenž obsahoval testy dovedností ve čtyřech oblastech (matematická, čtenářská, přírodovědná gramotnost a řešení nestandardních úloh), z nichž bylo spočítáno celkové tzv. *plausible values* odrážející mentální schopnosti žáka [viz Matějů et al. 2010], vysvětluje průměr ze známek na pololetním vysvědčení varianci v jeho celkové hodnotě přibližně ze 34 % (korelace $R = 0,579$; sig. 0,000; $N = 6271$; zdroj: vlastní výpočty).

ných vlivů (-0,39; připomeňme, že školní známky mají logiku od nejvyšší k nejnižší), i skutečnost, že statisticky znevýznamňuje vliv ostatních proměnných kromě vzdělání rodičů a přívětivosti.

Máme-li zhodnotit váhu jednotlivých skupin vlivů, pak lze konstatovat, že největší efekt mají na socioekonomický status v dospělosti strukturní, resp. sociodemografické faktory z modelu 1 (cca 14 % vysvětlené variance ISEI) a dále školní výkon měřený prospěchem. Jeho přidáním k těmto proměnným obsaženým v modelu 1 se naše predikční schopnost ve čtvrtém modelu v podstatě zdvojnásobí.⁶⁵ Čistý vliv rodičovských výchovných stylů a nekognitivních vlastností (svědomitost a přívětivost) na profesní status v dospělosti se tak uplatňuje u každého z těchto faktorů pouze přibližně ze dvou procent. Zdá se tedy, že dominantní mechanismus stratifikačního procesu je v českém prostředí veden skrze mezigenerační reprodukci postavení rodičů a zároveň skrze vlastní výkon či talent. Nicméně je třeba mít na paměti, že sledované vlivy nelze od sebe jednoduše oddělit, neboť jsou vzájemně kauzálně provázané: rodičovský přístup, sám podmíněn třídní pozicí rodiny, nejprve formuje přístup ke škole, ten se promítá do hodnocení výkonu na základní škole, které později determinuje možnosti dalšího studia. Nejvyšší stupeň dosaženého vzdělání pak významně předurčuje profesní status potomka v dospělosti. Uvedené výsledky z našeho regresního modelu představují efekty nad rámec tohoto procesu, jde tedy o působení socializačního prostředí v dětství a kognitivních i nekognitivních charakteristik osobnosti pouze v dospělosti, tedy až po ukončení vzdělávacího procesu.

Sociální mobilita: vliv osobnosti na mezigenerační vzestup?

Přejděme nyní ke klíčové analýze této kapitoly, kterou je výstavba logistického regresního modelu, v němž poměříme vliv socializačních faktorů a osobnostních rysů na mezigenerační mobilitní vzestup z dělnické třídy. Sociální mobilitě, respektive reprodukci třídního postavení se tak budeme věnovat podrobněji za pomoci konceptu třídně mobilitních trajektorií, které jsme využili i v předchozí kapitole o vlivu čtenářského klimatu (k jejich konstrukci viz kapitolu 2). Základní konturu úrovně výchovných stylů rodičů ve čtyřech hlavních vzorcích mobilitních drah ukazuje graf v obrázku 5.2. Zatímco v případě mezigeneračních sestupů do dělnické třídy se výchova neodlišuje, u ostatních vzorců

⁶⁵ Model, který k sociodemografickým proměnným z modelu 1 přidává pouze efekt školních známek, dosahuje adjustovaného RSq 0,289 (z úsporných důvodů není prezentován).

můžeme pozorovat zajímavé rozdíly. Pro stabilní nahoře – tedy ty, kdo mezigeneračně setrvali na stratifikačním vrcholu/středu v servisní či mezilehlých třídách, je typický následující vzorec (viděli jsme ho již v případě statického pohledu na diferencovanost výchovy pouze podle třídy původu, a to u potomků vyšších odborníků, viz obrázek 5.1): Nejvíce se zde uplatňoval demokratický-
-autoritativní styl vyznačující se vzájemným partnerstvím a snahou být dítěti vzorem, poněkud méně rodiče vychovávali pomocí pevné ruky (autoritářský styl). Ze všech mobilních trajektorií se zde setkáme s nejmenší intenzitou výchovy nazvané „volně plovoucí zátka“ (permisivní styl). Pro nás jsou však nejzajímavější odlišnosti v socializaci mezi skupinou těch, kdo se narodili do dělnické třídy, a buď v ní mezigeneračně setrvali, a nebo naopak vzestoupili do střední či vyšší třídy. Pro jedince, kteří prodělali vzestupnou mobilitu, je typická nadprůměrná úroveň autoritářského výchovného přístupu rodičů, označili jsme ho jako „pevná ruka“, kterému jedinci, již setrvali mezigeneračně v dělnické třídě, byli vystaveni podstatně menší měrou. Dále platí, že v této skupině stabilních dole rodiče příliš neuplatňovali demokratický-
-autoritativní přístup, tedy výchovu vzorem a partnerstvím. Pro jedince se stabilní trajektorií v dělnické třídě je dále charakteristická nejvyšší úroveň permisivního výchovného stylu rodičů („volně plovoucí zátka“), rozdíl oproti skupině vzestupných je však minimální a statisticky nevýznamný.

Rozdíly z hlediska osobnostní rysů Big-Five jsou minimální, lze je nalézt pouze u neuroticismu, svědomitosti a náznakem i u extroverze (viz graf v obrázku 5.3). Platí, že ti, kdo prodělali mezigenerační vzestup, se vyznačují nadprůměrnou mírou svědomitosti a extroverze. Naopak u skupiny stabilních dole, tj. v dělnické třídě, lze vysledovat nejvyšší hladinu neuroticismu.

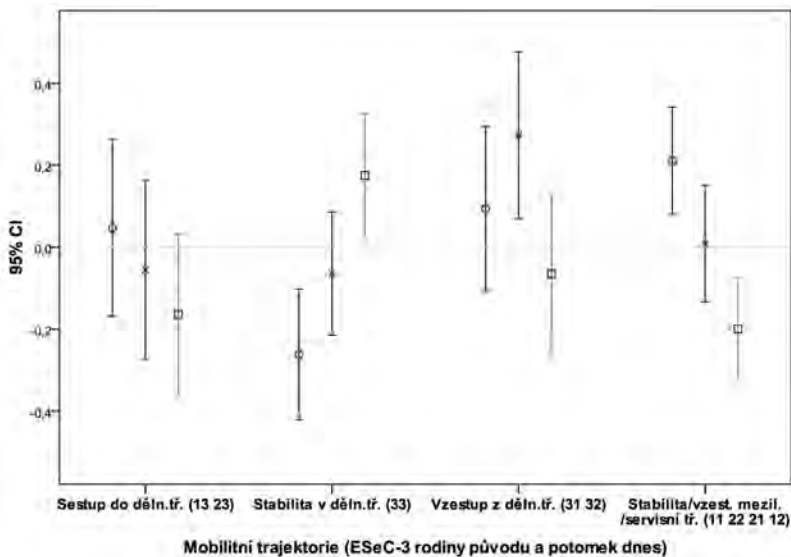
Uvedené výsledky ukazují, že rozdílná intenzita výchovných stylů a částečně i osobnostních rysů nesouvisí pouze se sociální třídou (viz výše), ale také s dynamikou dosahování sociální pozice. Statistickou významnost těchto bivariátních vztahů budeme dále testovat pomocí modelu binární logistické regrese, jež nám umožňuje zjistit, který z rodičovských výchovných stylů společně s osobnostními rysy jedince souvisí s nejvíce sledovaným specifickým vzorcem vzestupné mobilní/stabilní dráhy.

Podobně jako v předchozí kapitole je analýza provedena na poměrně malém podsouboru rodin, kde rodiče patřili do dělnické třídy,⁶⁶ což nás vedlo k nutnosti omezit počet vysvětlujících proměnných. Model 1 proto využívá jen dva ukazatele, vedle pohlaví respondenta také údaj, zda rodiče patřili mezi nekvali-

⁶⁶ Jde o soubor 262 respondentů (43 % z dyád potomek-rodič), pouze u 212 jsou však k dispozici hodnoty všech deseti sledovaných proměnných.

5. Výchovné styly rodičů a osobnostní rysy

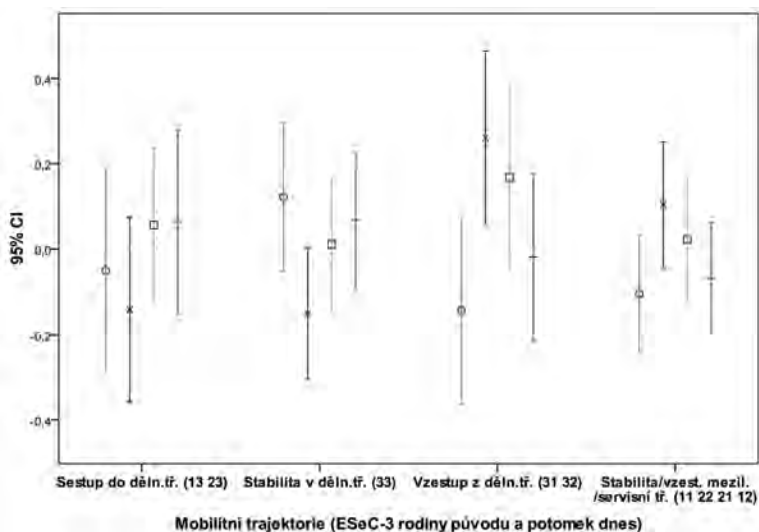
Obrázek 5.2. Výchovné styly rodičů a mezigenerační mobilitní trajektorie, průměry z-skórů

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodíč, N = 534 (listwise).

Poznámka: ○ Demokratický-autoritativní, x Autoritářský-pevná ruka, □ Permisivní.

Obrázek 5.3. Neuroticismus, svědomitost a extroverze (Big-Five) a mezigenerační mobilitní trajektorie, průměry z-skórů

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodíč, N = 517 (listwise).

Poznámka: ○ Neuroticismus, x Svědomitost, □ Extroverze, △ Přívětivost, ◇ Otevřenost.

fikované dělníky (referenční kategorii představuje skupina kvalifikovaných dělníků a rutinních nemanuálních pracovníků).⁶⁷ Model 2 přidává vliv výchovných stylů rodičů. V dalším modelu 3, který nezahrnuje socializační vlivy výchovy, pak uvažujeme souvislost s osobnostními rysy měřenými pomocí Big-Five a ve čtvrtém modelu k němu přidáváme vliv známek na konci základní školy, u nichž předpokládáme, že do značné míry odráží kognitivní schopnosti.

Výsledky logistické regrese šance na vzestup z dělnické třídy jsou uvedeny v tabulce 5.4. Jak jsme viděli již v předchozí kapitole zkoumající vliv čtenářského klimatu v rodině, relativní pravděpodobnost setrvání v dělnické třídě zvyšuje skutečnost, že jedinec je muž a že vyrůstal v rodině nekvalifikovaných dělníků (model 1). Pro námi sledovanou otázku vlivu socializačního prostředí je podstatný model 2a. V něm se ukazuje, že pokud uvažujeme komplexní model vztahů, efekt na vzestup se projevuje pouze u autoritářského výchovného stylu („pevná ruka“). Na rozdíl od modelu dosahování profesního statusu ISEI z předchozí části, který popisuje celý soubor, se zde neuplatňuje vliv demokratického-autoritativního výchovného přístupu, ale ani permissivního výchovného stylu, a to ani v interakci s pohlavím (model 2b).

Přidání vlivu autoritářského výchovného stylu (pevná ruka) k základnímu modelu, uvažujícímu pouze askriptivní determinanty, vysvětlení variance v šanci na vzestup bezmála zdvojnásobuje. Cílem této kapitoly je posoudit vliv odlišných rodičovských výchovných přístupů, model zkoumající pouze podsoubor potomků z dělnické třídy bohužel neumožňuje zahrnout více vysvětlujících proměnných, které by zachycovaly socializační milieu v rodině (a ani uvažovat souběžný vliv osobnostních rysů). Dodejme, že v jiné obdobně vystavěné analýze mobilitního vzestupu jsme sledovali také vliv rodičovských aspirací, které se ukázaly jako faktor zásadním způsobem přispívající k vzestupné mobilitě, a to nad rámec výchovných stylů.⁶⁸

Vliv nekognitivních osobnostních rysů na mobilitu zachycuje model 3. Třídní vzestup pozitivně ovlivňuje svědomitost a negativně, tj. šanci na vzestup snižují, přívětivost a neuroticismus (model 3), a to nad rámec účinků pohlaví a skutečnosti, že respondent vyrůstal v rodině nekvalifikovaných dělníků. Klíčovým faktorem zvyšujícím šanci na vzestup je ovšem, jak jsme již viděli při analýze determinant socioekonomického statusu v celém souboru, školní výkon

⁶⁷ Tato proměnná nejsporněji zachycuje diferencovanost uvnitř dělnické třídy, odráží v sobě úroveň kvalifikace a zároveň ekonomickou situaci rodiny.

⁶⁸ Pro syny pocházející z dělnické třídy, jejichž rodiče chtěli, aby jednou získali univerzitní diplom, byla šance na vzestup jedenáctkrát vyšší, u žen dokonce patnáctkrát vyšší, ve srovnání s jejich protějšky, jejichž rodiče preferovali, aby co nejdříve začali pracovat. [viz Šafr, Bariekhahyová 2012]

5. Výchovné styly rodičů a osobnostní rysy

vyjádřený studijním průměrem na konci ZŠ, který zde považujeme za nepřímý indikátor kognitivních schopností (model 4). Model 3 uvažující pouze nekognitivní charakteristiky osobnosti (Big-Five) je v porovnání s modelem 2 obsahujícím výchovné styly pouze nepatrně lepší (přibližně 15 % vysvětlené variance oproti 13 %). Jinými slovy, autoritářský výchovný styl – pevná ruka v modelu 2 přidává k vysvětlení variance šance na vzestup v základním modelu 1 (třída nekvalifikovaných dělníků a gender) 6 %, nekognitivní osobnostní rysy ve třetím modelu 9 %. Nicméně po přidání efektu školního výkonu se vysvětlující schopnost ve čtvrtém modelu více jak zdvojnásobila.

Tabulka 5.4. Logistická regrese vzestupné mobility z dělnické třídy (oproti mezigenerační stabilitě), efekty výchovných stylů rodičů, Big-Five a dalších faktorů, odhadnuté koeficienty (poměry šancí) a jejich statistická významnost

	Model 1		Model 2a		Model 2b		Model 3		Model 4	
	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.
Muž	,455	,007	,535	,042	1,305	,798	,411	,011	,717	,403
Rodiče: Nekv. dělníci	,502	,087	,475	,070	,452	,057	,460	,067	,672	,399
Výchovný styl:										
Demokratický-autoritativní*			1,285	,175	1,280	,180				
Autoritářský-pevná ruka*			1,452	,018	1,454	,018				
Permisivní*			,972	,887	1,554	,432				
Muž x Permisivní VS*					,816	,373				
Big-Five:										
Neuroticismus							,646	,012	,674	,036
Svědomitost							1,377	,076	1,127	,562
Extroverze							,992	,964	1,067	,725
Přívětivost							,704	,050	,685	,063
Známky na ZŠ									,204	,000
Konstanta	,961	,848	,885	,571	2,203	,450	1,016	,946	21,872	,000
Nagelkerke R Square	,068		,128		,133		,154		,347	
% správn. predik. případů	63,2		67,0		67,0		69,3		73,6	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, podsoubor dělnických rodin, dyády potomek-rodič, N = 212 (listwise).

Poznámka: * výpovědi rodičů, zvýrazněny koeficienty s $p < 0,1$.

Vzhledem k limitům výzkumu daných průřezovým (*crosssectional*) designem podléhají uvedená zjištění některým omezením. Zaprvé, v případě výchovných stylů je spolehlivost retrospektivního dotazování mnohem problematictější, než

je tomu u jiných indikátorů socializačního klimatu, jako např. pro-čtenářské klima rodiny v předchozí kapitole, protože pro respondenty je obtížné si okolnosti výchovy vybavit [viz Kalvas 2003], nicméně tento problém překonává alespoň z části fakt, že zde využíváme výpovědi rodiče samotného. Zadruhé, v případě osobnostních rysů jsme se mohli ptát až na vlastnosti v dospělosti (chybí tak informace o osobnosti v dětství a adolescenci), což nám umožňuje pouze porovnání odlišných podskupin populace, nikoliv přímé posouzení kauzálního působení osobnosti na status či mobilitu. Proto striktně vzato můžeme činit závěry *de facto* pouze o souvislostech sociální mobility – a dost možná také o jejích důsledcích –, neboť zde nelze kauzální řetězec ověřit přímo. Na jedné straně totiž psychické vlastnosti jedince podporují jeho mezigenerační mobilitu/reprodukcí, na straně druhé se lze domnívat, že jsou samy do určité míry také jejím výsledkem. Osobnostní rysy, ač do značné míry vrozené (biologicky zděděné), se u jedince dále formují postupným přechodem do dospělosti. Nicméně v souladu s obecnými poznatky v psychologii zde vycházíme z předpokladu, že „charakteristiky osobnosti v dětství mají významnou souvislost s osobnostními rysy v dospělosti a změny, ke kterým dochází, jsou spíše malé než věcně významné“ [Jackson 2006: 190]. Proto se lze domnívat, že byt měříme osobnost v dospělosti, významný vliv na dosažený status osobnostní rysy mají. Nicméně při interpretaci našich závěrů je třeba mít na paměti, že nejde pouze o příčiny mobility, ale také pravděpodobně částečně o její důsledky. K validnímu a reliabilnímu měření vlivu psychologických vlastností bychom totiž potřebovali dlouhodobou panelovou studii, která by u dospělého jedince sledovala vliv osobnosti měřené bezprostředně v dětství a během dospívání.

Závěr: role socializačního milieu a osobnostních rysů ve stratifikačním procesu

V této kapitole jsme se zaměřili na poněkud opomíjené souvislosti reprodukce společenského postavení a mezigenerační mobility – na možný vliv osobnosti jedince a socializačního prostředí v rodině. I přes určité omezení platnosti výsledků našich analýz dané tím, že zde vycházíme pouze z retrospektivních výpovědí rodičů týkajících se situace v minulosti, přineslo rozšíření výzkumu generace dnešních třicátníků o tyto aspekty některá zajímavá zjištění. Předně jsme ukázali, že výchova a hodnoty v ní uplatňované jsou v české společnosti v nemalé míře zakotveny v třídním postavení rodiny a že tomu tak bylo již na sklonku socialistické éry. Otázkou je, zda se tato diferenciací nebude v naší společnosti dále prohlubovat.

Zkoumali jsme možné socializační a psychologické vlivy na socioekonomický status v dospělosti, které se uplatňují nad rámec působení askriptivních charakteristik – společenského postavení rodičů. Středobodem našeho zájmu pak byly ti jedinci, kteří prodělali vzestupnou mobilitu z dělnického prostředí vyznačujícího se nízkým vzdělanostním kapitálem rodičů. Potvrzuje se, že k vzestupu obecně napomáhá aktivní přístup rodičů k výchově (vnitrodinný sociální kapitál). V případě celého stratifikačního spektra jde hlavně o demokratický-autoritativní výchovný styl. Uvažujeme-li pouze děti z dělnických rodin, pak to byla především autoritářská výchova vyznačující se přísným vedením „pevnou rukou“. Jedinci, kteří prodělali mezigenerační vzestup, vyrůstali v prostředí, které lze bez nadsázky označit za dělnické „ambiciózní“ rodiny. V nich rodiče nenechali rozhodování o vzdělávací dráze pouze na samotném dítěti, ale ve výchově působili aktivně a směřovali k pevnému cíli.

Silný vliv vzdělání rodičů a zejména skutečnost, že rodina patřila do třídy nekvalifikovaných dělníků, potvrzuje mechanismus mezigenerační reprodukce dělnické třídy. Zároveň se však uplatňuje vlastní výkon a talent. Druhým nejvýznamnějším faktorem přispívajícím k vzestupné mezigenerační mobilitě se totiž ukázal být školní výkon, v našem výzkumu studijní průměr na konci ZŠ, jehož vliv nepřímo poukazuje na klíčovou roli kognitivních schopností dítěte. Ve stratifikačním procesu se ovšem projevují i souvislosti s nekognitivními osobnostními rysy, byť ty jsou zjevně mnohem slabší: šance na vzestup byla vyšší mezi jedinci vyznačujícími se svědomitostí spolu s celkovou vyrovnaností osobnosti. Vliv výchovy a osobnosti je nepochybně vzájemně provázán, aktivní rodičovství stimuluje rozvoj těch složek osobnosti, které později napomáhají k profesnímu a životnímu úspěchu.

6. Mezigenerační „reprodukce“ životního stylu: vliv socializace na trávení volného času v dospělosti

Věra Patočková, Ondřej Špaček, Jiří Šafr

V této kapitole si klademe otázku, jakými prostředky je utvářen habitus jedince během jeho života, specificky pak v analýze budeme sledovat, v jakém rozsahu se na trávení volného času v dospělosti podílí rodinné socializační činitele v dětství a během dospívání a do jaké míry samotné sociální postavení v dospělosti. Na rozdíl od rozvinutého studia procesu dosahování statusu nevěnovala této problematice sociologie zkoumající sociální nerovnosti přílišnou pozornost. Přitom jde ve své podstatě o otázku pro vznik nerovností a definování statusového či třídního postavení vpravdě klíčovou: Do jaké míry je životní styl jedince produktem interakce prostředí, v němž vyrůstal (a tedy i případně třídní či statusové kultury jeho rodičů), a prostředí jeho „destinace“ v dospělosti (profesní status, jeho vlastní rodina/domácnost a sociální okolí obecně). Pokud bychom dokázali na tyto otázky odpovědět, bude naše znalost mezigeneračního přenosu sociálních nerovností (doposud sledovaná především v rovině dosaženého vzdělání či statusu) podstatným způsobem prohloubena o kulturně-psychologický rozměr vnitřně ukotveného habitu, tedy zvnitřnělých předpokladů k jednání a preferencím, ať už jde o kulturní vkus, společenské chování, hodnotové orientace, ale také právě o způsob trávení volného času.⁶⁹ Proto, abychom mohli hovořit o existenci tzv. třídní kultury (či přesněji řečeno odlišných třídních kultur), je třeba demonstrovat, že habitus jedinců je silně zakotven v dřívějších kulturních praktikách rodičů, a je tedy do značné míry výsledkem kulturní transmise z jedné generace na druhou.

Výzkumná otázka byla proto v této souvislosti formulována takto: Do jaké míry závisí reprodukce životního stylu mezi generacemi na procesu sociální reprodukce? Jde o to detailně popsat, do jaké míry je životní styl jedince závislý

⁶⁹ Vztah habitu a životního stylu není jen jednostranný: habitus (jakožto zvnitřnělá dispozice, ukotvená zejména v období socializace) primárně determinuje životní styl, na druhé straně je zároveň životním způsobem ovlivňován (a manifestován) [srovnej Bourdieu (1979) 1984: 101].

na kulturním kapitálu rodičů v době, kdy probíhala socializace v dětství a adolescenci, spolu se socioekonomickým statusem rodiny původu nabízejícím (či naopak omezujícím) příležitosti k trávení volného času a osvojování si kulturního kapitálu v dospělosti, který v této kapitole chápeme jako účast na vysoké – legitimní kultuře (podrobněji viz [Šafr 2008a]). Determinanty životního stylu jsou různého charakteru. Primárně zde vystupuje charakter socializace v rodině, který může být odlišným způsobem vázán na sociální pozici rodiny. Následuje fáze, kdy se silně projevuje vliv vrstevníků, a ve třetí fázi v dospělosti se již uplatňuje vliv profese (vč. profesní mobility), partnerského soužití (tzv. habituelní výměna) a sociální sítě, která jedince obklopuje v dospělosti. V našem teoretickém modelu – inspirovaném modelem mezigenerační transmise hodnot a statusu V. L. Bengtsona (podrobněji viz úvodní kapitolu) – tedy nejde pouze o zjednodušený pohled na problematiku trávení volného času – laicky řečeno „podobnost mezi rodiči a jejich potomky“, ale širší aspekty procesu utváření a formování životního stylu, následně sociálního statusu, jakož i jejich vzájemné interakce. Podstatnou předností designu našeho výzkumu je, že úzká věková kohorta eliminuje (do značné míry) efekt životního cyklu na volnočasové aktivity (manifestovaný životní způsob), a umožňuje tak podrobně sledovat míru transmise životního stylu. Dříve než přistoupíme k samotné analýze podmíněnosti vybraných volnočasových aktivit v dospělosti, uvedeme podrobněji poznatky, které v oblasti socializačních vlivů na trávení volného času, obzvláště pokud jde o vliv rodinného prostředí, přinesla sociologie volného času.

Volný čas – rodina – socializace

Rodina je považována za jednoho z nejvýznamnějších socializačních činitelů nejen obecně, ale také pokud jde o volný čas [Iso-Ahola 1980; Frysinger, Kelly 2004; Shannon, Shaw 2008; Pronovost 1998]. Zejména v raných fázích života se řada herních a volnočasových aktivit odehrává v rámci rodiny a rodiče a ostatní rodinní příslušníci bývají také často prvními společníky těchto aktivit. Přestože již v předškolním věku působí na jedince i ostatní socializační činitelé, jejichž vliv postupně vzrůstá, rodina stále významně ovlivňuje to, jak jedinec formuje své postoje k volnému času, vnímá jeho hodnotu a funkce a seznamuje se s jednotlivými volnočasovými aktivitami. Zvláště významně je hodnocena role a vliv nejbližší osoby – matky [Barnett, Chick 1986; Shannon 2006; Shannon, Shaw 2008; Lareau, Weininger 2008], případně je upozorňováno na existenci určité specializace v socializaci v oblasti volného času a kultury mezi jednotlivými členy rodiny včetně prarodičů [Pronovost 1998].

Volnočasová socializace je chápána jako průběžný, celoživotní proces, který se uskutečňuje v rámci určitých sociálních a kulturních mantinelů [Iso-Ahola 1980]. Vedle času spojeného s individuálním věkem – postupné stárnutí a přechod mezi jednotlivými etapami života (sociologové zde hovoří o čase jako o životním cyklu) – se také na socializačních okolnostech podílí čas historický, odrážející určité epochy, v nichž se příležitost k trávení volného času mění, nejčastěji v závislosti na postupující modernizaci. Socializace i samotná náplň volného času je pochopitelně podmíněna také kulturním kontextem, na mezinárodní úrovni jde o odlišný vliv kultur a institucionálního prostředí odvíjejícího se od veřejných politik státu (a tak se například v některých zemích setkáme s větším zapojením do určitých sportů, což může být dáno jak historicko-kulturně, tak i dostupností veřejných sportovišť), na úrovni lokální jde o otázku dostupnosti infrastruktury, kdy nejenže způsob trávení volného času na vesnici je dán odlišnými zvyklostmi života v rurálním prostředí, ale také často limitován omezenou nabídkou kulturních zařízení, jako kupříkladu kin, divadel apod. [srovnej Šafr 2008a: 75].

Těžiště procesu socializace leží v dětství a adolescenci, to, co si člověk osvojí v průběhu primární socializace, bývá hluboce internalizováno a přetrvává, hlavně pokud jde o hodnotové orientace, často až do konce života. Havlík et al. na příklad uvádí, že „představě, jak trávit volný čas, se individuum učí od svých rodičů v průběhu primární socializace. Přebírá vzorce chování životního stylu, jehož si tito jeho první vychovatelé váží nejvíce. Proto se během dalších životních etap doučuje detailům právě toho druhu činnosti, který si již zvolilo jako nejlepší a který mu samotnému nejvíce vyhovuje. Nabídka možností, co se lze naučit pro realizaci volna svobodně zvoleného, je v kompetenci sekundární socializace v době školní docházky.“ [Havlík et al. 1996: 77; zvýraznění v originále].

Již dětská hra vytváří základy pro volnočasové chování v dospělosti. Iso-Ahola [1980] zmiňuje několik studií, jejichž výsledky potvrzují, že největší vliv na volnočasové vzory má pro jedince rodina. Významné jsou především výzkumy J. Kellyho [Kelly 1974, 1977]. V jednom z nich na otázku, s kým se určité volnočasové aktivity začali věnovat, uváděli dotázaní nejčastěji, že to bylo v rámci rodiny. U více jak dvou třetin těchto činností to bylo již v dětství a asi u pětiny v dospělosti. Asi sedmině činností se pak začali věnovat sami a jen nepatrná část aktivit započala ve škole, nebo se jim lidé začali věnovat s přáteli, ať již v dětství nebo v dospělosti [Kelly 1977 in Iso-Ahola 1980].

Zhruba polovina aktivit volného času, kterým se lidé věnují v dospělosti, začíná v dětství [Frysinger, Kelly 2004]. Když Scott a Willits v analýze dat

z dlouhodobé panelové studie v Pensylvánii⁷⁰ porovnali trávení volného času téže skupiny středoškoláků v době, kdy na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století studovali na střední škole, s tím, jak tráví volný čas ve věku padesáti, resp. šedesáti let, zjistili, že významným prediktorem trávení volného času v dospělosti je právě to, jak jedinci trávili volný čas v době adolescence [Scott, Willits 1998].

Na jedné straně tedy můžeme sledovat určitou stabilitu, na straně druhé dochází k proměnám volnočasových aktivit v průběhu celého života jednotlivce. Ke změně zájmů dochází již v průběhu dětství a adolescence, což je do značné míry ovlivněno tím, jak jedinec postupně prochází jednotlivými etapami svého vývoje, jednotlivými věkovými obdobími. [Hendry et al. 1989; Havlík et al. 1996; Hofbauer 2008; Pávková 2008]. Ve švédské studii sportovních aktivit Enstrøm [1989] sledoval tutéž skupinu mladých lidí v pětiletých odstupech v době, kdy dosáhli 15, 20, 25 a 30 let. Mezi 15. a 20. rokem došlo k dramatickému poklesu účasti na sportovních aktivitách, postupně však počet těch, kteří se sportovním aktivitám věnovali, opět vzrůstal. Změnil se ale zároveň charakter těchto aktivit z kompetitivních sportů na kondiční aktivity, vyžadující menší fyzickou zátěž a došlo rovněž k přesunu od organizovaných klubových aktivit ke sportování mimo kluby. [Enstrøm 1989] Také v různých etapách dospělosti dochází k dalším proměnám participace na volnočasových aktivitách [Iso-Ahola, Jackson, Dunn 1994]. Lze najít příklady volnočasové resocializace i v poměrně pokročilém věku. [Harada, nedatováno]

Vlivy mimo rodinu

Vedle měnicího se zájmu, a tedy i náplně volnočasových aktivit se také proměňují společníci těchto aktivit. Krom rodiny působí na děti další řada socializačních faktorů, z nichž nejvýznamnější je škola a vrstevnické skupiny [Iso-Ahola 1980; Havlík et al. 1996]. Studie rovněž naznačují, že vliv rozdílných socializačních činitelů (rodina, škola, vrstevníci) se může lišit, pokud jde o různé typy volnočasových aktivit (ukazují na to např. výzkumy J. Kellyho [Kelly 1974, 1977 in Iso-Ahola 1980]), i pokud jde o různé další aspekty volnočasové participace [Hoff, Ellies 1992].

⁷⁰ Respondenti byli osloveni v roce 1947 a pak v letech 1984 a 1992. V roce 1947 se výzkumu zúčastnilo 2806 respondentů, v roce 1992 jich odpovědělo 1374. Výzkum sledoval 5 dimenzí trávení volného času během adolescence a dospělosti: socializační, kreativní/umělecké, intelektuální a sportovní aktivity a konečně participaci ve formálních organizacích [Scott, Willits 1998].

Je to právě vrstevnická skupina, jejíž vliv postupně narůstá s tím, jak klesá vliv rodiny, a která uplatňuje svůj vliv zejména v oblasti trávení volného času [Macek 2002]. Zhruba od deseti let začíná převažovat vliv kamarádů nad vlivem dospělých. Organizovaná skupina v trávení volného času vyhovuje zhruba do třinácti let, později již adolescenti začínají preferovat samostatné disponování se svým časem [Havlík et al. 1996]. Dokumentuje to kupříkladu nizozemská studie dětí, resp. adolescentů⁷¹ ve věku 10–15 let, která podrobně sledovala, s kým tráví volný čas [Zeijl et al. 2000]. Přejít na střední školu, který se v Nizozemsku odehrává kolem 12 let, je obecně doprovázen zvyšující se frekvencí kontaktů s vrstevníky a snižující se frekvencí kontaktů s rodiči. Ukázalo se však, že děti mezi 10–12 lety z vyšší sociální třídy trávili více času s rodiči a sourozenci než vrstevníky. Významné rozdíly v trávení volného času existují také mezi dívkami a chlapci; kupříkladu jiná nizozemská studie středoškoláků ukázala, že dívky preferují společenské a kulturní aktivity, zatímco chlapci mají v oblibě sport, auta a počítače [de Bruyn, Cillessen 2008].

Rodičovská volba?

Rodiče ovlivňují výběr volnočasových aktivit dětí, nejen z ohledem na smysluplné vyplnění volného času a eliminaci patologických jevů, jako vytvoření určité protiváhy školním povinnostem a způsob odpočinku, ale také s ohledem na rozvoj a posílení určitých dovedností, rozvíjení tělesných, smyslových a mentálních dispozic svých dětí, osvojení si hodnot, které jsou považovány za užitečné pro jejich budoucí život.⁷² Některé aktivity jsou chápány rovněž jako určitá forma přípravy, která usnadní přijetí na další stupeň studia nebo odstaruje přípravu na některá povolání.⁷³

⁷¹ Zde používáme pojem adolescence tak, jak ho vymezuje P. Macek, který adolescencí označuje celé období mezi dětstvím a dospělostí. „Tzv. pubescence (často používaný termín v tuzemské literatuře) v podstatě splývá s fází časně adolescence (11–14 let), následuje období střední adolescence (15–18 let) a období pozdní adolescence (19 – cca 23 let)“ [Macek 2002: 127–128].

⁷² Výchovné cíle, které si rodiče stanovují, mohou ovšem někdy natolik převážit, že se z volného času, který rodina tráví společně, vytrácí prvek zábavy a odpočinku. [Shaw, Dowson 2001]

⁷³ Zvláštní kapitolou je pak situace především v těch zemích, kdy excelence v určité činnosti (zejména pokud jde o umělecké obory a sport) může umožnit získání stipendia k dalšímu studiu. Podle svého vlastního vyjádření si některé mimoškolní aktivity studenti přímo volí s tím, že jim participace na této aktivitě určité stipendium pomůže získat [Shannon 2006].

Rodiče volí různé strategie ke strukturaci, regulaci a podpoře volnočasových aktivit svých dětí [Hutchinson et al. 2003; Outley, Floyd 2002] včetně toho, že také mají největší vliv na to, že se jejich děti určitým aktivitám ve volném čase věnovat nezačnou [Hultsman 1993]. Toto působení rodičů se však značně liší v mnoha ohledech, přičemž hraje důležitou roli vzdělání a sociální postavení rodičů. E. Zeijl a kol. například uvádí, že rodiče z vyšší sociální třídy více ovlivňují podobu trávení volného času svých dětí, podporují je v tom, aby si vyzkoušeli celou řadu mimoškolních organizovaných aktivit, čímž také podporují intenzivnější kontakty s jejich vrstevníky mimo školu. Navíc se s nimi sami účastní řady aktivit a vedou je k aktivnímu využívání volného času. Naproti tomu především dívky z nižších vrstev se tak často mimoškolních aktivit neúčastní, jejich rodiče častěji než ostatní zasahují do výběru jejich vrstevníků s ohledem na eliminaci „špatných“ přátel. Tyto dívky pak tráví častěji než ostatní volný čas samy doma [Zeijl et al. 2000]. Zejména matky z vyšší sociální třídy pak hrají ústřední roli při seznamování dětí se světem hudby, divadla a ostatních kulturních aktivit [Howard, Madrigal 1990 in Zeijl et al. 2000]. Rodiče z vyšších sociálních tříd jsou si zkrátka více vědomi významu volnočasových aktivit na vytváření kulturního a sociálního kapitálu jejich dětí [Zeijl et al. 2000]. Podobně i výsledky z českých výzkumů ukazují, že méně často na organizovaných volnočasových aktivitách participují děti z nižších sociálních vrstev [Factum, NIDM 2009; Šafr 2010].

Jak naznačeno v úvodu, otázka reprodukce kulturního kapitálu je jedním z témat, které bezprostředně souvisí se vztahem mezi volným časem jedince v dospělosti a tím, jak trávili volný čas jeho rodiče i on sám během socializace v dětství a adolescenci. Pro otázku, kterou si klademe v této kapitole, je proto podstatná souvislost mezi prodělanou mezigenerační sociální mobilitou a způsobem trávení volného času. Oblast socializace kulturních aktivit a s tím související otázka sociální mobility byla sledována v holandském výzkumu využívajícím časových snímků trávení volného času dospělých [van Eijck 1999]. Van Eijck dochází k závěru, že pokud jde o účast na takzvané vysoké kultuře (čtení knih, návštěva muzeí, návštěva uměleckých aktivit), jedinec, který prodělal mezigenerační mobilitu, zastává pozici mezi svým současným a původním sociálním statutem. V porovnání s těmi, kteří dosáhli stejné úrovně vzdělání, se jedinec, který postoupil na společenském žebříčku nejvíce vzhůru, nejméně účastní vysokokulturních aktivit, naopak ten, který nejvíce sestoupil směrem dolů, je nejvíce aktivní. Podobně výsledky analýz mezigenerační reprodukce životního stylu v pěti bývalých socialistických státech (včetně České republiky) ukázaly, že pro participaci na tzv. vysoké kultuře hrála v období socialistického režimu klíčovou roli úroveň kulturního kapitálu rodičů [Kraaykamp, Nieuwebeerta 2000].

Zajímavou hypotézu vyslovují Barnett a Chick [1986]. Ti se zaměřili na to, zda existuje paralela mezi herním stylem malých dětí na jedné straně a postoji a spokojeností jejich rodičů týkajících se volného času a aktivitami, kterým se rodiče ve svém volném čase věnují, na straně druhé. Výsledky jejich studie, která byla zaměřena na děti ve věku 34–64 měsíců a jejich rodiče, naznačují, že určité druhy hry jsou více ovlivněny spokojeností rodičů se svým volným časem než s jejich samotným volnočasovým chováním, zatímco u jiných typů hry je tomu naopak. U některých typů hry je větší vliv matky než otce. [Barnett, Chick 1986]

Rodiče působí na děti jednak tím, co jim sdělují a jakou jim poskytují zpětnou vazbu, tak i svým vlastním chováním [Barnett, Chick 1986].⁷⁴ Působení rodičů může být tedy záměrné i nezáměrné, kdy si ho rodiče ani nemusí být vědomi. Právě význam tohoto *nezáměrného* působení zdůrazňují Shannon a Shaw [2008], které sledovaly vliv matek na volný čas a rodinu jejich dcer, které jsou již nyní samy matkami. Rozhovory jak s matkami, tak s dcerami z kanadského Ontaria se zaměřily na tři témata: jak matky ovlivnily zájmy a dovednosti svých dcer, jak matky hodnotí význam volného času svých dcer, a konečně jakou roli přisuzují matky volnému času ve svém životě. Matky sdílí s dcerami řadu podobných zájmů a dovedností, řada dovedností, které dcerám předávaly, se týkala také činností spojených s tradičními ženskými rolemi. Matky se snažily na dcery přenést ty volnočasové aktivity, které je samotné bavily, některé dcery však tyto aktivity odmítly. Na druhou stranu matky podporovaly dcery v rozvoji aktivit, o něž dcery projevíly zájem, ale ony samy se jich neúčastnily. Volný čas považovaly za důležitou a prospěšnou část života a dcery v jejich volnočasových aktivitách podporovaly. Přestože matky volný čas vysoce oceňovaly a chtěly, aby tak činily i jejich dcery, neprojevovalo se to v jejich vlastním volnočasovém chování. Dcery přehodnotily vnímání volného času v okamžiku, kdy se samy staly matkami; volný čas začaly chápat jako důležitou komponentu vlastního života, a také ji zprostředkovávaly svým dětem. Nicméně rozhodující byla zažitá zkušenost s modelem dřívějšího skutečného využití volného času matek. Některé dcery tak nakonec reprodukovaly vzorce chování s méně rozvinutými volnočasovými aktivitami, tj. neorientované na sebe sama, zatímco jiné, jejichž matky měly vlastní zájmy, skrze tento příklad dokázaly rozvinout nároky na osobní volný čas. Ukázalo se tak, že to, co matky ve volném čase dělaly, mělo na dcery větší vliv, než to, co dcerám

⁷⁴ Iso-Ahola uvádí, že pro rozvoj dětského zájmu o sport je zřejmě důležité, aby rodiče vedle toho, že se sportu sami věnují, s dětmi hovořili také o pozitivních hodnotách a přínosech, které jsou spojeny se sportováním [Iso-Ahola 1980].

říkaly a k čemu je vedly. Matky tedy byly významným socializačním aktérem jak v pozitivním, tak negativním smyslu [Shannon, Shaw 2008].

Shrňme výše uvedené poznatky týkající se socializace a způsobu trávení volného času. Způsob trávení volného času v dospělosti je zčásti determinován tím, jakým aktivitám se jedinec věnoval v adolescenci a do jaké míry v nich nacházel zálibení. Za hlavní faktory přispívající k socializaci volného času v dětství či adolescenci lze označit: postoje a hodnoty rodičů ve vztahu k trávení volného času, vlastní volnočasovou participaci rodičů (co dělají rodiče) a v neposlední řadě také interakce rodičů a dítěte (co dělají spolu). Pochopitelně na vytýčení směru, jak jednou bude člověk trávit volný čas v dospělosti, má vliv také vnější prostředí mimo rodinu, především pak vrstevnické skupiny. Dále je třeba uvažovat genderové odlišnosti trávení volného času v adolescenci a samozřejmě dostupnost příležitostí a širších souvislostí života v dané lokalitě, kdy hlavní odlišnost můžeme nalézt mezi venkovem a městem. V následující analýze se zaměříme na konkrétní význam, který při formování podoby trávení volného času mají následující vlivy: socializace v rodině reprezentovaná především druhým a třetím z výše uvedených faktorů (volnočasové činnosti rodičů a jejich aktivity s dětmi), výchozí sociální pozicí rodiny původu a význam sociálního statusu v dospělosti.

Operacionalizace a metoda analýzy

Rodinné socializační vlivy chápeme jako působení rodičů, které v dětství významně formuje způsob trávení volného času dítěte, a tím i osvojování norem a způsobů jednání. Zahrnujeme zde jak aktivity přímo provozované s rodiči, tak aktivity samotných rodičů, které si děti mohou osvojovat prostřednictvím nápodob. Široké pole možného socializačního působení jsme zúžili na tu oblast, která se přímým způsobem vztahovala k trávení volného času v rodině původu. Tím nezpochybujeme, že pro trávení volného času mohou mít význam i jiné oblasti rodinné socializace popsané výše, např. osvojování hodnot, životní orientace rodičů aj. Vzhledem k tomu, že v dále prezentovaných analýzách pracujeme s relativně vysokým počtem nezávislých proměnných, což bohužel vede k velkému množství chybějících případů při aplikaci vyřazování pomocí přístupu listwise, využili jsme zde na rozdíl od předchozích dvou kapitol celého hlavního souboru, tj. vycházíme pouze z výpovědí respondentů z generace potomků (1021 případů).

S cílem identifikovat odlišné dimenze socializace v rodině jsme nejprve provedli explorační faktorovou analýzu (viz tabulku 6.1). Ta identifikovala pět

latentních dimenzí, které představují jasně rozlišitelné aspekty trávení volného času rodičů s dětmi, souhrnně je dále označujeme jako *kulturně-interakční oblast socializace* (dohromady vysvětlují 58 % variance původních proměnných). Vzájemná provázanost činnosti rodičů s aktivitami s dětmi i samotných dětských aktivit ukazuje na to, že podstatnějším diferenciacním faktorem rodinného socializačního prostředí je spíše obecné směřování rodiny než rozdíl mezi chováním jednotlivých členů rodiny. Zdůrazněme, že uplatněný přístup je tak v principu neapriorně heuristický – hledáme empiricky zachycenou strukturu podmínek socializace v rodině původu jako celku, na rozdíl od ostatních kapitol, v nichž jsme využili apriorní teoretické koncepty – především jde o odlišné typy kulturního a sociálního kapitálu, socioekonomický status a vzdělanostní kapitál rodičů či výchovné styly – stojící v pozadí designu samotného výzkumu Distinkce a hodnoty (podrobněji viz první kapitolu). Věříme, že takto pojatá klasifikace rodinného milieu přispěje k lepšímu poznání utváření a mezigenerační reprodukce životního stylu.

První dimenzi lze nazvat jako *vysokou kulturu*, charakterizovaná je především četbou knih u obou rodičů, stejně tak jako návštěvy divadel a koncertů. Dominantní postavení zde tedy má činnost rodičů, byť součástí tohoto faktoru je i čtení knih samotnými dětmi, částečně též povídání si s rodiči o knihách, čímž v sobě obsahuje obě dimenze kulturního kapitálu – jak elitisticko-vysokokulturní, tak kognitivně podpůrnou. Poněkud odlišnou stránku kulturního života, byť s první dimenzí notně provázanou, představuje faktor *kulturní akce*, který sdružuje návštěvy koncertů, divadel, kina či jiných kulturních akcí, a to jak samotnými rodiči, tak i společně s dětmi. Tato dimenze je také spojená se společným provozováním kulturních aktivit. Třetí faktor označený názvem *aktivní rodičovství* sdružuje rozmanité pole činností, které mají společného především to, že jsou silně spoluutvářeny samotnými dětmi a rodiči. Výlety do ZOO a do přírody jsou tak spojeny se společným hraním společenských i jiných her, čtením pohádek a povídáním si o knihách. Tato stránka výchovy se nejvíce blíží konceptu vnitrorodinného interakčního sociálního kapitálu, jak jsme ji pojednali v předchozích kapitolách.

Poslední dvě dimenze představují úzce sevřené shluky aktivit, ve kterých je sdružena aktivita samotných rodičů a společná činnost s dětmi. V prvním případě se jedná o *sportovní socializaci*, ve které je kromě provozování aktivního sportu sdruženo i sportovní diváctví. V druhém případě se jedná o pasivní stránku výchovy v dětství, která odráží *sledování televize*, a to jak rodiči, samotnými dětmi, tak i společně. Tato poslední oblast je specifická také tím, že nevykazuje žádnou empirickou souvislost s ostatními představenými dimenzemi (připomínáme, že ty byly vytvořeny na základě neortogonální rotace, tudíž mezi nimi může existovat vzájemná korelace, viz dolní panel tabulky 6.1).

6. Mezigenerační „reprodukce“ životního stylu

Tabulka 6.1. Socializace v rodině původu, metoda hlavních komponent, výpovědi generace potomků

	Vysoká kultura	Kulturní akce	Aktivní rodičovství	Sportovní	Televizní
Počet knih	0,69	0,01	0,10	0,00	-0,08
Četba knih (otec)	0,64	-0,03	0,12	0,17	0,07
Četba knih (matka)	0,59	-0,02	0,29	0,07	0,07
Populární koncerty (spolu)	-0,21	0,79	0,04	0,12	0,02
Umělecké aktivity (spolu)	0,02	0,68	0,12	-0,06	-0,11
Kulturní akce (spolu)	0,01	0,66	0,28	0,05	0,00
Divadla, koncerty (matka)	0,43	0,61	-0,23	0,17	0,03
Divadla, koncerty (otec)	0,43	0,55	-0,21	0,17	-0,02
Chození do kina (spolu)	-0,11	0,49	0,39	0,04	0,10
Společenské hry (spolu)	0,08	0,00	0,66	0,11	0,08
ZOO (spolu)	0,00	0,13	0,65	0,14	-0,01
Výlety (spolu)	0,11	0,11	0,60	0,18	0,00
Čtení pohádek	0,23	0,05	0,57	-0,04	0,02
Hra a zajímavé věci (spolu)	0,01	0,07	0,56	0,20	-0,04
Povídali si o knihách (spolu)	0,26	0,37	0,47	-0,15	-0,03
Četba knih (samo)	0,38	0,19	0,43	-0,29	-0,05
Sportování (otec)	0,21	-0,02	-0,04	0,79	0,01
Sportování (spolu)	-0,07	0,06	0,28	0,75	-0,05
Sportování (matka)	0,23	0,12	-0,07	0,66	-0,07
Sportovní diváctví (spolu)	-0,29	0,11	0,29	0,60	0,00
Sledování TV (matka)	0,02	-0,11	0,02	-0,05	0,79
Sledování TV (otec)	0,06	-0,07	0,00	-0,01	0,77
Sledování televize (samo)	-0,05	0,15	-0,21	-0,02	0,71
Sledování TV, poslech hudby (spolu)	0,00	0,02	0,24	0,02	0,62
Korelace faktorů:					
Vysoká kultura	1	0,31	0,26	0,13	-0,03
Kulturní akce		1	0,39	0,35	-0,04
Aktivní rodičovství			1	0,24	0,04
Sportovní				1	-0,03
Televizní					1

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 725 (listwise).

Poznámka: rotace Oblimin, k extrakci faktorů použito Kaiserovo kritérium, zvýrazněny koeficienty se zátěží > 0,35 a korelace s $p < 0,05$.

Tabulka 6.2. Vztah sociální struktury a socializace v rodině původu, Pearsonovy korelační koeficienty

	Vysoká kultura	Kulturní akce	Aktivní rodičovství	Sportovní	Televizní
Pohlaví (žena)	0,11	0,11	0,14	-0,16	-0,03
Bydliště (velké město)	0,12	0,15	0,01	0,05	0,02
Sociální status	0,48	0,40	0,23	0,25	-0,06

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 725 (listwise).

Poznámka: zvýrazněny koeficienty s $p < 0,05$.

Sociální status rodiny původu v době dětství a *status rodiny respondenta v dospělosti* byl komplexně operacionalizován pomocí latentních proměnných, které byly vytvořeny z několika složek (hlavní nerotovaná komponenta v PCA). Souhrnný status byl měřen na základě vzdělání a ordinalizované sociální třídy každého z rodičů (v minulosti) či pro dospělost respondenta – potomka a jeho partnera (v současnosti). V obou případech byla tato míra doplněna i o subjektivní zařazení na stratifikačním žebříčku. Místo bydliště bylo zachyceno zjednodušeně skrze velikost obce, kde respondent vyrůstal (tj. přibližně ve věku 14–15 let), přičemž rozlišena byla pouze velká města (nad 90 000 obyvatel) a ostatní. Velikost současného bydliště nebyla do analýzy zařazena, protože velmi silně souvisí s kategorií bydliště v minulosti, a proto je není možné adekvátně rozlišit. Dále byly sledovány dvě proměnné charakterizující současnou fázi životního cyklu jedince: zda má či nemá partnera a zda má či nemá děti.

Uvedené nezávisle proměnné chápeme jako faktory, které mohou významně formovat současný způsob trávení volného času v dospělosti. Ten byl ve výzkumu zachycen skrze frekvence vybraných činností, jejichž výběr pochopitelně zdaleka nevyčerpává celé možné spektrum aktivit. Pokrývá ale aktivity v soukromí i na veřejnosti, i aktivity přiřaditelné k odlišným formám kulturního života. Konkrétně se jednalo o těchto sedm možností trávení volného času: návštěva divadel, koncertů a výstav; návštěva kaváren, restaurací; návštěva diskoték, tanečních akcí; chození na pivo; sportování, cvičení; četba knih (beletrie, poezie, ...); sledování televize, videa, DVD. Všechny uvedené aktivity byly dotazovány v rámci jedné baterie otázek a zaznamenány na osmistupňové frekvenční škále od „více než 2 hodiny denně“ po „vůbec ne“ (viz tabulku A.6.1. v příloze).⁷⁵

⁷⁵ Konkrétně: více než 2 hodiny denně; méně než 2 hodiny denně; několikrát týdně; jednou týdně; několikrát za měsíc; jednou za měsíc; několikrát za rok; vůbec ne. Pro účely analýz byla škála otočena.

K zodpovězení otázky po míře závislosti, jak se na trávení volného času v dospělosti podílí rodinné socializační činitelé v dětství v porovnání s vlivem statusové pozice vlastní rodiny v dospělosti, byla využita analýza jednotlivých volnočasových aktivit pomocí ordinální logistická regrese. Ta umožňuje zachovat použitou ordinální frekvenční škálu a přitom také zohlednit odlišnou relevanci použitých kategorií pro různé typy činnosti. Například je zřejmé, že u návštěv divadel je v prováděné analýze zbytečné rozlišovat kategorie frekvencí častějších než „jednou týdně“, zatímco v případě četby knih se ale může jednat o důležitou informaci. Zároveň tento typ analýzy také nepředpokládá stejnou vzdálenost mezi jednotlivými kategoriemi.

Cílem analýzy je identifikovat vliv socializačního působení v rodině na současné trávení volného času a odlišit ho od významu aktuální sociální pozice v dospělosti. Vzhledem k úzké provázanosti sledovaných charakteristik byla otázka řešena postupným budováním regresních modelů. Model I uvažuje pouze vliv strukturální pozice respondenta v dětství, obsahuje kromě souhrnného sociálního statusu rodiny také pohlaví a místo bydliště ve 14 letech. Tento model vyjadřuje schopnost základních strukturních proměnných popsat, jakým způsobem formují způsob trávení volného času v dospělosti. V modelu II jsou vedle vlivu statusu původu uvažovány také socializační vlivy kulturně-interakční povahy. Je zřejmé, že charakter socializace je úzce spojen se strukturálními charakteristikami (viz tabulku 6.2), a proto třebaže naším primárním cílem je posoudit míru vlivu rodiny původu (tedy dětství až adolescence) a v dospělosti, budeme věnovat pozornost odlišnostem i mezi těmito modely. Poslední krok analýzy, model III, zahrnuje etapu dospělosti, tedy současné faktory, které jednak zohledňují fázi životního cyklu u jinak věkově relativně homogenní populace (tj. zda respondent má partnera a děti), ale především přidává současný sociální status domácnosti. V tomto modelu je tedy možné posoudit, nakolik je ta která volnočasová aktivita formována rodinnou socializací, a nakolik je určena jeho vlastní stratifikační sociální pozicí (či přesněji jeho domácností). Zároveň je také možné odhadnout ukotvenost socializačních vlivů v měřených dimenzích sociální struktury či naopak uvažovat o jejich relativní nezávislosti.

Při interpretaci regresních modelů se zaměřuje především na dvě charakteristiky – celkovou vysvětlovací schopnost modelu měřenou prostřednictvím Nagelkerkeho R^2 a velikost jednotlivých regresních koeficientů. Velikost těchto koeficientů je přímo porovnatelná u proměnných zkonstruovaných faktorovou analýzou, protože jejich směrodatná odchylka je stejná. V případě několika dalších dichotomických proměnných můžeme poznamenat, že jejich směrodatná odchylka se pohybuje mezi 0,4–0,5. Ve výsledku tedy lze poměřovat jejich sílu

s ostatními proměnnými, pokud budeme uvažovat, že mají přibližně poloviční velikost.⁷⁶

Trávení volného času v dospělosti

Výsledky regresních analýz sedmi aktivit volného času ukazují (viz tabulku 6.3), že volnočasové aktivity v dospělosti lze na základě porovnání uvedených zahrnutých modelů rozčlenit do tří odlišných skupin. První skupina představuje aktivity, jejichž současné provozování lze částečně vysvětlit strukturální pozicí rodiny původu, nicméně i zde je třeba uvažovat silný vliv kulturně-interakční komponenty socializace v rodině. Vzhledem k tomu, že mezi těmito proměnnými existuje určitá provázanost, můžeme rodinnou socializaci částečně chápat i jako vysvětlující mechanismus působení strukturální pozice. Na druhou stranu výrazně vyšší vysvětlovací schopnost modelu II znamená, že podstatná část socializačních vlivů není přímo vázaná na strukturální proměnné z modelu I, a jedná se tedy nejspíše o vlivy, které jsou nezávislé na sociální struktuře. Poznamenejme ještě, že společnou vlastností aktivit této skupiny je, že jsou do jisté míry diferencované i podle současné sociální pozice, a to i při kontrole ostatních vlivů. Konkrétně se mezi aktivity této skupiny zařazuje četba knih a návštěva kulturních podniků, tedy ty volnočasové činnosti, které utváří vysokokulturní kapitál.

Druhá skupina činností je charakterizována nízkou vysvětlovací schopností výchozí strukturální pozice. Tyto aktivity volného času v dospělosti formovala především podoba kulturně-interakční socializace v rodině původu. Z hlediska vlivů v dospělosti je pak určující především fáze životního cyklu, tj. to, zda respondent má děti a partnera. Do této skupiny patří především aktivity mimo domov: návštěvy kaváren a restaurací, návštěvy diskoték a sportování či cvičení, ale také zde nalezneme sledování televize.

Samostatnou kategorii tvoří z hlediska mezigenerační podmíněnosti a vlivu současného statusu chopení na pivo. Tento způsob trávení volného času je charakteristický tím, že je v drtivé míře strukturován genderovými rozdíly. Jak známo, muži chodí na pivo výrazně častěji než ženy, vzhledem k tomuto zásadnímu rozdílu jsou ostatní faktory spíše zanedbatelné.

⁷⁶ Přesněji řečeno, vynásobíme-li regresní koeficient směrodatnou odchylkou odpovídající nezávislé proměnné.

Tabulka 6.3. Ordinalní regrese sedmi aktivit volného času v dospělosti, věková kohorta 30–34, odhadnuté regresní koeficienty (logity)

	Četba knih			Návštěva divadel, koncertů			Návštěva kaváren, restaurací			Návštěva diskoték		
	Model I	Model II	Model III	Model I	Model II	Model III	Model I	Model II	Model III	Model I	Model II	Model III
<i>Pozice v dětství</i>												
Sociální status (dětství)	0,42	0,00 -	0,13	0,52	0,03	-0,16	0,07	0,02	-0,03	-0,02	-0,07	-0,08
Pohlaví (žena)	1,02	0,73	0,72	0,66	0,56	0,62	-0,86	-0,75	-0,64	-0,37	-0,22	-0,08
Velké město	0,12	0,03	0,00	0,20	0,02	0,02	-0,29	-0,35	-0,40	-0,62	-0,70	-0,76
<i>Socializace v rodině</i>												
Vysoká kultura		0,59	0,54		0,38	0,33		-0,18	-0,22		-0,25	-0,27
Kulturní akce		0,36	0,36		0,82	0,83		0,18	0,18		0,24	0,25
Aktivní rodičovství		0,39	0,35		-0,07	-0,11		-0,11	-0,08		-0,16	-0,10
Sportovní		-0,15	-0,18		0,29	0,28		0,37	0,36		0,41	0,40
Televizní		-0,10	-0,07		-0,26	-0,25		0,00	0,00		-0,02	-0,02
<i>Pozice v současnosti</i>												
Sociální status (souč.)			0,36			0,46			0,07			-0,06
Má partnera			-0,22			-0,16			-0,42			-0,39
Má děti			0,00			-0,57			-0,51			-0,54
Nagelkerkeho R ²	0,127	0,278	0,300	0,113	0,310	0,357	0,065	0,119	0,161	0,033	0,107	0,146

Tabulka 6.3. Ordinalní regrese sedmi aktivit volného času v dospělosti, věková kohorta 30–34, odhadnuté regresní koeficienty (logity)

	Sportování,			Sledování TV			Chození na pivo		
	Model I	Model II	Model III	Model I	Model II	Model III	Model I	Model II	Model III
<i>Pozice v dětství</i>									
Sociální status (dětsví)	0,38	0,17	0,02	-0,19	-0,08	-0,04	-0,28	-0,20	-0,16
Pohlaví (žena)	-0,27	-0,20	-0,18	0,25	0,34	0,31	-1,94	-1,78	-1,72
Velké město	-0,03	-0,07	-0,07	-0,33	-0,37	-0,39	-0,22	-0,21	-0,21
<i>Socializace v rodině</i>									
Vysoká kultura		0,04	-0,02		0,03	0,03		-0,25	-0,24
Kulturní akce		0,07	0,05		-0,22	-0,21		0,05	0,06
Aktivní rodičovství		0,24	0,23		-0,04	0,00		-0,26	-0,20
Sportovní		0,56	0,56		0,02	0,02		0,28	0,28
Televizní		-0,11	-0,09		0,65	0,65		-0,03	-0,05
<i>Pozice v současnosti</i>									
Sociální status (souč.)			0,38			-0,09			-0,16
Má partnera			-0,21			-0,06			-0,19
Má děti			-0,37			0,29			-0,36
Nagelkerkeho R ²	0,052	0,168	0,215	0,024	0,147	0,153	0,252	0,289	0,304

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 618 (listwise).

Poznámka: zvýrazněny statisticky významné koeficienty na hladině významnosti $p < 0,05$.

Vedlejší kontrolní vlivy (místo bydliště, život s partnerem a dětmi) se ukázaly být významnou součástí modelů pouze u některých činností. Dětství prožité ve velkém městě snižuje četnost návštěv diskoték či tanečních akcí v dospělosti, zároveň také mírně snižuje frekvenci sledování televize. Život s partnerem snižuje frekvenci návštěv restaurací a kaváren, stejně jako diskoték a tanečních akcí. S rodičovstvím pak klesá četnost všech aktivit mimo domácnost včetně sportování. Výjimkou je chození na pivo, které výrazně sleduje výše zmíněný genderový vzorec.

Otázkou je, nakolik se na formování podoby trávení volného času podílí kromě minulých vlivů i současný sociální status respondenta či jeho rodiny. Porovnání velikosti regresního koeficientu u sociálního statusu v dospělosti s ostatními faktory ukazuje, že určitou souvislost lze zaznamenat u činností první skupiny (četba knih a návštěva kulturních podniků), částečně také u sportování. Tento vztah lze interpretovat tak, že tyto aktivity mají určitý symbolický statusový význam, neboť jsou významně propojeny se současnou statusovou pozicí. Zároveň je ale třeba poznamenat, že ve všech uvedených případech patří stratifikační pozice současné domácnosti sice mezi významné aspekty, uvážíme-li zde ovšem intenzitu mezigenerační transmise životního stylu, jde spíše o vedlejší vliv. Například četba knih ovlivňuje současný sociální status i při kontrole ostatních proměnných poměrně významně (regresní koeficient, tzv. logit dosahuje hodnoty 0,36). Stejný vliv mají ale i dvě dimenze socializačního působení v rodině původu (kulturní akce 0,36 a aktivní rodičovství 0,35), dimenze vysoké kultury v dětství – vysokokulturní kapitál rodičů i samotného potomka v té době pak působí s výrazně vyšší silou (0,54).

Přenos životního stylu z rodičů na děti lze v regresních modelech jednoznačně identifikovat. Pěstování vysoké kultury v rodině (čtení knih a návštěvy divadel) tak výrazně zvyšuje šance na to, že i děti budou v dospělosti častěji číst knihy a navštěvovat kulturní akce. Naopak snižují četnost návštěv kaváren a restaurací, diskoték i chození na pivo. Časté navštěvování kulturních akcí v dětství má částečně podobný efekt na četbu knih a návštěvy kulturních podniků, avšak potvrzuje se zde i nutné odlišení této dimenze kulturního života od klasické vysoké kultury. Ve výsledku totiž působí zcela opačným efektem na četnost návštěv kaváren či restaurací a diskoték. Na rozdíl od ryzího pěstování vysoké kultury totiž tento druh aktivit posiluje.

Aktivní rodičovství se ukazuje být spíše slabý faktor ovlivňující sledované dimenze trávení volného času v dospělosti. Výrazně zvyšuje šance na častější četbu knih a částečně též sportování. Jinak pouze snižuje obvyklost chození na pivo. Obtížně vysvětlitelná je naopak rozptýlenost aktivit, na které významně působí sportování v průběhu socializace. Sportování v dětství má pochopitelně

silný vliv na provozování sportu v dospělosti. Méně jasný je již vliv na aktivity typu návštěv diskoték, kaváren a restaurací, chození na pivo, ale i návštěv divadel či koncertů. Možným vysvětlením může být i sociálně sdružovací aspekt sportovních aktivit, který může být takovou socializací posílen a následně přenášen do dalších oblastí [Flemer, Valjent 2009]. Poslední socializační dimenze zachycující sledování televize je podobně významná veskrze přímo pro televizní diváctví v dospělosti. Naopak takového rodinné kulturně-interakční klima vyznačující se do značné míry pasivitou mírně oslabuje šance na navštěvování divadel či koncertů.

Závěr: mezigenerační reprodukce životního stylu vs. diferencované vzorce trávení volného času

Volnočasová socializace je celoživotní proces, prochází různými etapami, přičemž za jednoho z nejvýznamnějších socializačních činitelů je považována rodina. Významnou roli zde hrají rodiče, jejich vlastní postoje k volnému času i jejich volnočasová participace, která ovlivňuje, jak jedinec formuje své vlastní postoje k volnému času, vnímá jeho hodnotu a funkce a seznamuje se s jednotlivými volnočasovými aktivitami a sám se jich aktivně účastní. Rodiče ovlivňují výběr činností dětí, volí různé strategie ke strukturaci, regulaci a podpoře jejich volnočasových aktivit.

Zde jsme se pokusili podrobněji zaměřit na to, jak se v českém prostředí na trávení volného času v dospělosti podílí rodinní socializační činitelé v dětství a během dospívání a do jaké míry samotné sociální postavení v dospělosti. Nejprve jsme identifikovali pět latentních dimenzí, které představují dobře rozlišitelné aspekty trávení volného času rodičů s dětmi a které označujeme jako kulturně-interakční oblast socializace. Nazvali jsme je vysoká kultura, kulturní akce, aktivní rodičovství, sportovní a televizní socializace. Životní styl v dospělosti jsme sledovali skrze frekvenci sedmi vybraných aktivit volného času: návštěva divadel, koncertů a výstav; návštěva kaváren, restaurací; návštěva diskoték, tanečních akcí; chození na pivo; sportování, cvičení; četba náročné literatury; sledování televize, videa, DVD.

Na základě výsledků regresních analýz bylo možné těchto sedm aktivit volného času rozčlenit do tří odlišných skupin. Pro první skupinu – četba knih a návštěva kulturních podniků, tedy ty aktivity, které utváří vysokokulturní kapitál – platí, že jejich provozování v dospělosti lze částečně vysvětlit strukturální pozicí rodiny původu, nicméně je zde třeba uvažovat i silný vliv kulturně-interakční komponenty socializace v rodině. Vzhledem k tomu, že mezi těmito

proměnnými existuje určitá provázanost, můžeme rodinnou socializaci částečně chápat i jako vysvětlující mechanismus působení strukturální pozice. Na druhou stranu výrazná část socializačních vlivů není přímo vázaná na strukturální pozici rodiny původu, a jedná se tedy nejspíše o vlivy, které jsou nezávislé na sociální struktuře. Společnou vlastností aktivit této skupiny je také to, že jsou, i při kontrole vlivu ostatních proměnných, do jisté míry diferencovány také podle sociální pozice v dospělosti. Uvážíme-li ovšem intenzitu mezigenerační transmise životního stylu typickou pro tyto aktivity, jde spíše o vedlejší vliv.

Do druhé skupiny činností patří aktivity mimo domov: návštěvy kaváren a restaurací, návštěvy diskoték, sportování/cvičení, spadá sem ovšem také sledování televize. Lze je charakterizovat nízkou determinací na základě strukturální pozice rodiny původu. Tyto aktivity volného času formovala především podoba kulturně-interakční socializace v rodině. Z hlediska vlivů v dospělosti je pro ně určující především fáze životního cyklu, tj. to, zda respondent má děti a partnera. Samostatnou kategorií pak tvoří chození do restaurace na pivo. Tento způsob trávení volného času je typický výhradně pro muže, ostatní faktory zde mají v podstatě zanedbatelný vliv. Nicméně platí, že častější je u potomků z rodin s nižším statusem a pasivnějším přístupem rodičů k výchově.

Závěrem lze říci, že reprodukce životního stylu prostřednictvím socializace v rodině je sice do určité míry spjatá se sociálním statusem a jeho reprodukcí, avšak zároveň se jedná i o výrazně autonomní dimenzi společenské diferenciace. Bez ohledu na sociální zázemí rodiny tak vznikají diferencované vzorce trávení volného času.

Závěrem – životní úspěch v generaci otevřených možností

Jiří Šafr

Životní šance jedince jsou primárně determinovány rodinou, ve které vyrůstá. A to „skrze podmínky, jež spoluvytvářejí jeho výkon ve škole, rozhodují o jeho úspěchu při zkouškách, a tím otvírají anebo zavírají bránu k vyššímu vzdělání a skrze ně k určitým povoláním a společenským postavením“ [Možný 2008: 103]. Rodina, do níž se narodíme, tak do značné míry předurčuje naši životní dráhu. Otázkou pro empirický výzkum je, v jakém rozsahu se společenská pozice mezi generacemi přenáší, jakými mechanismy k reprodukci postavení dochází, a které naopak napomáhají k mobilitě.

Tato práce se pokusila zasadit fenomén mezigenerační transmise sociálních nerovností do širšího kontextu primární socializace a postavení rodiny v sociálním prostoru vymezené dostupností rozmanité palety kulturních a sociálních zdrojů. Zaměřili jsme se při tom na generaci dnešních třicátníků – lidí, kteří se sice narodili v polovině sedmdesátých letch minulého století v době tzv. normalizace, ale do dospělosti vstupovali již ve světě, jež díky znovunabyté svobodě i transformaci národního hospodářství nabízel neomezené možnosti. Sledovali jsme tak vybrané mechanismy vedoucí k dosahování socioekonomického statusu a jeho mezigenerační reprodukci v generaci, před níž se otevřely šance, které její rodiče a prarodiče neměli. S ohledem na úzké omezení této kohorty tedy nepopisujeme sociální strukturu ani její proměnu po roce 1989 v průřezu celé české společnosti (porovnání proměny životních šancí všech věkových kohort je detailně pojednáno v [Katrňák, Fučík 2011]), pozornost obracíme k obecným procesům v pozadí sociální mobility a utváření životního stylu. Analyzovaná data pocházejí z unikátního reprezentativního výzkumného šetření *Distinkce a hodnoty 2008*, které dotazovalo jedince narozené v letech 1974 až 1978 spolu s jejich rodiči. Díky volbě úzké věkové kohorty jsme tak mohli v mobilitní analýze vyloučit efekt strukturálních vlivů způsobených institucionálními proměnami v čase a také přirozeným způsobem zafixovat působení chronologického věku. Na druhou stranu naše závěry mají platnost pouze pro tuto kohortu, resp. období, kdy její reprezentanti získávali vzdělání a budovali počátky své zaměstnanecké kariéry.

Většina výzkumů sleduje jen rozsah mobility (absolutní či relativní), případně interpretuje vliv výkonových faktorů (vzdělání jedince či školní výkon),

resp. askriptivní charakteristiky indikované nejčastěji vzděláním a socioekonomickým statusem či třídním postavením rodičů, které považuje za reprezentanty kulturního a ekonomického kapitálu [např. Matěju, Řeháková, Simonová 2004]. Cílem tohoto výzkumu bylo ukázat, jakými konkrétními mechanismy může k mobilitě či reprodukci společenského postavení docházet. Zaměřili jsme se při tom výhradně na rodinu a osobnost, ostatní strukturální či institucionální vlivy jsou zde díky designu výzkumu vyloučeny. Základní otázky, na něž jsme hledali odpovědi v této knize, jsou následující: Kteří socializační činitelé v rodině podporují vzestup, a které naopak udržují z generaci na generaci nízké či naopak vysoké postavení? Podílí se sociální pozice rodičů spolu s přístupem k výchově na životním stylu v dospělosti?

Okolnosti, za nichž zkoumaná generace přecházela do dospělosti a vstupovala na trh práce, byly vskutku historicky unikátní. O středoškolském vzdělání se rozhodovala již v době těsně po pádu železné opony. Příležitost k vzestupné vzdělanostní mobilitě měla především díky rozmachu středoškolského vzdělávání, který pobíhal již od osmdesátých let. Vývoj šancí na vysokoškolské studium pro dnešní třicátníky ale nebyl, i vzhledem k demografickému vývoji, zpočátku příliš příznivý. Nabídka terciárního vzdělání v devadesátých letech zaostávala za poptávkou, ta začala být uspokojována až na počátku milénia v době, kdy většina ze sledované kohorty již studium na VŠ končila. Přesto však situace během vstupu na trh práce byla této generaci relativně nakloněna. Vyučení nastupovali do prvního zaměstnání již v letech 1990 až 1995, maturanti zahajovali pracovní život především v období až 1999 a absolventi vysokých škol v širším rozpětí mezi roky 1995 až 2003. Z hlediska šancí na mobilitní vzestup šlo o relativně příznivou dobu. Během restrukturalizace a modernizace hospodářství bylo vytvořeno mnoho nových pracovních míst (zejména díky vzniku podnikání a rozmachu sektoru obchodu a služeb), ekonomika prodělávala období růstu HDP a do roku 1997 byla i nízká nezaměstnanost. V době transformace ekonomiky a ustanovování nové sociální struktury se ovšem neprosazovaly toliko meritokratické tendence. Výzkumy vzdělanostní mobility ukazují, že díky demografickému vývoji a na něj pomalu reagujícímu rozšiřování vzdělávacího systému došlo v průběhu 90. let k posílení vzdělanostní reprodukce, konkrétně vzrostly nerovnosti v přístupu k vysokoškolskému vzdělání na základě rodinného původu (vzniklý převis poptávky nad nabídkou vedl ke zvýhodnění potomků rodičů s vysokoškolským diplomem). Tento nárůst byl způsoben především strukturálními faktory (rigidní struktura vysokoškolského sektoru). Nicméně po roce 2004 souvislost mezi vzděláním rodičů a potomků začíná oslabovat [Katrňák, Simonová 2011].

Mezigenerační reprodukci dokumentují i výsledky z našeho výzkumu: stejného vzdělání jako rodiče (z hlediska tří vzdělanostních stupňů) dosáhlo 54 %

potomků. Vysokou školu vystudovalo 13 % dotázaných, z rodin s nízkým vzděláním ovšem pouze 6 %, zatímco z rodin středoškoláků 16 % a z rodin vysokoškoláků dokonce 33 %. Vyjádřeno pomocí relativní mobility, šance potomků vysokoškolsky vzdělaných rodičů získat minimálně maturitu byla sedmkrát vyšší než pro děti z nízko vzdělaných rodin, kde rodiče dosáhli nanejvýše vyučení. Jejich šance na získání vysokoškolského diplomu byla taktéž sedminásobná. V případě profesně-třídní mobility výsledky naznačují nepatrně vyšší mezigenerační propustnost. Šance dětí ze servisní třídy udržet si tuto pozici byly oproti šanci na vzestup u těch, kdo se narodili v dělnických rodinách, bezmála pětkrát vyšší. Šance skončit v pozici jedné z mezilehlých tříd (administrativa/nížší úředníci a drobní podnikatelé) byla pro potomky rodičů se stejným postavením asi dvakrát vyšší než pro děti z dělnické třídy. Vezmeme-li v potaz tři hlavní sociální třídy (servisní, mezilehlé a dělnickou), je rozsah celkové mobility zhruba stejný jako reprodukce: 56 % skončilo ve stejné třídě jako jejich rodiče. Detailní pohled na mezigenerační pohyb pak nabízí trajektorie mobilitních drah (údaje jsou za celý soubor generace potomků). Sestupy do dělnické třídy prošlo 14 % dotázaných, stabilní v dělnické třídě zůstalo 35 %, naopak vzestup z dělnické třídy prodělalo 17 %. U 34 % jedinců můžeme pozorovat mezigenerační stabilitu „nahore“ (vzestup nebo stabilita v servisní třídě nebo mezilehlých třídách). Třídní mobilitu podmiňuje mobilita vzdělanostní, 71 % prošlo shodnou mezigenerační vzdělanostní i profesně-třídní trajektorií. Ovšem ne všichni, kdo získali vyšší vzdělání než jejich rodiče, prodělali také automaticky vzestupnou profesně-třídní mobilitu a naopak. Zatímco mezi potomky, kteří se narodili do rodin s vyšším vzděláním, kde alespoň jeden rodič měl minimálně maturitu, si jich 77 % udrželo také stejnou pozici ve střední/vyšší třídě jako jejich rodiče (mezilehlé třídy a servisní třída ESeC), tak z těch, kdo vyrůstali v rodinách s nízkým vzdělanostním zázemím a prošli vzestupnou vzdělanostní mobilitou, následně vzestoupilo z dělnické třídy jen 58 %. Vedle toho z potomků rodičů s vyšším vzděláním, kteří sami dosáhli pouze základního vzdělání nebo vyučení (tj. prodělali vzdělanostní sestup), skončila v dělnické třídě pouze polovina, když čtvrtina si dokázala udržet pozici v mezilehlých či servisní třídě. Nabízí se tedy otázka, jaké mechanismy kromě vzdělání (a vstupu do podnikání)⁷⁷ k profesně-třídní mobilitě napomáhají.

⁷⁷ Podnikání (OSVČ) se stalo jedním z prostředků třídního vzestupu, který umožnil kompenzovat reprodukci nízkého vzdělání u potomků z málo vzdělaných dělnických rodin. Stejně tak posloužilo k odvrácení mezigeneračního propadu (vzdělanostní sestup byl tak přesto následován třídní reprodukcí ve vyšší/střední třídě).

Uvedená zjištění jsme doplnili také porovnáním základního stratifikačního modelu dosahování profesního statusu ve sledované generaci se situací generace nastupující na pracovní trh v padesátých a šedesátých letech minulého století. Tento historický exkurz ukázal, že v principu lze mechanismus mezigenerační reprodukce socioekonomického statusu v české společnosti za poslední půlstoletí s určitými výjimkami považovat za relativně stabilní: počáteční zaměstnání je dominantně určeno dosaženým vzděláním. Současně ale přetrvává vliv rodiny původu, byť je v porovnání s koncem šedesátých let zřejmě slabší; samotné vzdělání je podmíněno jak vzděláním otce, tak jeho socioekonomickým statutem. V dalších analýzách jsme se postupně věnovali konkrétním mechanismům, které k mobilitě/reprodukcí přispívají.

Nejprve jsme zkoumali vliv sociálního kapitálu ve formě neformálních sociálních zdrojů pramenících z pozice v sociální struktuře na počáteční profesní status odvozený z prvního zaměstnání. Prokázat působení „síly slabých vazeb“, chápeme-li ji jako mobilizaci vzdálenějších a širších kontaktů k získání pracovní pozice výlučně u příslušníků vyšších tříd, se nepodařilo. Nicméně sociální kapitál operacionalizovaný jako mobilizované zdroje, tj. socioekonomický status osoby, která zprostředkovala informaci o volném pracovním místě, nezanebatelně přispívá k dosaženému statusu, a to zejména u potomků ze středních tříd. Ukazuje se tak, že vedle dominantního vlivu vzdělání působí na společenské postavení také sociální síť. Zdá se tedy, že v české společnosti, která se za socialismu vyznačovala všestranným využíváním sociálních kontaktů, ani po roce 1989 vliv individuálního sociálního kapitálu nevymizel.

Podrobně jsme se věnovali vlivu různých typů kulturního kapitálu. Konkrétně jsme si položili otázku, zda ke společenskému postavení v dospělosti napomáhá rodinné zázemí příznivé rozvoji čtenářských schopností. Výsledky ukazují na to, že čtení v dětství a jeho podpora ze strany rodičů má pozitivní efekt na postavení jedince v dospělosti, ať už jde o socioekonomický status nebo třídní postavení, a to bez ohledu na další specifické kapitály rodičů (ekonomický, akademický a vysokokulturní). Důležité je dále to, že vlastní dětské čtenářství spolu s pro-čtenářským klimatem rodině zvyšuje šanci na mobilitní vzestup z dělnické třídy. Naproti tomu elitistická forma kulturního kapitálu (tj. vysokokulturní kapitál), indikovaná u rodičů návštěvami divadel a galerií, tento efekt nemá. Konceptuální rozlišení těchto dvou odlišných typů kulturního kapitálu tak umožnilo posoudit působení kulturní reprodukce ve srovnání s mechanismem kulturní mobility. Výsledky ukazují jednoznačně na platnost modelu kulturní mobility, podle nějž specifická forma kulturní praxe – zde čtení a jeho podpora v rodině původu – může napomáhat k vzestupné mobilitě rovněž u dětí z rodin z nižších sociálních vrstev. Čtení a jeho podpora jako specifický

kognitivně podpurný typ kulturního kapitálu nepůsobí pouze jako exkluzivní nástroj pro reprodukci sociálního postavení výhradně ve prospěch těch, kdo se narodili do rodin s vyšším socioekonomickým statusem. Nesmíme ovšem zapomenout, že pro-čtenářské klima v rodině zůstává nerovnoměrně distribuováno podél třídních linií, jakož i na to, že k reprodukci zvýhodněné pozice bezpochyby přispívá.

Zaměřili jsme se také na poněkud opomíjené souvislosti mezigenerační mobility – na možný vliv osobnosti jedince a socializačního milieu v rodině. Konkrétně jsme ověřovali souvislosti jednak s výchovnými styly rodičů a jednak s nekognitivními osobnostními rysy (tzv. Big-Five) a také kognitivními schopnostmi nepřímě indikovanými školním prospěchem. Doložili jsme, že výchovné styly jsou, byť spíše slabě, třídně ukotvené – servisní třída uplatňovala intenzivněji výchovu skrze nenásilně zprostředkovanou autoritu v komunikaci současně s rozvinutějším emočním vztahem (rodiče dítě pobízeli, podporovali a názorně mu předváděli pravidla hry), zatímco u dělnických rodin byl relativně častější permissivní-volný výchovný styl víceméně rezignující na aktivní usměrňování dítěte spoléhající na vývoj přirozenou cestou. Autoritářský styl – pevná ruka, vyznačující se prosazováním přísné poslušnosti, ale také nižší mírou verbální komunikace, byl používán v rodinách různého postavení přibližně se stejnou intenzitou. Podstatné je zjištění, že obecně vzato k mezigeneračnímu vzestupu napomáhá cílená angažovanost rodičů ve výchově, tj. vnitrorodinný sociální kapitál. V případě celého stratifikačního spektra jde hlavně o demokratický-autoritativní výchovný styl. Uvažujeme-li pouze děti z dělnických rodin, pak to byla spíše autoritářská výchova spjatá s vedením „pevnou rukou“. Mezigeneračně vzestupní jedinci vyrůstali v prostředí, které lze obecně označit za dělnické „ambiciózní“ rodiny, v nichž rodiče nenechali rozhodování o vzdělávací dráze pouze na samotném dítěti, ale ve výchově působili aktivně a směřovali k pevnému cíli. Podobně jako v dalších analýzách pojednaných na jiných místech této monografie i zde se nicméně potvrdilo, že mechanismus mezigenerační reprodukce dominuje. Výsledky regresního modelu dosaženého socioekonomického statusu dokumentují obecně rozhodující vliv vzdělání rodičů, v případě konkrétní trajektorie mobilitního vzestupu z dělnické třídy je reprodukce mnohem pravděpodobnější, pokud jedinec pochází z rodiny nekvalifikovaných dělníků (v porovnání s rodinami dělníků kvalifikovaných). Na druhé straně se na mobilitním vzestupu zásadní měrou podílí také vlastní výkon a talent jedince. Druhým nejvýznamnějším faktorem přispívajícím k vzestupné mezigenerační mobilitě se totiž ukázal být školní prospěch, jehož indikátorem byl retrospektivně udávaný studijní průměr na konci ZŠ. Jeho vliv nepřímě poukazuje na klíčovou roli kognitivních schop-

ností dítěte.⁷⁸ Ve stratifikačním procesu se projevují také souvislosti s nekognitivními osobnostními rysy, byť ty jsou zjevně mnohem slabší a vzhledem k retrospektivnímu designu výzkumu zde nelze jednoznačně určit směr kauzálního působení: šance na mezigenerační vzestup byla vyšší mezi jedinci vyznačujícími se svědomitostí spolu s celkovou vyrovnaností osobnosti.

V neposlední řadě jsme se věnovali otázce, do jaké míry se socializační vlivy rodinného prostředí podílí na utváření životního stylu v dospělosti, konkrétně šlo o sféru trávení volného času. Na základě výsledků analýz mezigenerační podmíněnosti jsme sledované aktivity volného času rozčlenili do tří skupin. První skupina zahrnuje četbu knih a návštěvu kulturních podniků, jde tedy o ty aktivity, které vytváří vysokokulturní kapitál. Jejich provozování lze částečně vysvětlit strukturální pozicí rodiny původu (krom sociálního statusu rodičů jde také o gender), zároveň je zde třeba uvažovat i silný vliv kulturně-interakční komponenty socializace v rodině (aktivity rodičů s dětmi, společné sledování médií a způsob trávení volného času rodičů). Vysokokulturní kapitál diferencuje také sociální pozice v dospělosti. Druhá skupina volnočasových činností je charakterizována nízkou vysvětlitelností na základě strukturální pozice, v níž jedinec vyrůstal. Mezi ně patří především aktivity mimo domov: návštěvy kaváren a restaurací, chození na diskotéky a sportování či cvičení, také zde nalezneme sledování televize. Jejich oblibu formovala především podoba kulturně-interakční socializace v rodině původu. Z hlediska vlivů v dospělosti je pro ně určující především fáze životního cyklu, tj. to, zda jedinec má děti a partnera. Obecně vzato reprodukce životního stylu prostřednictvím socializace v rodině je sice do určité míry spjatá se socioekonomickým statusem a jeho mezigenerační reprodukcí, současně se ale jedná o výrazně autonomní dimenzi společenské diferenciacce. Bez ohledu na sociální zázemí rodiny původu tak v dospělosti vznikají diferencované vzorce trávení volného času.

Shrnuto a podtrženo výsledky výzkumu v generaci dnešních třicátníků v obecné rovině ukazují na jedné straně na (a) silnou reprodukci, tj. determinaci společenského postavení v dospělosti na základě třídní – zaměstnanecké/socioekonomické pozice a vzdělání rodičů (askriptivní faktor), i na dostupnosti různých – s třídní pozicí ovšem silně spjatých – rodinných zdrojů (jde tedy o jejich

⁷⁸ Být zde dost možná nejde o indikátor dokonale validní, neboť podle teorie kulturní reprodukce zároveň platí, že školní známky mohou být odrazem vlivu sociálního prostředí rodiny. Velkou výhodou je skutečnost, že sledovaná kohorta narozená v letech 1974–1978 chodila na základní školu ještě v období socialistického režimu, kdy školství bylo centrálně řízeno, rozdíl mezi školami tak byly podstatně menší než v současnosti, navíc lze předpokládat, že učitelé při hodnocení selektivně nefavorizovali děti z vyšších sociálních tříd.

reprodukční funkci), na straně druhé ale také na to, (b) že kulturní zdroje uplatňované v socializaci, ač dostupné především vyšším třídám, jsou-li aktivizovány v rodinách s nepriviligovaným postavením, mají v tomto prostředí významný podpůrný promobilitní efekt, (c) i na skutečnost, že na mobilitní vzestup působí vlivy individuální povahy, vedle výkonu ve škole a zájmu o četbu (tj. meritokratický faktor) jde částečně i o vliv některých osobnostních rysů (svědomitost a celková vyrovnanost). Mezi kulturní zdroje rodiny podporující vzestupnou mobilitu patří aktivní výchovný přístup rodičů a rodinné zázemí stimulující rozvoj čtenářských dovedností. Pro ně platí, že jakkoli jsou svázány s třídním postavením rodiny původu a ve své podstatě tak mají povahu askriptivní, nejsou na rozdíl od socioekonomického zvýhodnění (vzdělání a profesně-třídní pozice rodičů) fatálně selektivní, potenciálně je totiž mohly aktivovat i rodiny s nižším socioekonomickým statutem. Ve světle těchto výsledků se, alespoň pokud jde o sledovanou generaci dospívající v období 90. let minulého století, přikláníme k platnosti teoretického modelu kulturní mobility spíše než rigidní kulturní reprodukce.

Do jaké míry je pro naši současnou společnost příznačnější první či druhá skupina faktorů (obecně vzato askriptivní a meritokratické), zda se jejich poměr dlouhodobě mění, ale také to, do jaké míry se na reprodukčně-mobilitních dráhách podílí vnější institucionální prostředí, je otázkou pro další výzkum. Ten by měl stejné mechanismy mobility – socializační podmínky spjaté s rodinou původu, jež jsme sledovali v našem výzkumu, zkoumat opětovně na mladší generaci nejméně o jednu dekádu později. Tedy v generaci těch, kdo vstupovali do dospělosti v novém tisíciletí. Ti sice na jedné straně zažívají díky expanzi terciárního vzdělávacího systému vyšší šance na vzdělání, ale také na straně druhé se během vstupu do zaměstnání a budování počátku své profesní kariéry potýkají s následky současné ekonomické krize. Především pak přicházejí na trh práce v době radikálně měnící se vzdělanostní struktury, kdy se postupně i u nás vzdělání díky zmasovění stane spíše než kýženým výtahem pouhou pojistkou proti sestupu. Jinými slovy je otázkou pro budoucí stratifikační studie, zda se přes rostoucí šance v přístupu ke vzdělání nezačnou při alokaci na pracovním trhu, a tedy i získávání profesně-třídní pozice, ve větší míře vedle kognitivních a nekognitivních osobnostních charakteristik prosazovat také ryze nemeritokratické prvky selekce, ať už jde o sociální síť či kulturní kapitál signalizující habitus vyšší třídy.

Literatura

- Aschaffenburg, K., I. Maas. 1997. „Cultural and Educational Careers: The Dynamics of Social Reproduction.“ *American Sociological Review* 62 (4): 573–587.
- Barieckzahyová, T., J. Šafr. 2011. „Osobnostní charakteristiky a sociální mobilita.“ Pp. 132–144 in M. Dolejš, M. Charvát, A. Neusar, K. Bendová (eds.). *PhD existence I: česko-slovenská psychologická konference (nejen) pro doktorandy a o doktorandech. Sborník příspěvků*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Barnett, L. A., G. E. Chick. 1986. „Chips off the ol' block: Parents' leisure and their children's play.“ *Journal of Leisure Research* 18 (4): 266–283.
- Baumrind, D. 1966. „Effects of authoritative control on child behavior.“ *Child Development* 37 (4): 887–907.
- Baumrind, D. 1978. „Parental disciplinary patterns and social competence in children.“ *Youth and Society* 9 (3): 239–276.
- Behtoui, A. 2007. „The distribution and return of social capital: Evidence from Sweden.“ *European Societies* 9 (3): 383–407.
- Bengtson, V. L., T. J. Biblarz, R. E. L. Roberts. 2002. *How Families Still Matter: A Longitudinal Study of Youth in Two Generations*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Bernstein, B. B., MacRae, D. G. 1973. *Class, Codes and Control: Vol. 1*. St. Albans: Paladin.
- Blau, P. M., O. D. Duncan. 1967. *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Blau, P. M., J. E. Schwartz. 1997. *Crosscutting Social Circles: Testing a Macrostructural Theory of Intergroup Relations*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1990. „Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR.“ *Sociologický časopis* 26 (3): 168–186.
- Bourdieu, P. 1973. „Cultural reproduction and social reproduction.“ Pp. 71–112 in R. Brown (ed.). *Knowledge, Education, and Social Change: Papers in the Sociology of Education*. London: Tavistock.
- Bourdieu, P. (1979) 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. New York, London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1993) 1999. „Site Effect.“ Pp. 123–129 in P. Bourdieu et al. *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Bourdieu, P., J.-C. Passeron. (1964) 1979. *The Inheritors: French Students and Their Relation to Culture*. Chicago: University of Chicago Press.

- Bourdieu, P., J.-C. Passeron. (1970) 1990. *Reproduction in education, society, and culture*. London: Sage in association with Theory, Culture & Society, Dept. of Administrative and Social Studies, Teesside Polytechnic.
- Bowles, S., H. Gintis. 1976. *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books.
- Bruyn, E. H. de, A. H. N. Cillessen. 2008. „Leisure activity preferences and perceived popularity in early adolescence.“ *Journal of Leisure Research* 40 (3): 442–457.
- Coleman, J. S. 1988. „Social capital in the creation of human capital.“ *American Journal of Sociology* 94: S95–S120.
- Costa, P. T., McCrae, R. R., Holland, J. L. 1984. „Personality and vocational interests in an adult sample.“ *Journal of Applied Psychology* 69 (3): 390–400.
- Crook, Ch. J. 1997. *Cultural Practices and Socioeconomic Attainment: the Australian Experience. Contributions in sociology* 120. Westport, Connecticut and London: Green Wood Press.
- Čáp, J., P. Boschek. 1996. „Faktory osobnosti adolescentů ve vztahu ke způsobu výchovy v rodině.“ *Československá psychologie* 40 (6): 465–479.
- Darling, N., L. Steinberg. 1993. „Parenting style as context: an integrative model.“ *Psychological Bulletin* 113 (3): 487–496.
- De Graaf, P. M. 1986. „The impact of financial and cultural resources on educational attainment in the Netherlands.“ *Sociology of Education* 59 (4): 237–246.
- De Graaf, N. D., P. M. De Graaf, G. Kraaykamp. 2000. „Parental cultural capital and educational attainment in the Netherlands: A refinement of the cultural capital perspective.“ *Sociology of Education* 73 (2): 92–111.
- Demo, D. H., R. C. Savin-Williams. 1983. „Early adolescent self-esteem as a function of social class: Rosenberg and Pearlin revisited.“ *American Journal of Sociology* 88 (4): 763–774.
- Digman, J. M. 1989. „Five robust trait dimensions: Development, stability, and utility.“ *Journal of Personality* 57 (2): 195–214.
- Digman, J. M., N. K. Takemoto-Chock. 1981. „Factors in the natural language of personality: Re-analysis, comparison and interpretation of six major studies.“ *Multivariate Behavioral Research* 16 (2): 149–170.
- DiMaggio, P. 1982. „Cultural capital and school success: The impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students.“ *American Sociological Review* 47 (2): 189–201.
- Domański, H., Z. Sawiński, K. Słomczyński. 2009. *Sociological Tools Measuring Occupations: New Classification and Scales*. Warszawa: IFIS Publishers.
- van Eijck, K. 1999. „Socialization, education, and lifestyle: How social mobility increases the cultural heterogeneity of status groups.“ *Poetics* 26 (5–6): 309–328.
- Enström, L. M. 1987. „Changes in sport activities among young people in Sweden.“ Příspěvek přednesený na konferenci *10th Trim and Fitness Congress, 12th ICSSPE's Sport and Leisure Seminar*. Oslo, 21.–25. 6. 1987.
- Erickson, B. H. 2004. „The distribution of gendered social capital in Canada.“ Pp. 27–50 in H. Flap, B. Völker (eds.). *Creation and Returns of Social Capital*. London: Routledge.

- Factum, NIDM. 2009. „Zdroje informací a kritéria při výběru volnočasových aktivit – závěrečná zpráva z výzkumu.“ [online]. Praha: Factum Invenio, s.r.o., a Národní institut dětí a mládeže [cit. 22. 11. 2010]. Dostupné na: <<http://www.vyzkum-mladez.cz/zpravy/1236593581.pdf>>.
- Farkas, G. 2003. „Cognitive skills and noncognitive traits and behaviors in stratification processes.“ *Annual Review of Sociology* 29 (1): 541–562.
- Flap, H. D., D. N. De Graaf. 1986. „Social capital and attained occupational status.“ *Netherlands Journal of Sociology* 22: 145–161.
- Flemlr, L., Z. Valjent. 2010. „Socializace sportem.“ *Studia sportiva* 4 (1): 71–87.
- Frynsinger, V. J., J. R. Kelly. 2004. *21st Century Leisure: Current Issues*. State College, PA: Venture Publishing.
- Gabal, I., L. Václavíková Helšusová. 2003. *Jak čtou české děti? Analýza výsledků sociologického výzkumu*. Praha: GAC, s.r.o.
- Ganzeboom, H. B. G., P. M. De Graaf, D. J. Treiman. 1992. „A standard international socio-economic index of occupational status.“ *Social Science Research* 21 (1): 1–56.
- Garbe, Ch. 2008. „Čtení v Německu: aktuální výsledky výzkumu, stav problematiky a koncepty podpory čtenářství.“ Pp. 5–19 in *Čtenářství, jeho význam a podpora. Výzkum, teorie a praxe v České republice a Spolkové republice Německo*. Přednášky z odborného semináře pořádaného Svazem knihovníků a informačních pracovníků ČR a Goethe Institutem Praha dne 19. listopadu 2007 v Goethe Institutu v Praze. Praha: Svaz knihovníků a informačních pracovníků ČR.
- Gillernová, I. 2009. „Edukační interakce rodičů a dětí a její proměny v reflexi dospívajících.“ *Československá psychologie* 53 (3): 209–223.
- Goldthorpe, J. H. 1980. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. H. 2000. *On Sociology: Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Gorčíková, M., J. Šafr. 2012. „Reading climate within family of origin and educational results.“ Pp. 253–276 in L. Prudký (ed.). *Values, Stratification, Transformation*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Granovetter, M. S. 1973. „The Strength of Weak Ties.“ *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360–1380.
- Haller, A. O., A. Portes. 1973. „Status attainment processes.“ *Sociology of Education* 46 (1): 51–91.
- Haller, M., B. Müller. 2008. „Characteristics of personality and identity in population surveys: Approaches for operationalising and localizing variables to explain life satisfaction.“ *Bulletin de Méthodologie Sociologique* 99 (1): 5–33.
- Harada, M. (nedatováno) „Eight patterns of early and later life sport participation among ‚active‘ elderly in Japan.“ Osaka: Osaka College of Physical Education.
- Havlík, R., V. Halászová, J. Prokop. 1996. *Kapitoly ze sociologie výchovy*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Havlíková, M., V. Břicháček, L. Tomášek. 2007. „Kognitivní vývoj od narození do 20 let.“ Pp. 138–144 in M. Havlíková, V. Břicháček, M. Prokopec, M. Kodl, L. Kožená,

- L. Tomášek. *Psychologické aspekty zdravotního chování v dospělosti u osob dlouhodobě sledovaných od narození do 45 let*. Praha: Státní zdravotní ústav.
- Heckman, J. J., J. Stixrud, S. Urzua. 2006. „The Effects Of Cognitive and Noncognitive Abilities On Labor Market Outcomes and Social Behavior.“ *Journal of Labor Economics* 24 (3): 411–482.
- Hendry, L. B., J. Shucksmith, J. McCrae. 1989. „Understanding Young People’s Leisure Lifestyles: The Value of Stage Model.“ In W. Murphy, A. Tomlinson (eds.). *Proceedings of the Leisure Studies Association 2nd International Conference Leisure, Labour and Lifestyles: International Comparisons 36: Children, Schooling and Education for Leisure*. Brighton: The Leisure Studies Association.
- Herrnstein, R. 1973. *I.Q. in the Meritocracy*. Boston & Toronto: Little, Brown, Atlantic Monthly Press.
- Herrnstein, R. J., C. A. Murray. 1994. *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*. New York: Free Press.
- Hofbauer, B. 2008. „Východiska, souvislosti, perspektivy.“ Pp. 7–64 in B. Hájek, B. Hofbauer, J. Pávková. *Pedagogické ovlivňování volného času*. Praha: Portál.
- Hoff, A. E., G. D. Ellies. 1992. „Influence of agents of leisure socialization on leisure self-efficacy of university students.“ *Journal of Leisure Research* 24 (2): 114–126.
- Howard, D. R., R. Madrigal. 1990. „Who makes decision: The parent or the child? The perceived influence of parents and children on the purchase of recreation services.“ *Journal of Leisure Research* 22 (3): 244–258.
- Hřebíčková, M. 2004. *NEO osobnostní inventář podle NEO-PI-R P.T. Costy a R.R. McCrae*. Praha: Testcentrum.
- Hřebíčková, M., I. Čermák. 1996. „Vnitřní konzistence české verze dotazníku NEO-FFL.“ *Československá psychologie* 40 (3): 208–216.
- Hřebíčková M. I., T. Urbánek. 2001. *NEO pětifaktorový osobnostní inventář (podle NEO Five-Factor Inventory P. T. Costy a R. R. McCrae)*. Praha: Testcentrum.
- Hultsman, W. Z. 1993. „The influence of others as a barrier to recreation participation among early adolescents.“ *Journal of Leisure Research* 25 (2): 150–164.
- Hutchinson, S. L., C. K. Baldwin, L. L. Caldwell. 2003. „Differentiating parent practices related to adolescent behavior in the free time context.“ *Journal of Leisure Research* 35 (4): 396–422.
- Huver, M. E., R. Otten, H. de Vries, R. C. M. E. Engels. 2010. „Personality and parenting style in parents of adolescents.“ *Journal of Adolescence* 33 (3): 395–402.
- Chan, T. W., A. Koo. 2010. „Parenting style and youth outcomes in the UK.“ *European Sociological Review* 27 (3): 385–399.
- Iso-Ahola, S. E. 1980. *The Social Psychology of Leisure and Recreation*. Dubuque, Iowa: W.C. Brown Co. Publishers.
- Iso-Ahola, S. E., E. Jackson, E. Dunn. 1994. „Starting, ceasing, and replacing leisure activities over the life span.“ *Journal of Leisure Research* 26 (3): 227–249.
- Jackson, M. 2006. „Personality traits and occupational attainment.“ *European Sociological Review* 22 (2): 187–199.
- Jaspers, E., M. Lubbers, J. De Vries. 2008. „Parents, Children and the Distance between

- Them: Long Term Socialization Effects in the Netherlands.“ *Journal of Comparative Family Studies* 39 (1): 39–58.
- Jencks, C. et al. 1972. *Inequality: A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York: Basic Books.
- Jencks, C. (ed.), S. Bartlett, M. Corcoran, J. Crouse, D. Eaglesfield, G. Jackson, K. McClelland. 1979. *Who Gets Ahead? The Determinants of Economic Success in America*. New York: Basic Books.
- Kalvas, F. 2003. „Zkoumání sociální změny: zaostřeno na panelové šetření.“ *SDA Info* 5 (1): 6–9.
- Katrňák, T. 2004. *Odsouzení k manuální práci: Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Katrňák, T. 2005. *Třídní analýza a sociální mobilita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Katrňák, T. 2006. „Faktory podmiňující vzdělanostní aspirace žáků devátých tříd základních škol v České republice.“ Pp. 173–193 in P. Matějů, J. Straková (eds.). *(Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Katrňák, T., P. Fučík. 2011. *Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Katrňák, T., N. Simonová. 2011. „Intergenerační vzdělanostní fluidita a její vývoj v České republice v letech 1990 až 2009.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (2): 207–242.
- Keller, J., L. Tvrďý. 2008. *Vzdělanostní společnost? Chrám, výtah a pojišťovna*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kelly, J. R. 1974. „Socialization toward leisure: A developmental approach.“ *Journal of Leisure Research* 6 (3): 181–193.
- Kelly, J. R. 1977. „Leisure socialization: replication and extension.“ *Journal of Leisure Research* 9 (2): 121–132.
- Kerckhoff, A. C., J. L. Huff. 1974. „Parental influence on educational goals.“ *Sociometry* 37 (3): 307–327.
- Kerckhoff, A. C. 1989. „On the social psychology of social mobility processes.“ *Social Forces* 68 (1): 17–25.
- Kingston, P. W. 2001. „The unfulfilled promise of cultural capital theory.“ *Sociology of Education* 74 (Extra Issue: Current of Thought: Sociology of Education at the Dawn of the 21st Century): 88–99.
- Kohn, M. L. 1959a. „Social class and parental values.“ *American Journal of Sociology* 64 (4): 337–351.
- Kohn, M. L. 1959b. „Social class and the exercise of parental authority.“ *American Sociological Review* 24 (3): 352–366.
- Kohn, M. L. 1963. „Social class and parent-child relationships: An interpretation.“ *American Journal of Sociology* 68 (4): 471–480.
- Kohn, M. L., V. Khmelko, V. Paniotto, H.-F. Hung. 2004. „Social structure and persona-

- lity during the process of radical social change: A study of Ukraine in transition.“ *Comparative Sociology* 3 (3–4): 239–284.
- Kohn, M. L., A. Naoi, C. Schoenbach, C. Schooler, K. Słomczynski. 1990. „Position in the class structure and psychological functioning in the United States, Japan, and Poland.“ *American Journal of Sociology* 95 (4): 964–1008.
- Kohn, M. L., C. Schooler. 1969. „Class, occupation, and orientation.“ *American Sociological Review* 34: 659–678.
- Kohn, M. L., C. Schooler. 1982. „Job conditions and personality: A longitudinal assessment of their reciprocal effects.“ *American Journal of Sociology* 87 (6): 1257–1286.
- Kraaykamp, G., P. Nieuwbeerta. 2000. „Parental background and lifestyle differentiation in Eastern Europe: Social, political, and cultural intergenerational transmission in five former socialist societies.“ *Social Science Research* 29: 92–122.
- Kučera, M. 1994. *Populace ČR 1918–1991*. Acta demographica XII/1994. Praha: Česká demografická společnost.
- Kučera, M. 2008. „Padesát let hodnocení populačního vývoje České republiky.“ *Demografie* 50 (4): 230–239.
- Lareau, A. 1987. „Social class differences in family-school relationships: The importance of cultural capital.“ *Sociology of Education* 60 (2): 73–85.
- Lareau, A. 2003. *Unequal Childhoods*. Berkeley: University of California Press.
- Lareau, A., E. B. Weininger. 2008. „Time, work and family life: Reconceptualizing gendered time patterns through the case of children’s organized activities.“ *Sociological Forum* 23 (3): 419–454.
- Laumann, E. O. 1966. *Prestige and Association in an Urban Community. An Analysis of an Urban Stratification System*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Lin, N. 1982. „Social Resources and Instrumental Action.“ Pp. 131–45 in P. V. Marsden, N. Lin (eds.). *Social Structure and Network Analysis*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Lin, N. 2001. *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lin, N., W. M. Ensel, J. C. Vaughn. 1981a. „Social resources and strength of ties: Structural factors in occupational status attainment.“ *American Sociological Review* 46 (4): 393–405.
- Lin, N., J. C. Vaughn, W. M. Ensel. 1981b. „Social resources and occupational status attainment.“ *Social Forces* 59 (4): 1163–1181.
- Lin, N., Y.-C. Fu, R.-M. Hsung. 2001. „The position generator: Measurement techniques for investigations of social capital.“ Pp. 57–84 in N. Lin, K. Cook, R. S. Burt (eds.). *Social Capital. Theory and Research*. New York: Walter de Gruyter.
- Macek, P. 2002. „Adolescence a čeští dospívající na přelomu tisíciletí.“ Pp. 113–128 in V. Smékal, P. Macek (eds.). *Utváření a vývoj osobnosti. Psychologické, sociální a pedagogické aspekty*. Brno: Barrister&Principal – studio, s.r.o.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost (Sociologická analýza sociální stratifikace)*. Bratislava: Epoque.
- Marsden, P. V., J. S. Hurlbert. 1988. „Social resources and mobility outcomes: A replication and extension.“ *Social Forces* 66 (4): 1038–1059.

- Matějů, P. 1990. „Family effect on educational attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary.“ Pp. 187–210 in J. L. Peschar (ed.). *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*. Nijmegen: OOMO-REEKS.
- Matějů, P. 2005a. „Ke kořenům sociálně psychologického modelu sociální stratifikace.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (1): 7–30.
- Matějů, P. 2005b. „Úvod.“ Pp. 7–18 in N. Simonová (ed.) a kol. *České vysoké školství na křižovatce. Investiční přístup k financování studia na vysoké škole v sociologické reflexi*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Matějů, P., N. Lim. 1995. „Who has gotten ahead after the fall of communism? The case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3: 117–136.
- Matějů, P., B. Řeháková. 1992. „Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací.“ *Sociologický časopis* 38 (5): 613–635.
- Matějů, P., B. Řeháková, N. Simonová. 2004. „Kulturní a sociálně ekonomické zdroje nerovnosti v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání v České republice v letech 1948–1999.“ *Sociológia* 36 (1): 31–56.
- Matějů, P., M. L. Smith, J. Basl. 2008. „Rozdílné mechanismy – stejné nerovnosti. Změny v determinaci vzdělanostních aspirací mezi roky 1989 a 2003.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 371–399.
- Matějů, P., M. L. Smith, J. Basl. 2010. „Rozdílné mechanismy – stejné nerovnosti. Změny v determinaci vzdělanostních aspirací mezi roky 1989 a 2003.“ Pp. 227–249 in P. Matějů, J. Straková, A. Veselý (eds.). *Nerovnosti ve vzdělávání. Od měření k řešení*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Matějů, P., J. Straková et al. 2006. *(Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Matějů, P., J. Straková, A. Veselý (eds.). 2010. *Nerovnosti ve vzdělávání. Od měření k řešení*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- McCrae, R. R., P. T. Costa. 1996. „Toward a new generation of personality theories: Theoretical contexts for five-factor model.“ Pp. 51–87 in J. S. Wiggins (ed.). *The Five-Factor Model of Personality: Theoretical perspectives*. New York: Guilford Press.
- McCrae, R. R., P. T. Costa. 1999. „A five-factor theory of personality.“ Pp. 139–153 in L. A. Pervin, O. P. John (eds.). *Handbook of Personality*. New York: Guilford Press.
- McCrae, R. R., Costa, P. T., Piedmont, R. L. 1993. „Folk concepts, natural language, and psychological constructs: The California Psychological Inventory and the five factor model.“ *Journal of Personality*, 61 (1): 1–25.
- Moren Cross, J. L., N. Li. 2008. „Access to social capital and status attainment in the United States: Racial/ethnic and gender differences.“ Pp. 364–379 in N. Lin, B. H. Erickson (eds.). *Social Capital. An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno... Některé důvody sametové revoluce*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Možný, I. 2008. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mullis, R. L., A. K. Mullis, T. A. Cornille, A. D. Ritchson, M. S. Sullender. 2004. *Early Literacy Outcomes and Parent Involvement*. Tallahassee, FL: Florida State University.

- Outley, C. W., M. F. Floyd. 2002. „The home they live in: Inner city children`s views on the influence of parenting strategies on their leisure behavior.“ *Leisure Sciences* 24 (2): 161–179.
- Pávková, J. 2008. „Psychologické aspekty výchovy ve volném čase.“ Pp. 83–139 in B. Hájek, B. Hofbauer, J. Pávková. *Pedagogické ovlivňování volného času*. Praha: Portál.
- Pearlin, L. I., M. L. Kohn. 1966. „Social class, occupation, and parental values: A cross-national study.“ *American Sociological Review* 31 (4): 466–479.
- Pronovost, G. 1998. „Family and Leisure.“ *Current Sociology* 46 (3): 101–109.
- Prudký, L. et al. 2009. *Inventura hodnot*. Praha: Academia.
- Průša, M., P. Průšová. 1997. *Přístup mladých lidí ke vzdělání*. Praha: Středisko vzdělávací politiky.
- Roberts, B. W., N. R. Kuncel, R. L. Shiner, A. Caspi, L. R. Goldberg. 2007. „The power of personality: The comparative validity of personality traits, socioeconomic status, and cognitive ability for predicting important life outcomes.“ *Perspectives in Psychological Science* 2 (4): 313–345.
- Rose, D., E. Harrison (eds.). 2010. *Social Class in Europe: An Introduction to the European Socio-economic Classification*. London: Routledge.
- Rosenberg, M., L. I. Pearlin. 1978. „Social class and self-esteem among children and adults.“ *American Journal of Sociology* 84 (1): 53–77.
- Scott, D., F. K. Willits. 1998. „Adolescent and Adult Leisure Patterns: A Reassessment.“ *Journal of Leisure Research* 30 (3): 319–330.
- Sewell, W. H. 1961. „Social Class and Childhood Personality.“ *Sociometry* 24 (4): 340–356.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser, K. W. Springer, T. S. Hauser. 2004. „As we age: The Wisconsin Longitudinal Study, 1957–2001.“ *Research in Social Stratification and Mobility* 20: 3–111.
- Shannon, C. S. 2006. „Parents` messages about the role of extracurricular and unstructured leisure activities: Adolescents` perceptions.“ *Journal of Leisure Research* 38 (3): 398–420.
- Shannon, C. S., S. M. Shaw. 2008. „Mothers and daughters: Teaching and learning about leisure.“ *Leisure Science* 30 (1): 1–16.
- Shaw, S. M., D. Dowson. 2001. „Purposive leisure: Examining parental discourages on family activities.“ *Leisure Science* 23: 217–231.
- Schaefer, E. 1965. „Children`s reports of parental behavior: An inventory.“ *Child Development* 36: 413–424.
- Simonová, N. 2009. „Proměny v mezigeneračním přenosu dosaženého vzdělání v České republice v historické perspektivě.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (2): 291–313.
- Simonová, N. 2011. *Vzdělanostní nerovnosti v české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Simonová, N., P. Soukup. 2009. „Reprodukce vzdělanostních nerovností v České republice po sametové revoluci v evropském kontextu.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (5): 935–965.

- Słomczyński, K. M., I. Tomescu-Dubrow. 2005. „Friendship patterns and upward mobility: A test of social capital hypothesis.“ *Polish Sociological Review* (3): 221–235.
- Steinberg, L., S. D. Lamborn, S. M. Dornbusch, N. Darling. 1992. „Impact of parenting practices on adolescent achievement: authoritative parenting, school involvement, and encouragement to succeed.“ *Child Development* 63: 1266–1281.
- von Stumm, S. V., C. R. Gale, G. D. Batty, I. J. Deary. 2009. „Childhood intelligence, locus of control and behaviour disturbance as determinants of intergenerational social mobility: British Cohort Study 1970.“ *Intelligence* 37 (4): 329–340.
- Šafář, Z. 1972. „Model komplexní determinace profesionálního postavení.“ Pp. 277–308 in *Sociální a profesionální mobilita pracujících obyvatelstva ČSSR*. Bratislava: ČSVUP.
- Šafr, J. 2008a. *Životní styl a sociální třídy: vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J. 2008b. „Sociální distance a interakce: relační přístup ke studiu stratifikace.“ Pp. 11–44 in J. Šafr (ed.). *Sociální distance, interakce, relace a kategorizace: alternativní teoretické perspektivy studia sociální stratifikace*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J. 2008c. „Status homogeneity and heterogeneity in social contacts.“ Pp. 55–66 in J. Šafr, J. Häuberer (eds.), M. Kolářová, K. Vojtíšková. *Social Distances and Stratification: Social Space in the Czech Republic*. Sociologické studie / Sociological Studies 2008:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J. 2009a. „Status attainment in the Czech Republic after 1990: Role of cultural and socioeconomic resources and upbringing in the family of origin.“ [online] *Pracovní texty / Working Papers oddělení Studia sociální struktury* 17. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. [cit. 24. 11. 2010]. Dostupné na: <<http://sdilenihodnot.soc.cas.cz/getfile.php?file=32734212&filename=WP19-Safr.pdf>>.
- Šafr, J. 2009b. „Poziční generátor a měření sociálního kapitálu v egocentrické síti.“ *Data a výzkum / SDA Info* 3 (2): 211–240.
- Šafr, J. 2010. „Vzdělanostní aspirace a mimoškolní aktivity patnáctiletých.“ [online]. *Pracovní texty / Working Papers oddělení Studia sociální struktury* 20. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. [cit. 24. 11. 2010]. Dostupné na: <<http://sdilenihodnot.soc.cas.cz/download/WP20-Safr>>.
- Šafr, J. 2011. „Třídní rozdíly ve výchově: vysokoškolské rodiny, rodiny dělnické, ambiciózní a ‚statické‘.“ *SOCIOweb* 2011/4: 1–3.
- Šafr, J. 2012. „Is there only one Cultural Capital? Cultural Resources in Class Reproduction and Identity.“ Pp. 40–59 in L. Prudký (ed.). *Values, Stratification, Transformation*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Šafr, J., T. Bariekzahyová. 2012. „Personality traits, socialization agents in family of origin and stratification process: Self-esteem and parenting styles.“ Pp. 157–179 in L. Prudký (ed.). *Values, Stratification, Transformation*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Šafr, J., I. Bayer. 2007. „Vliv strukturálních vs. osobnostních faktorů na ideologie distributivní spravedlnosti v ČR 2006.“ *Naše společnost* 5 (2): 38–46.

- Šafr, J., Sedláčková, M. 2006. *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření*. Sociologické studie / Sociological Studies 06:07. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šmídová, M., M. Vávra (eds.). 2010. *Hodnotová a sociální reprodukce v rodině: první výsledky z výzkumu dvou generací*. Studie CESES 1/2010. Praha: Centrum pro sociální a ekonomické strategie, FSV UK.
- Špaček, O. 2010. „Informace o výzkumu Distinkce a hodnoty 2008.“ Pp. 81–91 in M. Šmídová, M. Vávra (eds.). *Hodnotová a sociální reprodukce v rodině: první výsledky z výzkumu dvou generací*. Studie CESES 1/2010. Praha: Centrum pro sociální a ekonomické strategie, FSV UK.
- Špaček, O., J. Šafr, K. Vojtíšková. 2010. *Rodiče a výchova 2010. Závěrečná zpráva z výzkumu* [online]. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. [cit. 20. 12. 2010]. Dostupné na: <<http://sdilenihodnot.soc.cas.cz/download/RodiceVychova2010-Zprava>>.
- Teachman, J. D., K. Paasch. 1998. „The family and educational aspirations.“ *Journal of Marriage and Family* 60 (3): 704–714.
- Trávníček, J. 2008. *Čteme? Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize*. Brno: Host.
- Treiman, D. J. 1970. „Industrialization and social stratification.“ Pp. 207–234 in E. O. Laumann (ed.). *Social Stratification: Research and Theory for the 1970's*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Vágnerová, M. 2010. *Psychologie osobnosti*. Praha: Karolinum.
- Večerník, J., P. Matějů (eds.). 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Vignoli, E., S. Croity-Belz, V. Chapeland, A. de Fillipis, M. Garcia 2005. „Career exploration in adolescents: The role of anxiety, attachment, and parenting style.“ *Journal of Vocational Behavior* 67 (2): 153–168.
- Völker, B., H. Flap. 1999. „Getting ahead in the GDR: social capital and status attainment under communism.“ *Acta Sociologica* 41: 17–34.
- Wang, L. Y, E. Kick, J. Fraser, J. T. Burns. 1999. „Status attainment in America: The roles of locus of control and self-esteem in educational and occupational outcomes.“ *Sociological Spectrum* 19 (3): 281–298.
- Wiltfang, G. L., M. Scarbecz. 1990. „Social class and adolescents' self-esteem: Another look.“ *Social Psychology Quarterly* 53 (2 – Special Issue: Social Structure and the Individual): 174–183.
- Wong, R. S.-K. 1998. „Multidimensional influences of family environment in education: The case of socialist Czechoslovakia.“ *Sociology of Education* 71 (1): 1–22.
- Wong, R. S.-K. 2002. „Occupational attainment in Eastern Europe under socialism.“ *The Future of Market Transition* 19: 191–230.
- Zeijl, E., Y. de Poel, M. du Bois-Reymond, J. Ravesloot, J. J. Meulman. 2000. „The role of parents and peers in the leisure activities of young adolescents.“ *Journal of Leisure Research* 32 (3): 281–302.
- Zhao, Y. 2002. „Measuring the social capital of laid-off chinese workers.“ *Current Sociology* 50 (4): 555–571.
- Židek, L. 2006. *Transformace české ekonomiky: 1989–2004*. Praha: C.H. Beck.

Přílohy

Tabulka A.2.1. Obor nejvyššího ukončeného vzdělání v generaci potomků (30–34 let) a jejich rodičů, sloupcová procenta

	syn	dcera	otec	matka
Společenskovědní, kultura, pedagogika	3,7	12,4	3,5	10,5
Ekonomické a služby	8,8	30,3	4,6	26,3
Technické (strojírenství, elektrotechnika, IT, stavebnictví, textil, doprava)	57,3	14,8	59,5	15,1
Přírodovědné, chemie, potravinářství	4,1	7,9	4,7	7,0
Zdravotnické	1,4	7,9	1,2	10,3
Zemědělské, lesnické, veterinární	5,1	3,4	7,5	4,3
Ostatní a bez zaměření (např. gymnázium)	19,7	23,1	18,9	26,5
Celkem platných odpovědí	100 % (295)	100 % (290)	100 % (571)	100 % (555)

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 608.

Tabulka A.2.2. Mezigenerační třídní mobilitní trajektorie podle vzdělanostních mobilitních trajektorií, sloupcová procenta

	Sestupy do Vyučení (VŠ-VY, SŠ-VY)	Stabilní dole - Vyučení (VY-VY)	Vzestup z Vyučení (VY-SŠ, VY-VŠ)	Stabilní/vzestup nahoře/střed (SŠ-SŠ, SŠ-VŠ, VŠ-VŠ, VŠ-SŠ)
Sestupy do Dělnické třídy (I.-III., II.-III.)	50,0	6,8	3,4	0,8
Stabilita dole v Dělnické třídě (III.-III.)	21,9	80,5	30,2	4,1
Vzestup z Dělnické třídy (III.-I., III.-II.)	2,7	9,6	58,1	8,1
Stabilní/vzestup/ nahoře/střed (I.-I., II.-II., II.-I., I.-II.)	25,3	3,1	8,4	77,0
Celkem (N)	100 % (146)	100 % (292)	100 % (179)	100 % (344)

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 961 (listwise).

Poznámka: třídní mobilitní trajektorie se vztahují k postavení rodiče v době, kdy respondentovi bylo 14 let, a k jeho současnému zaměstnání.

Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovností

Tabulka A.2.3. Skupiny zaměstnání, současné zaměstnání potomka

	N	%	Validní %
Ředitel – řídicí pracovník/zaměstnavatel s více jak 5 zaměstnanci	13	1,3	1,3
Vysoce odborný zaměstnanec	68	6,7	6,7
Střední odborný zaměstnanec	227	22,2	22,5
Administrativní pracovník	102	10,0	10,1
Provozní pracovník ve službách a obchodě	108	10,6	10,7
Pracovník bezpečnostních orgánů	21	2,1	2,1
Mistr, vedoucí dílny/provozu	28	2,7	2,8
Kvalifikovaný dělník vyučený v oboru	201	19,7	19,9
Polokvalifikovaný pracovník/dělník	77	7,5	7,6
Nekvalifikovaný pracovník/dělník	58	5,7	5,7
Zemědělský/lesní dělník, rybář	3	,3	,3
Drobný živnostník ve službách	40	3,9	4,0
Podnikatel v oblasti obchodu	30	2,9	3,0
Svobodné povolání	7	,7	,7
Ostatní obory	27	2,6	2,7
Celkem platných odpovědí	1010	98,9	100,0
Neví, neodpověděl	11	1,1	
Celkem	1021	100,0	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 1021.

Tabulka A.2.4. Skupiny zaměstnání otce a matky ve věku potomka 14 let, výpověď potomka

	Otec		Matka	
	%	Validní %	%	Validní %
Ředitel – řídicí pracovník/zaměstnavatel s více jak 5 zaměstnanci	1,3	1,4	,9	1,0
Vysoce odborný zaměstnanec	6,6	7,3	2,8	3,1
Střední odborný zaměstnanec	9,6	10,7	15,3	16,6
Administrativní pracovník	2,6	3,0	18,9	20,5
Provozní pracovník ve službách a obchodě	3,8	4,3	10,5	11,4
Pracovník bezpečnostních orgánů	2,0	2,2	0	0
Mistr, vedoucí dílny/provozu	5,5	6,1	,7	,7
Kvalifikovaný dělník vyučený v oboru	35,0	39,1	17,9	19,4
Polokvalifikovaný pracovník/dělník	10,6	11,8	9,4	10,2
Nekvalifikovaný pracovník/dělník	6,8	7,6	12,5	13,6
Zemědělský/lesní dělník, rybář	1,1	1,2	1,2	1,3
Drobný živnostník ve službách	1,5	1,6	,6	,6
Podnikatel v oblasti obchodu	1,7	1,9	,6	,6
Svobodné povolání	,7	,8	,3	,3
Ostatní obory	,8	,9	,7	,7
Celkem platných odpovědí	89,3	100,0	92,3	100,0
Neví, neodpověděl	10,7		7,7	
Celkem	100,0		100,0	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 1021.

Poznámka: výpovědi potomků o postavení rodiče v době, kdy respondenti bylo 14 let.

Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovností

Tabulka A.4.1. Velikost místa bydliště, potomek ve věku 15 let, výpověď potomka

	N	%	Validní %
Město (> 2 tis.)	452	74,3	75,0
Vesnice (< 2 tis.)	151	24,8	25,0
Celkem platných odpovědí	603	99,2	100,0
Neví, neodpověděl	5	,8	
Celkem	608	100,0	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodíč, N = 608.

Tabulka A.4.2. Vzdělání rodičů (vyšší stupeň otec/matka), výpověď potomka

	N	%	Validní %
ZŠ+VY	260	42,8	43,8
SŠ	245	40,3	41,2
VŠ	89	14,6	15,0
Celkem platných odpovědí	594	97,7	100,0
Neví, neodpověděl	14	2,3	
Celkem	608	100,0	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodíč, N = 608.

Tabulka A.4.3. Třídní postavení rodiny původu, potomek ve věku 15 let (ESeC-3, vyšší otec/matka), výpověď potomka

	N	%	Validní %
Servisní třída	198	32,6	33,9
Mezilehlé třídy	118	19,4	20,2
Dělnická třída	268	44,1	45,9
Celkem platných odpovědí	584	96,1	100,0
Neví, neodpověděl	24	3,9	
Celkem	608	100,0	

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodíč, N = 608.

Tabulka A.4.4. Ekonomický kapitál: Jak rodina vycházela s příjmy, výpověď rodiče, procenta

S peněží stěží vycházeli, před výplatou již mnoho nezbyvalo.	4,8
Při běžných výdajích vycházeli dobře, ale již nákup oblečení působil problémy.	22,1
Vycházeli jsme dobře, rodiče leccos uspořili, pouze při nákupu zboží dlouhodobé spotřeby si museli půjčit nebo déle spořit.	44,6
Nákup zboží dlouhodobé spotřeby nečinil velké problémy, ale nové auto / nákladnější dovolenou si nemohli dovolit.	22,6
Ani velmi nákladné nákupy nebyly problémem.	5,8
Celkem platných odpovědí	100 % (601)
Neví	1,2

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 608.

Tabulka A.4.5. Četba knih rodičů, v době, kdy potomek byl ve věku 15 let, výpověď rodiče, procenta

	Rodič 1. (dotázaný)	Rodič 2.
Nikdy	13,4	16,4
Zřídka	18,0	23,2
Občas	31,0	25,2
Často	25,3	24,0
Velmi často	12,2	11,2
Celkem platných odpovědí	100 % (596)	100 % (555)
Neví	2,0 %	8,7

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 608.

Tabulka A.4.6. Počet knih v domácnosti v době dětství, výpověď rodiče, procenta

	%
0–25	11,7
26–100	38,6
101–200	27,4
201–500	17,3
Více než 500	5,1
Celkem platných odpovědí	100 % (573)
Neví	5,8

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 608.

Tabulka A.4.7. Pro-čtenářské klima v rodině: výpovědi rodičů a potomka, procenta

	Výpověď rodiče		Výpověď potomka	
	Povídali si s dítětem o knihách	V předškolním věku četli dítěti pohádky, básničky, říkadla	Rodiče si s ním povídali o knihách	Rodiče četli v předškolním věku pohádky, básničky, říkadla
Nikdy	11,9	1,3	16,6	2,6
Zřídka	23,3	8,6	28,1	7,4
Občas	36,9	24,3	32,4	24,9
Často	23,0	35,6	18,5	36,4
Velmi často	4,8	30,1	4,3	28,7
Celkem platných odpovědí	100 % (604)	100 % (604)	100 % (601)	100 % (571)
Neví	0,7	0,7	1,2	6,1

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 608.

Tabulka A.4.8. Dětské čtenářství: frekvence čtení knih a časopisů pro děti/mládež, výpověď potomka, procenta

	Knihy	Časopisy pro děti/mládež (Ohníček, ABC, 7 Pionýrů apod.)
Nikdy	3,5	4,1
Zřídka	17,4	9,9
Občas	27,5	29,3
Často	32,5	40,2
Velmi často	19,1	16,4
Celkem platných odpovědí	100 % (603)	100 % (604)
Neví	,8	,7

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 608.

Tabulka A.5.1. Osobnostní charakteristiky, tzv. Big-Five, metoda hlavních komponent (PCA), 14 položek

	Komponenta				
	1	2	3	4	5
Často se cítím nervózní	,709	,066	,154	,004	-,030
Nepovažuji se za příliš veselého	,690	,035	-,044	-,244	,081
Často se cítím horší než ostatní	,669	-,151	,123	,122	-,089
Jsem dobře naladěný člověk	-,576	,266	,199	,339	,066
Dokážu si zorganizovat čas	-,149	,756	,089	-,043	,022
Své věci udržuji v pořádku	-,098	,638	-,094	,236	-,124
Jsem fascinován motivy, které nalézám v umění a v přírodě	,163	,596	,126	,094	-,007
Ve svých názorech jsem neústupný	-,063	,160	,734	,029	-,025
Mnozí lidé si o mně myslí, že jsem sobecký	,401	-,018	,570	-,225	,114
Někdy na mne není spolehnutí	,256	-,540	,540	,101	,083
Velmi rád se bavím s jinými lidmi	-,263	,032	,175	,784	-,030
Raději bych s ostatními spolupracoval	,078	,190	-,315	,709	,050
Poezie na mě nemá vliv	,124	-,164	-,145	,095	,769
Zřídka kdy pocítím úzkost	-,203	,062	,224	-,088	,722

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodíč, N = 538 (listwise).

Poznámka: rotace Varimax, celkově vysvětleno 58,65 % variance; zvýrazněny jsou hodnoty u položek se zátěží > 0,3.

Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovností

Tabulka A.5.2. Výchovné styly. Metoda hlavních komponent (PCA), 14 položek, výpovědi rodičů

	Komponenta		
	1	2	3
Dbali jsme na dobrý prospěch	,650	,044	-,367
O našich rozhodnutích se nediskutovalo	-,109	,675	-,212
Když jsme po dítěti něco chtěli, vysvětlili jsme mu proč	,706	,053	-,010
S dítětem jsme si hodně povídali	,794	,062	,059
Na dítě jsme kladli velké nároky	,212	,559	,074
Bylo nám jedno, co dítě dělá	-,407	,208	,637
Hráli jsme hry a vymýšleli zajímavé věci	,678	-,005	,210
Snažili jsme se dítěti porozumět	,688	,008	-,059
Používali jsme fyzické tresty	-,263	,467	,216
Velmi jsme dbali na dodržování pořádku	,319	,633	-,136
Dítě jsme podporovali za každé situace	,618	,069	-,031
Chtěli jsme vědět, jak tráví volný čas	,573	,146	-,377
Nechávali jsme dítě plánovat si věci podle svého	,266	-,139	,692
Dítě muselo často pomáhat v domácnosti	,052	,631	,024

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, dyády potomek-rodič, N = 553 (listwise).

Poznámka: rotace Varimax, celkově vysvětleno 49,09 % variance; zvýrazněny jsou hodnoty u položek se zátěží > 0,3.

Tabulka A.6.1. Frekvence vybraných volnočasových aktivit, řádková procenta

	Více než 2 hodiny denně	Méně než 2 hodiny denně	Několi-krát týdně	Jednou týdně	Několi-krát za měsíc	Jednou za měsíc	Několi-krát za rok	Vůbec ne
Četba knih	2,1	5,1	15,9	9,7	14,4	10,3	19,3	23,3
Návštěva divadel, koncertů	0,2	0,3	0,9	1,8	5,6	13,1	44,7	33,4
Návštěva kaváren, restaurací	0,7	0,7	9,4	15,4	21,2	21,2	21,4	10,0
Návštěva diskoték	0,2	0,6	1,9	4,2	10,0	12,9	30,5	39,6
Sportování, cvičení	2,7	3,4	19,2	20,3	12,2	9,2	10,8	22,4
Sledování TV	37,4	26,4	22,7	3,9	4,0	2,0	1,7	2,0
Chození na pivo	1,2	2,0	12,6	16,9	12,3	13,3	12,1	29,8

Zdroj: Distinkce a hodnoty 2008, soubor potomků, N = 1009 (listwise).

Summary

Mechanisms of Intergenerational Reproduction of Inequalities

This book looks at the intergenerational reproduction of social inequalities through primary family socialisation among the generation of people in their thirties today. The authors analyse data from the representative survey Distinctions and Values 2008, conducted among people born between 1974 and 1978 and their parents. The aim is to map in detail the mechanisms behind the origin of social inequalities among the generation that reached adulthood after 1989. The book's central research question is the degree to which the intergenerational reproduction of social status, in terms of its socio-economic and symbolic dimensions, is influenced by the cultural and social capital of families from different class and cultural backgrounds.

The overall social mobility observed roughly resembles reproduction: 56% of respondents ended up in the same class (ESeC-3) as their parents. The odds of children from the service class maintaining the same status of their parents, however, were found to be almost five times higher than the odds of social ascent for children born into working-class families. Mobility trajectories present a detailed picture of intergenerational mobility. A total of 14% of respondents had descended into the working class, 35% had stayed in the working class, while 17% had ascended out of the working class. One-third had managed to stay 'up' (either through ascent or stability in the service class or in the intermediate classes). A comparison of the basic stratification model of professional status of the thirty-something generation with the situation of the generation that entered the labour market in the 1950s and 1960s revealed that the mechanism of intergenerational reproduction of socio-economic status in Czech society over the past fifty years is, with some exceptions, relatively stable. The authors return to the issue of socio-economic status in more detail in later chapters to examine the process of social mobility or reproduction in reference to available cultural and social resources, socialisation in the background family environment, and personal characteristics.

The authors begin by examining the influence of social capital on people's initial professional status as indicated by their first employment. Whilst they were unable to prove the influence of 'the strength of weak ties', meaning here the mobilisation of more remote and wider contacts to attain employment exclusively among members of the upper class, they nevertheless found that operationalising social capital as a mobilised resource, i.e. drawing on the socio-economic status of a person who mediates information about an available job, significantly contributed to the attained status, especially among middle-class offspring.

The authors also examine the influence of cognitive cultural capital, which is operationalised as a pro-reading environment in the family and reading as a child and compared with the high-culture capital of the parents (e.g. frequenting the theatre). They observe the effects of different family socialisation environments – styles of childrearing (democratic-authoritative, authoritative and permissive-free) and look at four of the 'big five' non-cognitive personality traits (neuroticism, extraversion, conscientiousness, and agreeableness). And finally, they also focus on the socialising effects of the family environment on lifestyle in the sphere of leisure-time activity (cultural capital in adulthood). Generally, the reproduction of lifestyle through socialisation in the family is to a certain degree linked to socio-economic status and its intergenerational reproduction, but at the same time this is a very autonomous dimension of social differentiation. Differentiated patterns of leisure-time activity emerge in adulthood regardless of the social environment of the background family.

In sum, on a general level regarding social mobility and status attainment the results of the research on the generation of people in their thirties today point, on the one hand, to (a) the significant reproduction of social status/class and to a lesser degree lifestyle (leisure-time activity) in adulthood, based on the class – occupational/socio-economic position and education – of the parents (an ascriptive factor) and on the availability of various – but strongly class-dependent – family resources (their reproductive function), and, on the other hand, to (b) the fact that cultural resources applied in socialisation, even though these are primarily available to the upper classes, if activated in families in a non-advantageous position, have a significant pro-mobility effect in that environment, and to (c) the fact that upward social mobility is also influenced by factors of a personal nature, not just educational performance and an interest in reading (i.e. the meritocratic factor), but to some extent also certain personality traits (conscientiousness and overall even-temperedness). Cultural resources of the family that support upward mobility include an active educational approach by the parents and a family environment that stimulates

the development of reading skills. However much these resources are bound to the class status of the family and thus are essentially ascriptive in nature, unlike socio-economic advantage (the education and class-professional status of the parents) they are not fatally selective because they can potentially be activated even by families with a lower socio-economic status. The authors thus lean more towards supporting the validity of the theoretical model of cultural mobility than rigid cultural reproduction, at least in so far as the observed generation who reached adulthood in the 1990s is concerned.

Jmenný rejstřík

Baumrind, D.	17, 95
Blau, P.	37–39, 43, 44, 46, 60, 62, 65
Bengtson, V. L.	16, 18, 115
Bourdieu, P.	13, 23, 51, 52, 55, 60, 62, 69, 70, 76, 114
Coleman, J. S.	10, 15, 17, 52, 96
Costa, P. T.	93, 94, 98
DiMaggio, P.	14, 69, 70, 84, 88
Farkas, G.	92
Goldthorpe, J. H.	13, 15, 16, 32, 72
Jackson, M.	92, 112
Katříák, T.	10, 17, 25, 34, 43, 68, 69, 90, 96, 104, 105, 133, 134
Kingston, P. W.	14
Kohn, M. L.	91, 97
Lareau, A.	52, 97, 115
Lin, N.	23, 49, 51, 52–55, 62
Matějů, P.	10, 12, 15, 17, 25–27, 49, 50, 52, 90, 91, 92, 134
McCrae, R. R.	93, 94, 98
Možný, I.	50, 52, 67, 133
Sewell, W. H.	15, 49, 91
Simonová, N.	12, 25, 29, 134
Šafář, Z.	44, 47, 48

Věcný rejstřík

- aspirace 9, 10, 12, 15, 16, 18, 19, 22, 25, 27, 49, 51, 78, 91, 92, 95, 110
- Big-Five 24, 93, 94, 97, 98–100, 105, 106, 108–111, 137, 157
- dětské čtenářství 7, 23, 68, 71–74, 78–79, 83, 85, 88, 89, 136
- extroverze 24, 92–94, 99, 105, 106, 108, 109, 111
- kulturní kapitál 10, 12–16, 19, 21–23, 35, 49, 50, 51, 68–74, 77, 78, 80, 82, 84, 85, 87, 88, 104, 115, 119, 122, 126, 129, 130, 136–139
- mobilitní trajektorie 21, 28, 33–36, 72, 80, 82–85, 93, 98, 104, 107–109, 135, 137, 153
- model dosahování statusu 18, 23, 25, 43, 44, 46, 47, 63–67, 104, 110, 136
- model (teorie)
- kulturní mobility 13, 14, 18, 69, 70, 84, 88, 136, 139
 - kulturní reprodukce 13, 14, 18, 52, 69–71, 88, 106, 136, 138, 139
- neuroticismus 24, 93, 99, 105, 106, 108–111
- osobnostní rysy 14, 90, 92, 97, 104, 106, 108, 110–113, 137
- pro-čtenářské klima 13, 23, 35, 68, 71–75, 77–79, 82, 83, 85, 87, 98, 112, 137
- profesní status 14, 21–23, 25, 43–47, 53, 54, 60, 62–67, 71, 73, 78, 91, 104, 106, 107, 110, 114, 136
- přívětivost 24, 93, 94, 99, 106, 107, 110
- slabé a silné vazby 23, 54–60, 67, 136
- sociální kapitál 10, 12, 15–17, 21–23, 46, 49–55, 59–67, 72, 96, 113, 119, 122, 136, 137
- sociální sítě 9, 10, 12, 19, 21, 23, 39, 49, 51, 52, 54, 56, 57, 60, 62, 64, 67, 115, 136, 139
- rodičovský výchovný styl
- autoritářský-pevná ruka 17, 24, 101–104, 108, 110, 111, 113, 137
 - demokratický-
 - autoritativní 13, 24, 93, 97, 101–105, 108–111, 113, 137
 - permissivní (volný) 17, 24, 96, 97, 101–103, 105, 108–111, 137
- socializace 10, 12, 19, 20, 23, 29, 51, 68, 69, 71, 72, 78, 79, 86–88, 91, 107, 108, 110, 112–117, 119, 121–131, 133, 137–139
- sociální třída 14, 15, 22, 30, 32, 37, 43, 46, 55, 57, 58, 64, 70, 75, 76, 82, 86, 91, 103, 108, 118, 119, 124, 135, 139
- socioekonomický status
- svědomitost 24, 93, 94, 106–108, 110, 113, 138, 139
 - volný čas 10, 19, 22, 24, 71, 78, 114–122, 124–126, 129–131, 138
 - životní styl 9, 10, 12, 19, 20, 23, 24, 114–116, 119, 122, 129–131, 133, 138

Informace o autorech

PhDr. Jiří Šafr, Ph.D., vystudoval sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. V současnosti působí ve výzkumném oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. (dříve v oddělení Studia sociální struktury) a jako odborný asistent na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Zabývá se výzkumem sociální stratifikace a nerovností (sociální třídy, životní styl, kulturní kapitál a spotřeba, sociální distance, egocentrické sítě, mezigenerační transmise statusu) a problematikou společenské koheze a sociálního kapitálu.

E-mail: jiri.safr@soc.cas.cz

Mgr. Tereza Bariekzahyová, Ph.D., vystudovala obor pedagogické psychologie na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V současnosti pracuje v Pedagogicko-psychologické poradně Středočeského kraje. Zabývá se problematikou hodnot, subjektivní kvality života, vlivem osobnosti a rodinného prostředí na sociální postavení.

E-mail: bariek@centrum.cz

Mgr. Magdalena Gorčíková vystudovala sociologii se zaměřením na aplikovaný výzkum na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, v současnosti zde pokračuje v doktorském studiu. Rovněž studuje pedagogickou psychologii na Pedagogické fakultě UK. Zabývá se problematikou rozvoje předpokladů jazykových a kognitivních schopností v souvislosti s dětským čtenářstvím v rodině a jeho dopadem na životní úspěch.

E-mail: magda.gorcikova@gmail.com

Dipl.-Soz. Julia Häuberer, Ph.D., vystudovala sociologii na Technische Universität Chemnitz, doktorát ze sociologie získala na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. V současnosti působí na Univerzitě v Hamburku, Fakultät für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften. V letech 2006–2010 pracovala v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zabývá se výzkumem sociálního kapitálu, sítí a sociálních nerovností a metodologií analýzy kvantitativních dat.

E-mail: julia.haeuberer@wiso.uni-hamburg.de

Mgr. Věra Patočková, M.A., je absolventkou magisterského studia kulturologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde v současné době pokračuje v doktorském studiu. Absolvovala rovněž studijní program WLRA International Centre of Excellence v Nizozemsku zaměřený na volný čas. V současnosti pracuje jako odborná pracovníce ve výzkumném oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., kde se věnuje problematice sociální a institucionální podmíněnosti rozvoje kultury v regionálním kontextu.

E-mail: vera.patockova@soc.cas.cz

Mgr. et Mgr. Ondřej Špaček je asistentem na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a studentem doktorského studia Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. V letech 2006–2010 pracoval v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zabývá se sociologií města, problematikou sociálních nerovností ve sportovní participaci a aplikací kvantitativních metod v sociologickém výzkumu.

E-mail: ondrej.spacek@fhs.cuni.cz

Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovností

Jiří Šafr a kolektiv

Redakce a jazyková korektura: Marta Svobodová

Návrh obálky: Jaroslav Kašpar

Sazba: Petr Teichmann

Tisk a vazba: ERMAT Praha, s. r. o., Antala Staška 1021/55, Praha 4

Vydal: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

1. vydání, Praha 2012

Počet výtisků: 200

ISBN 978-80-7330-188-0

Distribuce:

Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

Jilská 1, 110 00 Praha 1

tel.: 210 310 217, 218

e-mail: prodej@soc.cas.cz

www.soc.cas.cz